ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2016. CXX. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: http://itk.iti.mta.hu
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Máté Ágnes: Az *Eurialus és Lucretia* széphistória latin forrása 147
Laczházi Gyula: A fikciósság a kora újkori magyar irodalomban 166
Labádi Gergely: A pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján 178

Műhely
Pál József: Temesvári Pelbárt munkásságának hatása és kutatásának története 191
Rózsa Mária: Adalékok Jósika Miklós 1848 előtti regényeinek fogadtatásához az egykorú német nyelvű sajtóban 207
Szabó-Reznek Eszter: Meltzl Hugó és a kolozsvári Petőfi-ellenkánon. Kísérlet a „nemzeti költő" regionális újraértelmezésére 215

Adattár
Kiss Farkas Gábor: Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban. Leonhard Huntpichler: *Directio pedagogorum* 225

Műelemzés
Rákai Orsolya: Empátia, idegenség és „szép(er)nőség". A testek narratív megalkotása a *Lila ákác*ban 248

Szemle
Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás *(Viskolcz Noémi)* 258
„Édes érzékenység". Tanulmányok Ányos Pálról *(Laczházi Gyula)* 264
Maczák Ibolya: Papírdarabok. Pilinszky János drámaírói munkássága *(Lovas Borbála)* 268
„Jól őrizd helyedet". Emlékezések Tarnai Andorra *(Gábor Csilla)* 270

MÁTÉ ÁGNES

Az *Eurialus és Lucretia* széphistória latin forrása

„Balassi vagy nem Balassi?" A röviden csak *Eurialus és Lucretia históriája* címmel[1] emlegetett szerelmi tárgyú históriás énekkel kapcsolatban leginkább erre a kérdésre adott válasz izgatta a magyar irodalomtörténet-írást. Legutóbb Kőszeghy Péter az „et tertium datur"-elve alapján vetett fel egy újabb lehetőséget arra nézvést,[2] ki rejtőzhetett a szakirodalomban immár Pataki Névtelenként rögzült „szerzői név" mögött. Ehhez a vitához új bizonyítékok hiányában nem kívánok hozzászólni. Az alábbiakban azzal az engem sokkal inkább érdeklő kérdéssel foglalkozom, hogy hogyan keletkezett Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című munkájának az a nyomtatott latin változata, amelyből a magyar fordítás készült, s miként juthatott el ez a szövegváltozat Magyarországra, Sárospatakra, máig ismeretlen fordítónk kezébe.

A szöveghagyomány – címszavakban

Filológiai nyomozásom részletes bemutatása előtt felidézek néhány fontos alapadatot. A *Historia de duobus amantibus* címen ismertté vált latin novellát az akkor még laikus Eneas Silvius Piccolomini írta 1444-ben Bécsújhelyen,[3] ellátva a történetet két, Caspar Schlick birodalmi kancellárnak, illetve a sienai jogász Mariano Sozzininek címzett kísérőlevéllel, amelyek a mű kerettörténetét is adják. A vélt vagy valós szerelmi történet hamarosan elképesztő népszerűségre tett szert. Mai bibliográfiai adataink szerint a műnek legalább 91 korai kéziratát és 53 kiadását ismerjük[4] a megírástól Piccolomini

* A szerző a MTA BTK ITI Reneszánsz Osztályának MTA posztdoktori ösztöndíjasa. A tanulmány írása idején Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

1 A kritikai kiadás címadása. A fennmaradt szövegváltozatok különböző címvariánsait lásd: *XVI. századbeli magyar költők művei: 1567–1577 (Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához),* szerk. Varjas Béla, kiad. Horváth Iván, Lévay Edit, Orlovszky Géza, Stoll Béla, [Szentmártoni] Szabó Géza, Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1990 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 9; a továbbiakban: RMKT XVI/9), 580.

2 *Paksi Mihály* = Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphión,* Bp., Balassi, 2014, 133–157.

3 A magyar szakirodalomban Eckhardt Sándortól olvashatjuk, hogy a művet Piccolomini először olaszul írta volna, majd azt fordította latinra. Vö. Balassi Bálint *Összes művei,* kiad. Eckhardt Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, I, 180. Erre az állításra semmilyen utalást, vagy bizonyítékot nem találtam a külföldi szakirodalomban, az minden valószínűség szerint tévedés.

4 A lista Morrall és Ravasini alább idézett munkáinak és saját kiegészítéseimnek köszönhetően

Opera omnia kötetének második kiadásáig (Bázel, Henricpetri, 1571). A magyar fordítás keletkezési ideje miatt, amely a legmértéktartóbb megfontolás szerint 1579 előttre tehető,[5] a novella egy tucatnál nem több, ezt követő latin változatával nem foglalkozom, mert azok *lényegében* a második *Opera omnia* kiadás szövegváltozatát örökítik tovább. Könyvészeti adatok alapján kijelenthető, hogy a nagy számú incunabulum és antikva kiadásban megjelent *Historia*-változatok századokig képesek voltak kielégíteni az európai olvasóközönség igényeit, s a szerelmi történet egyre több nemzeti nyelvű fordítása mellett a 17. századtól alig volt szükség új kiadásra latin nyelven.

Ezt a hatalmas szöveghagyományt teljes egészében senki nem dolgozta még fel, azonban a 20. század utolsó évtizedeiben két kutató, a brit Eric John Morrall és a spanyol Ines Ravasini igen nagy erőfeszítéseket tett a nyomtatott kiadások és részben a kéziratos változatok rendszerezéséért.

Morrall előbb a *Historia* korai német, Niklas von Wyle-féle fordításának,[6] majd egy ismeretlen szerző tollából származó angol fordításnak modern kiadását[7] készítette el, előbbihez huszonkét kézirat és nyolc nyomtatvány, utóbbihoz pedig negyven nyomtatvány szövegét használva fel. Vizsgálatai közben Morrall a latin szöveghagyománynak két nagyobb ágát vázolta fel, amelyeket X- és Y-ágnak nevezett el. Kimutatta a két ág részleges kereszteződését is,[8] s mindkét fordítás feltételezett forrását is elhelyezte az általa készített sztemmákon.[9]

Ines Ravasini a kritikai kiadás[10] készítésekor negyvennyolc nyomtatvány és két, ma Spanyolországban őrzött kézirat szövegét vizsgálta meg a korai spanyol fordítás forrá-

---

tartalmazza ezt a megközelítő adatot, nem véve figyelembe, hogy néhány listázott kézirat csonka szöveget tartalmaz, így a kritikai vizsgálatokban igazából nem használható.

5 Kőszeghy, *Balassi Bálint…, i. m.,* 119–120. Kőszeghy a kolofon hitelessége mellett érvel, s ezzel az 1577-es szereztetési idő mellett teszi le a voksát. A kötetről írt recenziójában Vadai István rámutat, hogy Kőszeghy azon állítása, miszerint a kolofon a *Fanchali Jób-kódex*ben is megvan, téves, viszont a benne foglalt, a széphistória forrására, a szereztetés helyére és idejére vonatkozó pontos adatok miatt Vadai abban egyetért Kőszeghyvel, hogy a kolofon szerzői. Vadai szerint annak elfogadásához, hogy a szereztetés éve 1577, a fentiek mellett „épp elég az, hogy a *Lucretia énekére* hivatkozó, Csák Borbála nevére szerzett darabot 1579-ben már lemásolták". Vö. Vadai István, *Párhuzamos életrajzok: Kőszeghy Péter, Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész, Bp., Balassi Kiadó, 2008, 408 l. Kőszeghy Péter, Balassi Bálint. Magyar Amphión, Bp., Balassi Kiadó, 2104* [!]*, 560 l.*, ItK, 119(2015), 820–858, itt: 845, 847.

6 Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II), Niklas von Wlye, *The Tale of Two Lovers Eurialus and Lucretia,* ed., introduction, notes, glossary Eric John Morrall, Amsterdam, Rodopi, 1988 (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 77).

7 Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II), *The Goodli History of the Ladye Lucres of Scene and of her Lover Eurialus,* ed. Eric John Morrall, Oxford, The Early English Text Society–Oxford University Press, 1996.

8 Eric John Morrall, *Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II), Historia de duobus amantibus: The Early Editions and the English Translation Printed by John Day,* The Library: The Transactions of the Bibliographical Society, 6/18(1996)/1 (March), 216–229.

9 A német fordításhoz készített sztemmát lásd Morrall, *The Tale…, i. m.,* 50. Az angol fordítás pozícióját a sztemmán lásd Uő, *The Early Editions…, i. m.,* 229. Morrall 2010. febr. 10-én levélben hívta fel a figyelmemet arra, hogy az utóbbi folyóiratcikkben a sztemma rosszul jelent meg nyomtatásban, a custodiis-csoportban a p jelű kiadásnál lemaradt egy 5-ös szám a felsőindexből. Ez alapján a sztemmán a p^5 a C 72-es kiadásnak felel meg.

10 Enea Silvio Piccolomini, *Estoria muy verdadera de dos amantes, traduzione castigliana anonima del XV secolo,* Edizione critica, introduzione e note a cura di Ines Ravasini, Roma, Bagatto, 2004.

sának felderítése során. Morrallhoz képest a spanyol kutató annyival volt részletezőbb az adatközlésben, hogy ő a spanyol fordítás szempontjából releváns filológiai helyeken nemcsak azt a variánst jegyezte fel, ami a spanyol szöveget magyarázta, de gondosan kilistázta az adott helynek az általa talált összes variánsát is. Állást foglalt tehát abban a kérdésben, hogy kutatásai szerint az adott szöveghelyen melyik olvasat tekinthető többséginek, és milyen egyéb olvasatok fordulnak elő a szöveghagyomány általa feltárt részében. Ines Ravasini azonban a latin szövegek közötti rokonsági viszonyokról nem nyilatkozott, nem készített róluk sztemmát sem.

A nemzeti nyelvű fordításokat a két kutatónak elsősorban a latin változatokban előforduló olyan tipikus hibák (pl. *lacuna,* romlott névalakok, *saut du même au même*) segítettek a latin hagyomány egyes ágaihoz, illetve kisebb csoportjaihoz kötni, amelyek a fordításokban is tükröződnek. Saját kutatásaim során ugyanezt a módszert követtem, s az általam vizsgálni kívánt összes korai, a 16. század végéig keletkezett fordítás forrásának feltárásához egy nagyjából 50 elemet tartalmazó szöveghely listát állítottam össze, amelynek 24 eleme vonatkozik kifejezetten a Pataki Névtelen ideális latin forrásának tartalmára. Kutatásaim 2016. januári állapota szerint 39 kézirat és 52 kiadás szövegét vizsgáltam meg, de hely hiányában az alábbiakban ebből az adathalmazból csak a legfontosabbakat idézem.

A virtuális forrás és megtalálása

A magyar széphistória forrásáról szólva először Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel rá a figyelmet egy kiváló ItK-tanulmányában,[11] hogy léteztek olyan *Historia*-kiadások, amelyek a novella szövege mellett a már II. Piusként regnáló Piccolomini *epistola retractatoria* címen ismert szövegét is tartalmazták, s ezek valamelyike kerülhetett a Pataki Névtelen kezébe.[12] Ezen a nyomon elindulva szegedi doktori disszertációm[13] írása során annak a tizennégy kiadásnak a tartalmára koncentráltam, amelyek a novella szövegét és az *epistola retractatoria* szövegét együttesen tartalmazzák.

1) *H 151* *Epistole familiares,* Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1481. 16 Kal X (16. IX.). ISTC ip00717000.[14]
2) *H 154* *Epistole familiares,* Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1486, 16 Kal VIII (17. VII.). ISTC ip00719000.

11 Ritoókné Szalay Ágnes, *„Írják gyermek-képben”,* ItK, 80(1976), 681–684.

12 Ritoókné tkp. a Hain 235, Hain 236 és Hain 226 kiadásokat említi, bibliográfiai leírásukat lásd a főszövegben. *Uo.,* 683.

13 Máté Ágnes, *„Mostan kiváltképpen két ifjú szerelmes szerencséjét éneklem…”: Bevezetés az Eurialus és Lucretia latin filológiájába,* PhD-disszertáció, Szeged, 2010, kézirat, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/842/

14 Az ősnyomtatványokat az azokat először leíró bibliográfia (pl. Hain, Copinger, Pellechet) kezdőbetűje plusz sorszám rövidítéssel jelölöm, egyrészt helytakarékossági okból, másrészt, mert én így memorizáltam őket. Az *Incunabula Short Title Catalogue*-ban nekik kiosztott sorszámuk alapján a frissülő internetes katalógusban teljes bibliográfiai leírásuk, azonosítási javaslatok és részletes példányadatok is megtalálhatók, vö. http://www.bl.uk/catalogues/istc/.

3) *H 156* *Epistole familiares,* Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1496, 16 Kal VI (17. V.). ISTC ip00720000.

4) *H 157* *Epistole familiares et varii tractatus,* Milánó, Ulrich Scinzenzeler, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1496, 10. XII. ISTC ip00721000.

5) *H 158 – C 37* *Epistole familiares et varii tractatus,* Lyon, Jean de Vingle, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1497, 8. IX. ISTC ip00722000.

6) *H 160* *Epistole familiares,* Strassbourg [?], Adolph Rush [?], Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], [1478 előtt]. ISTC ip00716000.

7) **H 219** *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria,* Strassbourg [?], Johann Pruss [?], [1489 körül]. ISTC ip00683000.

8) **H 226** *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria,* Lipcse, Conrad Kachelofen, [1489–1495 körül]. ISTC ip00682000.

9) **H 235** *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria,* Antwerpen, Mathias van der Goes, 1488. ISTC ip00681800.

10) **H 236** *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria,* Antwerpen, Gerard Leeu, 1488. ISTC ip00681700.

11) **P 157** *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria,* Köln, Heinrich Quentell, [1495 körül]. ISTC ip00685000.

12) *Epistole et varii tractatus,* Lyon, Jean Moylin alias de Cambray, 1518, 15. IV.

13) *Opera que extant omnia,* Bázel, Henrichus Petri, 1551. VD16 P 3095.

14) *Opera que extant omnia,* Bázel, ex officina Henricpetrina, 1571. VD16 P 3096.

A tizennégy kiadás E. J. Morrall vizsgálatai alapján az alábbiak szerint sorolható a szöveghagyomány két nagy ágához. A félkövérrel megjelölt öt nyomtatvány a szöveghagyomány X-ágába tartozik (H 219, H 226, H 235, H 236, P 157), míg a dőlt betűs kilenc kiadás az Y-ág tagja (H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, illetve Lyon, 1518; Bázel, 1551 és 1571).[15]

Ez a nagyon koncentrált vizsgálat azonban nem vezetett megnyugtató eredményre, ugyanis a magyar fordítás a szöveghagyomány X- és Y-ágának is mutatta a filológiai sajátosságait, tehát valamiképpen kontaminált, vegyes latin forrásra utalt. Ráadásul szigorúan a filológiai egyezésekre összpontosítva a latin változatok és a magyar fordítás között, kutatásaim 2010. májusi állapota szerint a Hain 234 (Róma, Plannck, 1485) és a Hain 237 (Róma, Plannck, 1492) jelű kiadások[16] álltak a széphistória szövegéhez a legközelebb, amelyek azonban nem kerültek a fenti listára, hiszen nem is tartalmazzák az *epistola retractatoriát*!

15 Morrall, *The Early Editions…, i. m.* Morrall a Bázel, 1551 és Bázel, 1557 kiadásokat nem vizsgálta, de ezek saját eredményeim alapján az Y-ágba tartoznak.

16 *[Historia de duobus amantibus. Epistola iuveni non esse negandum amorem dicens. Epistola amatoria],* [Róma], [Stephan Plannck], 1485, 15 VII, ISTC ip00681000; *[Historia de duobus amantibus. Epistola iuveni non esse negandum amorem dicens. Epistola amatoria],* [Róma], [Stephan Plannck], 1492, 5 III, ISTC ip00684000.

Mind a vizsgálati szempontokat, mind a vizsgált szövegek körét szélesítenem kellett tehát disszertációm megvédése (2011. március) után. Ekkor bővítettem a vizsgálandó szöveghelyek számát 24-re, amelyeket elképzelésem szerint a magyar fordítás ideális forrásának tartalmaznia kellett. A kérdés csupán az volt, hogy létezett-e ilyen szövegváltozat, s fellelhető-e csaknem négy és fél évszázad múltával. Néhány szembetűnő szöveghely alapján ekkor már valószínűnek látszott, hogy a keresést a nyomtatványok esetében az Y-ágba tartozó példányokra kell korlátozni, mert az X-ág nyomtatványaiban vannak olyan tipikus hibák, amelyek automatikusan törlik ezeket a szövegeket a lehetséges források közül. A jó néhány példa közül csak egyet említek. Az X-ághoz tartozó, eddig vizsgált 4 kézirat és 29 nyomtatvány közös jellemzője, hogy hiányzik belőlük a szerelem áldozataiként emlegetett három bibliai hős közül Dávid király neve, s csak Sámson és Salamon alakjaival találkozhatunk: „Scis quam δ[nec sanctissimum David] nec sapientissimum Salamonem, nec Sansonem fortissimum ista passio dimisit immunem."[17]

A magyar fordításban azonban nemcsak Eurialus és Pandalus beszélgetésében merül fel e három személy, hanem a mű első nyolc versszakában is, amelyekben a Pataki Névtelen előre összefoglalja az eseményeket:

> Mindeneknél szentebb az ő idejében az Dávid király vala,
> Ő fia Salamon mindeneknél bölcsebb, Sámson is erősb vala,
> De azért egyik is szerelem tüzétől magát meg nem óhatta. (IV, 42)[18]
>
> Egy pogány asszony is Sámsonnak elméjét oly igen megvakítá […]
> Szent Dávidnak fia, bölcs Salamon király Istennél kedves vala,
> De Fáraó király leánya szerelme miatt bálványt imáda […]. (I, 3–4)[19]

Az ideális szövegváltozat keresése során kérdésként vetődött fel az is, hogy a kontaminációt csak a magyar fordító hozta-e létre, vagy már munkája előtt létezett a 24 vegyes szöveghelyet tartalmazó szövegváltozat. Egy ideig hajlottam arra, hogy elfogadjam Jankovits Lászlónak a szegedi doktori disszertációmhoz írt opponensi véleményében felvetett ötletét, miszerint a magyar fordító esetleg két szakaszban, két különböző latin szöveghez jutott hozzá, s először lefordította az egyiket, majd fordítása bizonyos részeit a másik latin alapján kijavította, például a magyar lovag nevét Baccarusról Pacorusra. Ez a feltételezés azonban, (meg)ismerve számos más nemzeti nyelvű fordító módszerét és szöveghez jutási lehetőségeit, egy idő után eléggé életszerűtlen elgondolásnak tűnt. Megfigyeléseim szerint ugyanis a korai európai *Historia*-fordítások tizenhárom szerzője közül csak egyre, a német Nicklas von Wylére igaz, hogy életében két különböző *Historia*-kézirat is rendelkezésére állt. Ő ugyanis *két,* lényegében hasonló, de egymással *nem teljesen azonos* latin szöveget

17 A továbbiakban az egyes szövegekből hiányzó részeket szögletes zárójelbe teszem, és a zárójel elé tett *deleatur* jelentésű δ jellel utalok a hiányukra.

18 RMKT XVI/9, 441.

19 *Uo.,* 405.

használt, amikor először 1462-ben lefordította Piccolomini *Historia de duobus amantibus*át német nyelvre, majd 1478-ban a latin szerelmi történetet mint *két vagy három,* egymással összefüggő levelet (Piccolomini Schlicknek, a szerelmi történet, Piccolomini Mariano Sozzininak) beillesztette az általa szerkesztett *Epistolae familiares* című levélgyűjtemény első kiadásába (Reutlingen, Michael Greyff, 1478).[20] Ugyanannak a szövegnek *egy időben* két különböző példányban, illetve szövegváltozatban való megismeréséhez a korai újkori Európában nyomdász kapcsolatokkal,[21] esetleg könyvgyűjtő szenvedéllyel és az ehhez szükséges anyagi forrásokkal kellett rendelkezni, egyébként nem volt túl nagy esély rá, hogy egymástól olyannyira eltérő szövegváltozatok kerüljenek valaki kezébe, mint ahogy ideális forrása alapján ez a Pataki Névtelennel látszott történni.

A kétségek elűzése érdekében teszteltem az ideális forrásról szóló elméletet. A 24 szöveghelyből álló listát szűrőként alkalmazva most már csak az Y-ág tagjaira, kutatásom 12 nyomtatványt emelt ki az eddig mintegy 37 kéziratot és 18 nyomtatványt számláló csoportból. Figyelmem középpontjába a már említett két római, H 234 és H 237 jelű kiadások kerültek, valamint az a szövegcsoport, amely az 1571-es második *Opera omnia* kiadással zárul, és 10 elemet tartalmaz: H 160, H 151, H 154, H 156, H 158, H 239; Lyon, 1505; Lyon, 1518; Bázel, 1551; Bázel, 1571. A 24 elemű lista kritériumai közül hat szöveghelyet tartalmazott mind a tizenkét kiadás. Ezen felül tíz esetben voltak jobbak a H 234 és H 237 által hozott latin alakok, hat esetben pedig az *Opera omnia* szövegcsalád tagjaiban olvasható latin változatok álltak közelebb a magyar fordításhoz. Más szavakkal: a H 234 és a H 237 tizenhatot (6+10) tudott teljesíteni a felállított kritériumok közül, az *Opera omnia* szövegcsalád pedig tizenkettőt (6+6), de mind a huszonhármat egyik sem. Az összes kritérium teljesítése csak úgy volt lehetséges, ha a két alcsoport jellemzői egy harmadikat hoztak létre, azaz tényleg létezett legalább egy kontaminált verzió.

2013 kora nyarán végül sikerült is megtalálni azt a kiadványt, amely a rég keresett ideális szövegváltozatot tartalmazza. 1554 augusztusában a bázeli Johannes Oporinus nyomdája adta ki a tizenhatodrét, de igen vaskos könyvecskét, amelynek címlapján ez áll: *Epistolarum Laconicarum atque selectarum farragines duae: Quarum Prima e Grecis tantum conversas: Altera Latinorum, tam veterum quam recentium elegantiores aliquot complectitur: Gilberti Cognati Nozereni opera in studiorum usum iam olim collectae, et nunc rursum magna accessione locupletatae. Harum Catalogum proxima post Praefationem pagella indicabit. Basileae, per Ioannem Oporinum.*[22]

Egészen Cambridge-ig kellett elmennem, hogy ráleljek erre a kiadásra, bár mint utóbb kiderült, hazánkban is van belőle példány, sőt szövege digitalizálva az interneten is elérhető.[23] Nem volt azonban kielégítő bibliográfiai leírásom róla, így nem tudhattam,

20 Piccolomini–von Wlye, *i. m.,* 51.

21 Már a bázeli 1551-es Piccolomini *Opera omnia*-kiadásban, majd az 1571-esben is néhány helyen a margóra *alia jel alatt feltüntették, ha a főszövegbe választott olvasattól eltérőt is ismertek. Ez talán azt jelenti, hogy s bázeli nyomdákban szinte szabályszerűen több mint egy szövegváltozattal dolgoztak.

22 Gilbert Cousin, *Epistolarum Laconicarum atque selectarum farragines duae,* Basel, Johannes Oporinus, 1554, 386–491; Cambridge University Library, K.14.44(G). A továbbiakban: Oporinus.

23 Bayerische Staatsbibliothek VD 16 C 5611. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10175792_00005.html (letöltés: 2016. 1. 11).

hogy ez a kiadás tartalmazza csaknem az összes Piccolomini-episztolát, melyet Eneas Silvius valaha a szerelem témakörében írt,[24] köztük az *epistola retractatoria* szövegét is, amelyet már Ritoókné Szalay Ágnes a magyar forrás kritériumaként tételezett. *Aeneae Sylvii de Euriali et Lucrecie amore libellus* címmel a nyomtatvány 386–491. lapjain a Caspar Schlicknek, illetve Mariano Sozzininak írt kísérő-bevezető Piccolomini-leveleket követi a Zsigmondhoz, Ausztria hercegéhez írt levél, majd a Hannibal álnéven Lucretia dák hercegnőhöz címzett fiktív levél. Ezután következik *Historia principalis* címen a két szerelmes története.[25] A 492–493. lapokon a már II. Piusként Carolus Cypriacushoz írt *epistola retractatoria* címmel ismert Piccolomini-levél következik, majd a 494–495. lapokon *Antidotum ad precedentem Euryali et Lucretie historiam, Eiusdem Aeneae Sylvii, dicti poeta Pii Papae Secundi* címmel a Cupido-vers („Vidimus effigiem lascivi nuper Amoris") és a hozzá tartozó további fejtegetés prózai és verses idézetekkel (Prudentius, Architrenius, Iuvenalis, Seneca és Lactantius szövegeiből) az 503. lapig, amelyen így fejeződik be a Piccolomini-írások sora: *Finis Tractatus Aeneae Silvii de Amore.*[26]

Cambridge-i utam nem volt azonban teljesen felesleges, mert az ottani egyetemi gyűjteményben rögtön megtalálhattam azt a korábbi kiadást is, amelyre az Oporinus-nyomtatvány címlapja így utal: „iam olim collectae, et nunc rursum magna accessione locupletatae". Létezett ugyanis egy méretében és címében hasonló, ám jóval kisebb terjedelmű levélválogatás, amelyet a bázeli Robert Winter nyomdája jelentetett meg 1545-ben, és amely a Piccolomini szövegegyüttes minden imént felsorolt elemét tartalmazza, jóllehet számos filológiai eltéréssel: *Epsitolarum Laconicarum farragines duae, quarum una ex Graeco versae sunt, altera Latinae tantum continentur. Catalogum vero earundem cum suis Autoribus, versa pagella, deprehendes.* Per Robertum Vuinter, Basileae, Anno MDXLV.[27]

E két nyomtatvány *Historia*-szövegváltozatait a következőképpen illeszthetjük be a szöveghagyomány Y-ágának a történetébe. A római szöveghagyomány valamely pél-

24 A sokszor *Epistola de remedio amoris* címmel említett levél nem található meg a kötetben. Modern kiadása: *Enea Silvio Piccolomini: Storia di due amanti e Rimedio D'Amore,* trad., introd. Maria Luisa Doglio, con un saggio di Luigi Firpo, Milano, TEA, 1990. Első kiadása: Torino, UTET, 1973.

25 E szövegek jó, de nem kritikai igényű modern kiadásban olvashatók a Donato Pirovano által sajtó alá rendezett, legújabb latin–olasz kétnyelvű kiadásban: Enea Silvio Piccolomini, *Historia de duobus amantibus,* a cura di Donato Pirovano, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2001. Tudomásom szerint az epistola retractatoria szövege modern kiadásban sem latinul, sem semmilyen nemzeti nyelvű fordításban nem jelent még meg.

26 Ez a kiadás sem tartalmazza azonban a magyar széphistória 2–4. és 5. énekeinek bevezető disztichonjait. Ezeket, valamint a történet öt részre való felosztását én továbbra is a Pataki Névtelen leleményének tulajdonítom. Arról továbbra sincs tudomásom, hogy az RMKT kritikai kiadás szerkesztőinek hol és melyik disztichont sikerült volna megtalálni és azonosítani, vö. RMKT XVI/9, 581. Talán nem haszontalan azonban felvetni egy lengyel párhuzamot arra vonatkozóan, hogy ez a néhány disztichon esetleg egy elveszett vagy lappangó verses latin átirat nyoma a magyar szövegben. Egy Jakub Myreccus (Mirek) z Sącza nevű lengyel humanista például 1581-ben egy latin hexameteres *Historia*-átiratot készített, amelyből azonban a náci hadsereg varsói pusztításának következtében csak az a tizennégy sor maradt fenn, amelyet még 1939-ben közölt belőle Ignacy Zarębski. Ignacy Zarębski, *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polska i Polakami,* Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1939, 104–105. A kézirat jelzete ez volt: Varsó, Biblioteka Narodowa, ms Lat. O. XIV 14.

27 Cambridge University Library, Acton.e.49.21

dánya, melyet számunkra a H 234 és a H 237 kiadások képviselnek (de természetesen lehetett szó római eredetű kéziratról is) valamilyen úton eljut Bázelbe, ahol a novella szövegét tekintve nem túl sok változtatással bekerül Winter kiadásába 1545-ben. Néhány évvel később Oporinus műhelyében kézbe veszik ezt a kis kötetet az 1551-ben szintén Bázelben, Henricus Petrus nyomdájában megjelent *Opera omniá*val (esetleg szövegcsaládja egy korábbi tagjával) együtt, s a két szöveget kontaminálva létrehozzák az 1554-es kiadás szövegváltozatát. A kis zsebkönyv aztán nagy karriert fut be Magyarországon, ahol az *Eurialus és Lucretia* széphistória forrásául szolgál (erről később).

Forrásból fordítás

Hogyan alakította ki Oporinus (szerkesztője) a számunkra fontos 24 olvasatot? Három olyan változtatási lehetőséget tudtam kimutatni szerkesztői eljárásában, amelyek a magyar fordításban is tükröződnek. A további eshetőségek ismertetésétől eltekintek, mivel ezek csak a latin szöveg különböző állapotaira vonatkoznak, de a Pataki Névtelen rövidítő technikája miatt kimaradnak a széphistóriából. Az első eset, amikor az 1554-es bázeli szöveg nem csupán 1545-ös bázeli előzményére megy vissza, hanem egyúttal a római hagyomány örököse is (Róma–Bázel, 1545; Bázel, 1554). A második eset, amikor Oporinus azt az olvasatot választja, amely az *Opera omniá*ban található meg, vagyis az *Opera omnia* szövegcsalád Itália felől nézve Alpokon túli hagyománya él tovább az Oporinus-kiadásban, s így a Pataki Névtelen munkájában is (Bázel, 1551; Bázel 1554). A harmadik eset, amikor az 1545-ös bázeli Winter-féle szövegváltozat hoz be egy változtatást a rómaihoz képest, amit azután Oporinus kiadványa is továbbvisz (Bázel, 1545; Bázel, 1554). Négy estet mutatok be az első kategóriából, négyet a másodikból, és egyet a harmadikból. A példák száma nem reprezentatív, hiszen mint fentebb említettem, a római szöveghagyomány olvasatai mindösszesen tízszer választódnak ki a bázeli 1554-es kiadásba, a másik, Alpokon túli szöveghagyomány olvasatai pedig hatszor. Az összes példa bemutatására csak készülő monográfiámban lesz elegendő hely.[28]

Az egyik legszembetűnőbb szöveghely, amely a római hagyomány követését mutatja Oporinus 1554-es nyomtatványában, s egyértelműen kizárja az Alpokon túli hagyományt, az a Lucretia szerelmére hiába vágyakozó magyar lovag, Pacorus neve a széphistóriában: IV. 1. „Egy Pacorus nevű tisztes ifjú legény Pannoniából vala."[29] Az *Opera omnia* szövegcsoportjának tagjai (az egy H 239 jelű bolognai kiadás kivételével) a szöveghagyomány egészét tekintve kisebbségi olvasatként ugyanis a Pacorus névalakot a németes kiejtésből eredő *Baccarus* formában örökítik tovább. A magyar lovag neve, akárcsak a Piccolomini-novella minden szereplőjének névválasztása a klasszikus kultúrából merített, motivált, „beszélő név". Pacorus a Iunius történetíró-

28 A Bolyai-ösztöndíjas kutatás keretében készülő kötet munkacíme: *The Early Reception of Eneas Silvius Piccolomini's* Historia de duobus amantibus *Across Europe*.

29 RMKT XVI/9, 437; Oporinus 454.

nál szereplő parthus király, Orodes fia, akit Ventidius serege győzött le, mély gyászba taszítva ezzel apját. Egyértelmű tehát, hogy ez a névalak tekintendő a szerzői szándékkal egyezőnek.

A következő példa éppen ellenkezőleg, a római eredetű szövegváltozatokban kisebbségi olvasatként megjelenő variáns, amely Oporinus munkáján keresztül a Pataki Névtelen szövegében is megtalálható. A széphistóriában Sosias, Menelaosz és Lucretia házának német szolgája először csak húzódozva ígéri meg a segítségét a két szerelmes közti közvetítésben, de amikor felfigyel rá, hogy azok ketten nélküle is módot találtak a levélváltásra, az úrnőjét fenyegető veszély elhárítása érdekében mégis részt vesz a cselszövésben: „Elvész az asszonyom és háza megszégyenül, ha gondot nem viselek." (III, 33)[30] A római szövegváltozatokban ezen a helyen Sosias „et hera peribit et domus infamiam subibit" mondata áll, ami a magyar fordítással tökéletesen egyező értelmű. A szöveghagyomány nagyobb részében, s így az *Opera omnia* szövegcsoportjában is a domus helyett a dominus olvasat található meg, vagyis Sosias az úrnő (hera) és az úr (dominus) jó híre miatt aggódik. Könnyen belátható, hogy a dominus alakból a másolások során úgy alakulhatott ki a domus olvasat, hogy a domus+nazális rövidítésjel alakból a nazálist elfelejtette feloldani a másoló, létre hozva ezzel egy új, szintén értelmes olvasatot.

Piccolomini klasszikus műveltsége gyakran messze meghaladta a novelláját másoló személyek olvasottágát, akiknek az egyik legtöbb fejtörést a Hésziodosznál olvasható Kandaulész, Lüdia királyának történetében található nevek okozták. (A történet szerint a lüd király módfelett büszke volt felesége szépségére, ezért egy láthatatlanná tévő gyűrű segítségével beengedte testőrét, Gügészt a királyi hálószobába, hogy a férfi maga is megszemlélhesse a királyné meztelenségét. Amikor az asszony rájött a cselre, felszólította Gügészt, hogy a becsületén ejtett folt miatt álljon bosszút Kandaulész királyon, s foglalja el helyét a trónon és a hitvesi ágyban…) Oporinus (szerkesztője) előtt is két, filológiailag tökéletlen választás állt. A római szövegváltozatok értelmes alakban hozták a király nevét, de nem egészen pontosan az országáét, amely ezekben a változatokban, a *lectio facilior* szabály értelmében Lydia/Lidia alakról Libia olvasatra egyszerűsödött: „non tam Candaulis regis Libie formosa uxor fuit quam ista est". Az Alpokon túli variánsok ehhez képest rossz alakban idézték a király nevét, de helyesen hozták a királyságáét: „non tam Tandali regis Lidie formosa uxor fuit quam ista est". A Tandali névalak valószínűleg úgy jött létre, hogy egy valamikori másoló vagy nyomdai szedő a minuscula *c* betűt *t*-nek értelmezte, s a nyomtatványokba már nagy kezdőbetűvel került be az olvasat, minthogy tulajdonnévről van szó. Oporinus végül is a római olvasat mellett döntött, s így történt, hogy a Pataki Névtelen is a libiai királynét emlegeti a széphistóriában:

> Én az libiai királyné asszonyt is nem mondom szebbnek annál
> Nem csudálom én azt, ha Kandaulis király az ő szép feleségét […]. (III, 115–116)[31]

30 RMKT XVI/9, 427; Oporinus 438.

31 RMKT XVI/9, 436; Oporinus 453.

A szerelmesek utolsó éjszakáján Eurialus nem győz betelni az asszony fizikai valójával, s lelkesülten dicséri tagjait: „Ó, te szép ékes melly! és én szeretőmnek két szép fejér csecsei!" (IV, 134)[32] A *Historia* latin szöveghagyományának nagyobb részében ez a hely egy idézet Ovidius *Szerelmek* című művéből (*Amores,* I, 5, 20), illetve „önidézet" Piccolomini saját komédiájából (*Chrysis,* 22), s a következő olvasatot tartalmazza: „O pectus decorum! O papillae premendae!" A szöveghagyomány kisebb részében, köztük a római eredetű szövegekben azonban nem 'tapogatni való', hanem 'hófehér, patyolat' keblekről beszél Eurialus, akárcsak a Pataki Névtelen fentebb idézett soraiban, a *papillae prenitide* olvasatot követve.

A következőkben arra hozok példát, hogy Oporinus saját kiadásába többször azért válogatta be a rómaival szemben az *Opera omnia* szövegcsoportjának olvasatait, mert azok teljesebb szövegváltozatot tartalmaztak. A szerelmesek első találkozásakor Eurialus mindjárt bajba kerül, s Lucretia ágya alá, avagy a szuszékba rejtőzve kell kivárnia, míg Menelaosz és az őt kísérő Bertus elhagyják a szobát. Nem túl nagy bátorságról tanúságot téve Eurialus Istenhez fohászkodik, hogy mentse ki szorult helyzetéből: „Eljött az én napom, nincs több segítségem náladnál, én Istenem." (III, 78)[33] Az *Opera omnia* szövegcsoportjában a mondat hiánytalan, míg a római szövegváltozatokban a teljes második tagmondatnak megfelelő rész hiányzik: „Ecce, venit dies meus. δ[Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus.]"

A következő két szöveghely a széphistória negyedik részéből, Eurialus és Pandalus alkudozásából való, amely során a frank lovag palotagrófi címet ígér a sienai polgárnak, ha az hajlandó eljátszani a kerítő szerepét, és segíteni őt az újabb szerelmes éjszaka megszervezésében. Eurialus a szerencse és a szerelem mindenhatóságát okolja a kialakult helyzetért, s Lucretia és a maga állapotát gyógyításra váró betegségnek írja le a széphistóriában:

> […] mind az ketten elveszünk
> Az mi életünknek hosszabbítására orvosságot nem lelünk,
> Hogyha te minékünk az mi szerelmünkben nem lészesz segítségünk. (IV, 51)[34]

Az *Opera omnia* szövegcsoportja ebben az esetben is a teljesebb mondatot őrzi, ezért esik rá Oporinus választása, míg a római változatokból hiányzik a középső, az élet meghosszabbítására vonatkozó rész: „Ambo perimus δ[nec remedium protelande vite nostre videmus] nisi tu sis adiumento." Eurialus kiművelt retorikával vázolja Pandalusnak az asszony férje és annak fivére által elé gördített akadályokat, amelyek meggátolják a Lucretiával való találkozását:

32 RMKT XVI/9, 451; Oporinus 481.

33 RMKT XVI/9, 432; Oporinus 446.

34 RMKT XVI/9, 442; Oporinus 467. A magyar szöveg sajtó alá rendezői által segítségül hívott Dévay-kiadás a mondatot a *nostre* nélkül hozza, jóllehet a magyar szövegből kitetszik, hogy annak is szerepelnie kellett a Pataki Névtelen forrásában. Vö. RMKT XVI/9, 590, 1007: „nec remedium protelandae vitae videmus ullum".

Ura mind öccsével nem különben őrzik mindenkor Lucretiát,
Mint az erős sárkány Colchos szigetében őrzé az arany gyapjat,
És az háromfejű Cerberus szüntelen őrzi pokol kapuját. (IV, 52)[35]

Az *Opera omnia* szövegcsoportban a latin *Orcus, -i* (m) 'alvilág' jelentésű szó genitivusi alakja nagy kezdőbetűvel van szedve, egyértelmű tehát, hogy Cerberus annak a bejáratát őrzi a szöveg szerint: „nec aditum Orci Cerberus". A római eredetű szövegcsoport egyes tagjaiban azonban a minuscula *c/t* felcserélése miatt *aditum orti* olvasat alakult ki, amelyet például a H 234 és H 237 kiadás szerkesztői a szókezdő *h* nélkül írt *(h)ortus, -i* (m) 'kert' jelentésű szó szintén singularis genitivusi alakjaként értelmeztek. Oporinus helyesen az alvilág jelentésű *Orci* olvasatot választotta ki saját kiadása számára, így a magyar szövegben a keresztény teológia szerint értelmezett alvilág, azaz a pokol kapuját őrzi a Pataki Névtelentől pedánsan háromfejűnek leírt kutya. A minuscula *c/t* írásképi eredetű problémája és a forráshűség igénye azonban például a német Wyle és a névtelen spanyol fordító munkájában is azt eredményezte, hogy Cerberus nem az alvilág, hanem a kert (*gartens,* illetve *huerto*) kapuját őrzi: „noch Cerberus den zugange sines gartens",[36] illetve: „ni las entradas del huerto cervero".[37]

Eurialus és Pandalus alkuja megköttetik, s a sógor segítségével, bár nagy nehézségek közepette, a frank lovag végül harmadszor is bejut Lucretia házába. Az asszony ekkor örömében vagy a kapunyitás okozta megerőltetés következtében elájul, s szinte halottnak tetszik. Eurialus ki akar menekülni a kényelmetlen helyzetből, de végül mégsem futamodik meg, s könnyeivel élesztgeti Lucretiát, aki magához is tér:

Mintha rózsavízzel megöntözték volna, az asszony felserkene,
Mint nehéz álomból felocsúdott ember, szemeit felemelé […]" (IV, 127)[38]

A szöveghelyet a maga teljességében az *Opera omnia* szövegcsaládja közvetíti Oporinus kiadásába, s fent olvasható magyar fordítása tökéletesen átadja mondanivalóját: „quibus tanquam rosarum aquis excitata mulier quasi de gravi somno surrexit". A római eredetű változatokban azonban nem az erős illata miatt élénkítőként használt – a szalmiákszesznél kétségkívül kellemesebb – rózsavízről van szó a hasonlatban, hanem a vízzel élesztgetett rózsáról. A Hain 225[39] kiadásban például a *rosa cum aquis excitata* olvasat található, míg a H 234 és H 237 kiadások nyomán a Winter-féle bázeli 1545-ös kiadásban is *rosa aquis excitata* áll ezen a helyen. Oporinus döntése ebben az esetben tehát nem grammatikai alapú, nem is a teljesebb olvasatot preferálja, hanem a szövegben leírt szituációnak megfelelően a gyógyhatású szer nevét választja ki a lehetséges változatok közül.

Végezetül egy példa arra, hogy Oporinus a közvetlenül előtte dolgozó bázeli Robert Winter emendálási ötletét veszi át saját kiadásába, nagyon szerencsésen. Winter

35 RMKT XVI/9, 442; Oporinus 467.
36 Piccolomini–von Wyle, *i. m.,* 151, 128. j.
37 Ravasini, *i. m.,* 196, 5. pont: „sem a kert bejáratait Kerberosz".
38 RMKT XVI/9, 450; Oporinus 480.
39 *[Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris],* [Róma], [Adam Rot], [1472 k.] ISTC ip00671300.

ugyanis az *ope ingenii* módszerének köszönhetően, mondjuk úgy, egy filológiai huszárvágással megoldotta egy olyan szöveghely problémáját, ami a *Historia* nagyobb szöveghagyományát ismerve rengeteg másolónak és nyomdásznak nem sikerült őelőtte. A szerelmesek második találkozásakor, miután Eurialust megint elrejtette szem elől, a vidéki birtokáról korán hazaérkező férjét Lucretia a következő szavakkal köszönti:

> Ó, én édes uram, már azt vélem vala, hogy te paraszttá lettél,
> Hogy ennyi ideig akaratom nélkül te az faluban késél. (IV, 31)[40]

A Pataki Névtelen fordítása a „paraszttá lettél" kifejezéssel nagyon jól adja vissza azt a szintagmát, amelyik a latinban a legtöbb gondot okozta: „O mi vir, inquit, quam bene redisti. Nam ego *te iam villicum rusticanum rebar*. Quid tu tamen ruri tam diu fecisti?"[41] Ha eredeti feltételezésem igaz, és Winter a római szövegcsoport valamelyik nyomtatott példányát használta a saját kiadása elkészítéséhez, akkor ezt az olvasatot találta: „te iam villicum rusticatum rebar". Egyetlen betű cseréjével *(t/n)* Winter a *rusticatum* alakból *rusticanum* olvasatot hozott létre, amely grammatikailag helyesebb, de értelmileg igazából azonos, hiszen ugyanúgy a 'parasztos paraszt' kifejezéssel fordítható le, mivel a latin *villicus, -i* (m) már önmagában is földművest, parasztot jelent. A szöveghagyomány általam eddig feltárt részében ennek a helynek harmincegy (!) további variánsát találtam meg, amelyek többsége teljesen értelmetlen. A szerzői szándék szerinti olvasat pedig E. J. Morrall javaslata szerint[42] a csupán néhány korai kódexben fennmaradt „te villica inviscatum rebar" változat lehetett. Morrall szerint ugyanis a kifejezés értelme kb. 'egy parasztlány lépre csalt/elcsábított téged', minthogy az *invisco* ige jelentése 'madárléppel beken'. Vagyis Lucretia már ebben a mondatban hűtlenséggel vádolja a férjét, ahogy kicsivel később teszi, amikor a latin szövegben az „ut sunt infidi uxoribus suis viri" vád hangzik el az asszonytól, a Pataki Névtelen Lucretiája pedig ekképpen beszél:

> Kételkedem hozzád, netalám valami leányt ott megszerettél.
> Tudom férfiaknak ő feleségekhez való hűtlenségeket. (IV, 31–32)[43]

A Pataki Névtelen forrásának ismeretében valószínűleg eljött az idő az *Eurialus és Lucretia* magyar kritikai kiadásának újraértékelésére is.[44] A magyar szöveget gondo-

40 RMKT XVI/9, 440.

41 Oporinus 461 (kiemelés tőlem: M. Á.).

42 Morrall, *The Goodli Histori…, i. m.,* 55, 29/3–4 j.: „P's reading is probably correct: in the original Lucretia is suggesting that her husband has not been detained by farm business but 'caught', seduced, by a woman."

43 RMKT XVI/9, 440; Oporinus 457.

44 Ebben teljesen egyet értek Vadai Istvánnal, aki nemrégiben vetette fel, hogy a széphistória sztemmáját nem fa, hanem háló alakzatban kellene elképzelnünk, és a másolási folyamat egy pontján tudatos, a latin mintát is figyelembe vevő szövegjavítást feltételeznünk. Vadai, *i. m.,* 845. Vadai ötletétől indíttatva végignéztem azt a 24 szöveghelyet, amelyek a széphistória latin forrásának azonosításában szerepet játszanak. Ezek közt tulajdonképpen csak egy van, amelyik, ha akarjuk, ilyen, latin mintát is figyelembe vevő javításra utalhat. Éppen az imént idézett *Ó, én édes uram, már azt vélem vala, hogy te*

zó Horváth Iván ugyanis Dévay József latin „kritikai kiadására" támaszkodott, amely azonban egyrészt nem érdemli meg a kritikai jelzőt, hiszen összesen alig tíz latin szövegváltozatra alapozta megfigyeléseit, másrészt pedig, mint azt korábban bizonyítottam, a maga latin főszövegét több ponton a magyar széphistória szövegéhez igazította.[45]

A forrástól függetlenül

A fenti, helyszűke miatt csak részleges példák után, amelyek a Pataki Névtelen forráskövetéséről tanúskodnak, az alábbiakban néhány olyan esetet mutatok be, amikor a magyar fordító a forrás ellenében dolgozik, és saját hibákat visz bele a széphistória szövegébe. A *Historia* szöveghagyományában gyakori romlásra hajlamos az a szöveghely, amely a császár kíséretében lovagló ifjak megjelenéséről szól. Lucretia Sosiasnak, a szolgának lelkendezik az északról jött férfiak számára egzotikus és vonzó külsejéről: „Ubinam gentium iuventus est huic similis? Vide, ut omnes calamistrati sunt, erecti, eminentibus humeris. Aspice caesaries, et madido cirro contortos crines." (Ugyan hol van ehhez hasonló neme az ifjúságnak? Nézd, hogy mind göndörített hajúak, egyenes tartásúak, s szép vállasak. Figyeld csak szép és nedvesen feltekert hajfürtjeiket.) Ezen a helyen tulajdonképpen egy Juvenalis-allúziót olvashatunk (Sat. XIII. 164–165.),[46] amely a germán férfiak göndörített frizurájáról szól.[47] A latin szövegromlás e helyen rendszerint úgy áll elő, hogy a másoló/nyomdai szedő a *caesaries-, ei* (f) 'nagy és szép haj' jelentésű ritkán használt főnév többes számú tárgyesetéből a *caesareus* 'császári' jelentésű melléknév többes számú hímnemű tárgyesetét hozza létre, a *lectio facilior* szabály szerint. Különböző kéziratokban és nyomtatványokban találunk példát egyebek mellett a *cesarios, cesareos* és *casaries* olvasatokra is. Oporinus (szerkesztője) azonban kellően jártas volt a latin nyelvben ahhoz, hogy az *Opera omnia* szövegcsaládban is megtalálható, helyes *caesaries* alakot örökítse tovább saját kiadásába. Nem így a Pataki

paraszttá lettél (946) sorról van szó, melynek a következő variánsait hozza a kritikai apparátus. 946 F „Oh en edes Vram mar azt Velem Valla β Monda azt már vélem vala édes uram (L Monda edes Uram már azt vélem vala)"; RMKT XVI/9, 440. A sorhoz tartozó jegyzetben pedig ez áll: 946 F szórendje közelebb áll a latinhoz: „»O, mi vir!« Inquit …" (36); RMKT XVI/9, 590. Na mármost, ha akarjuk, érvelhetünk azzal is, hogy a β és L szövegek variánsai közelebb állnak a latinhoz (O mi vir, inquit, quam bene redisti. Nam ego te iam villicum rusticanum rebar), mert tartalmazzák az „inquit"-nek megfelelő „Monda" szót. Csak az a baj (baj ez?), hogy β és L a szöveghagyomány ugyanazon ágához tartoznak. (Ezzel a megjegyzéssel kifejezetten ösztönözni szeretném Vadai Istvánt, hogy tesztelje, majd mutassa be az elméletét a nagy nyilvánosság előtt.) Az a tény, hogy a 24 latin helyből csak egy megy át a latin szempontjából is értékelhető változáson, szerintem arra mutat, hogy a szövegjavítást végző személy ugyanazt a latin változatot használta, mint a fordító-szerző, vagyis a szövegjavító elég valószínűen azonos lehetett a szerzővel, vagy legalábbis szoros (munka)kapcsolatban állhatott vele.

45 Mindkét problémáról lásd már idézett disszertációmat.

46 „[…] caerula quis stupuit Germani lumina, flavam / caesariem et madido torquentem cornua cirro?" Muraközy Gyula fordításában: „S meg ki ütődne a germán kék szemein, haja szőke / fürtjén, mit bevizez, hogy szarv alakúra csavarja?"

47 Úgy látszik, ebben a tekintetben a német férfiak örök divatdiktátorok: gondoljunk csak az 1970–80-as évek ún. Bundesliga-hajviseletére.

Névtelen, aki fordításában egyszerűsíti a szöveget, s a csinos hajfürtökről nem, csak a császáriakról beszél: „Tekintsed, Sosia, mely igen szép ifjak az császár körül vannak […]" (I, 44).[48] A *lectio faciliori*nak is beillő fordítás abból is származhatott, hogy a Pataki Névtelen saját munkája előző sorába már beleírta a *császár* szót, s aztán nem elég gondosan olvasva a latin szöveget, vagy nem pontosan emlékezve rá, ismét ugyanarra a szóra asszociált, s azt írta le magyarul:

> Mikor nagy sereggel az ő háza mellett császár bémegyen vala:
>
> Tekintsed, Sosia, mely igen szép ifjak az császár körül vannak. (I, 43–44)[49]

E dolgozat első változatának felolvasásakor az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében 2013 szeptemberében Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmemet arra, hogy a császári kíséret megjelenésének, és különösen hajviseletének részletezésétől talán azért is tekintett el a magyar fordító, mert az egy olyan latin kifejezést tartalmaz, amelyik a kortársi környezetben negatív felhangokat hordozott. A *calamistratus* kifejezéssel Edmundus Campianus *Decem rationes* című munkájában az őt fordító Balassi Bálint, illetve Dobokay Sándor jezsuita így találkozott: „ut inspectantibus vobis, *calamistratos* istos *milites* in solem et pulverem e suis umbraculis evocatos […] debilitem."[50] A *Tíz okok* vonatkozó helyén (modernizált írásmóddal) a sorból ez lett: „hogy szemetek láttára ki híván az tollas vitézeket, az mezőre és verőfényre az lesekből és árnyékokból […] meggyőzhessem".[51] Csonka Ferenc véleménye szerint[52] Balassi biztosan értette, hogy a *calamistratus miles* negatív kifejezés, és nem dicséretre, hanem gúnyolásra való, minthogy bodorított hajú piperkőcöt jelent, illetve az adott kontextusban a fodros, besütött parókás angol professzorokra utal. Csonka Ferenc a gúnyos jelző eredetét Servius *Aeneis*-kommentárjának az eposz XII, 100 sorához írott magyarázatára vezeti vissza.[53] A Piccolomini-filológia[54] szintén egy durva jelentésű párhuzamot hoz a szó használa-

48 RMKT XVI/9, 409; Oporinus 409. A kritikai kiadás szöveggondozói nem reflektálnak erre a problémára, mivel Dévay József latin kiadása elfedte előlük ennek létezését is. Josephus I. Dévay, *Aeneae Sylvii Piccolominei De dvobvs amantibus historia,* Bp., Heisler, 1903, 9. A filológiai vicc az egészben az, hogy bár Dévay kiadása e helyen az *Aspice caesareos* hibás alakot hozza, lábjegyzetében mégis úgy azonosítja a helyet, mint a fenti Juvenalis-idézetet, s ennek megfelelően ülteti át magyarra a saját latin szövege alapján készült fordításában: „Nézd bozontos és kent fürtökbe fodrott hajukat!" *Aeneas Sylviusnak a két szerelmesről szóló története és annak válogatott levelei,* latinból ford. Dévay József, Bp., Heisler és Kozol, 1916, 20.

49 RMKT XVI/9, 409.

50 Balassi Bálint, Dobokay Sándor, *Campianus Edmondnak tíz okai: Az 1607. évi bécsi kiadás hasonmása,* szerk. szöv. gond. Hargittay Emil, kísérő tanulmányok Bárczi Ildikó, Csonka Ferenc, Hargittay Emil, Kruppa Tamás, Bp., Universitas, 1994, 154.

51 *Uo.,* 18–19.

52 *Uo.,* 226–227.

53 *Uo.,* 227–228. Vö. *Aeneis,* XII, 99–100: „semiviri Phrygis et foedare in pulvere crinis / vibratos calido ferro murraque madentis". Kartal Zsuzsa fordításában: „annak a phryg hímringyónak, mocskoljam a fürtjét / porral, mit vassal fodorított, s illatosított".

54 Piccolomini, *i. m.,* 32, 45. j.

tára, Plautusnak a *Szamárvásár* (627) című komédiájából: „Quisnam istuc adcredat tibi, cinaede calamistrate?" (Kb. 'Ugyan ki hinne neked, te dauerolt kölyökdugó?')[55] Csonka Ferenc szerint a *tollas vitézek* kifejezés már Dobokay Sándor eufemisztikus megoldása lehetett valami ócsároló jelzőre, amit Balassi Bálint írhatott bele a *Tíz okok* első változatába; a *calamistratus* tehát talán annyira sértőnek számított, hogy ezért maradt ki az *Eurialus és Lucretia* szövegéből.

Talán a magyar fordító figyelmetlenségének vagy a forrásához való kritikus hozzáállásának nyomát hordozza a következő szöveghely. Amikor Eurialus első alkalommal jut be Lucretia házába, de a betoppanó férj miatt kénytelen az ágy alatt elrejtőzni, gyorsan átkozni kezdi szerencséjét, hogy ilyen veszélyes helyzetbe keverte: „Ó, gonosz szerencse, miért hozál engem ily nagy bolondságban?" (III, 72)[56] A Pataki Névtelen forrásában Eurialus azonban saját magát ostorozza ezekkel a szavakkal: „Heu me fatuum, inquit, quis me huc venire compulit, nisi levitas mea?" ('Jaj, én balga – szólt –, ugyan mi hozott ide engem, ha nem saját könnyelműségem?') A Pataki Névtelen változtatása abban áll, hogy a *fatuus* 'balga, együgyű' melléknév egyes szám tárgy esetű alakjába a *fatum-, i* (n) 'balsors, végzet' főnév egyes szám tárgyesetű alakját érti bele, s így Eurialus jelzőjéből csinál balsorsot, illetve gonosz szerencsét. Szegedi doktori disszertációmhoz írott opponensi véleményében Jankovits László felvetette,[57] hogy ez a *fatuum–fatum* csere talán már a Pataki Névtelen forrásában megtörtént, de ötletét sem addigi, sem későbbi fiológiai vizsgálataim nem igazolták: meglepő módon ez a szöveghely következetesen két u-val, fatuum alakban másolódik/nyomtatódik ki a *Historia* szöveghagyományában. A Pataki Névtelen megoldására tehát nem tudok más magyarázatot találni, mint hogy élt fordítói szabadságával, és saját szövegében megjobbította, poétikusabbá tette a forrásában olvasottakat.

Végezetül arra a szöveghelyre hívnám fel a figyelmet, amely szerintem a Pataki Névtelen legerősebb értelemmódosító beavatkozása forrása szövegébe.[58] Ez a változtatása jóval túlmutat azon az általános „selejtező" fordítói gyakorlatán, amelynek szellemében egyszerűen kihagyja saját szövegéből azokat a latin részeket, amelyek nem viszik előre a történetet, például a hosszú leírásokat (Eurialus pajkos lovának jellemzését, amely Vergiliustól vett vendégszöveg Piccolomini novellájában), esetleg több mint két klasszikus műveltségbeli érvet hoznak ugyanannak a helyzetnek az alátámasztására. A szerelmesek második találkozásának estéjét leíró jelenetről van szó, amikor Eurialus Lucretia házának istállójában a szalma alá rejtőzve várja ki a randevú idejét, s a lovakat gondozó szolga, Dromo csaknem felnyársalja vasvillával. A helyzetet a közbelépő

55 Vö. Devecseri Gábor megoldásával: „Ki hinné el neked, puhány, fürtös, parázna fickó?" Titus Maccius Plautus *Vígjátékai,* I–II, ford. Devecseri Gábor, jegyz. Szilágyi János György, Bp., Magyar Helikon, 1977, 117.

56 RMKT XVI/9, 431; Oporinus 444–445.

57 Ez úton is szeretném neki megköszönni, hogy a disszertáció írása idején, majd opponensként és azóta is mindig nyitott volt a Piccolominiről való beszélgetésre, legyen szó a novellaszerző humanistáról, vagy a gyermekkel rendelkező reneszánsz pápák egyikéről.

58 Amelyet a kritikai kiadás szerkesztői egyébként nem vettek észre, s ezért nem Dévay szövegkiadása okolható.

Sosias menti meg, aki szidalmazni kezdi Menelaosz fösvénységét, és Dromot a konyhába küldi egy kiadós lakoma előkészítésére. Dromo kapva-kap az alkalmon:

> Monda Dromo: „Mindjárt elmegyek, mert arra vagyon nékem nagy gondom,
> Uramnak asztalát, hogynemmint lovait örömesben vakarom,
> Bátor soha többé onnan meg ne jőjjön, Istentől azt kívánom.
>
> Felele Sosias: „Hogy ezt hallom tőled, dicsérem én dolgodat,
> Én is már régen elváltoztattam volna az én fösvény uramat,
> De asszonyom engem reggeli étkekkel gyakorta tartóztatott." (IV, 25–26)[59]

Az idézett két versszak egy hosszabb latin rész tömörítése, amelyben azonban végig Dromo szavait olvashatjuk, vagyis nem történik beszélőváltás, mint a magyar szövegben: *„Istud" inquit Dromo „cure habebo et mensam potius quam equos fricabo.* Herum ego hodie in rus deduxi, quid sibi male succedat. Nunquam mihi verbum dixit, nisi vesperi, cum me remisit et equos.[60] Renuntiarique; *domine iussit, non se rediturum hac nocte. Laudo te, Sosia, qui tandem odire cepisti domini mores, ego iam diu mutassem dominum, nisi me domina matutinis retinuisset offellis."* (Kiemelések tőlem – M. Á.) ('Arra, szólt Dromo, lesz gondom, és inkább az asztalt, mint a lovakat vakargatom. Ma levittem vidékre az urat, hogy törje ki a nyavalya őt. Végig egy szót se szólt hozzám, csak alkonyatkor, mikor visszaküldött engem és a lovakat. És megparancsolta, hogy mondjam meg az úrnőnek, hogy nem tér vissza az este. Dicsérlek téged, Sosias, hogy végre gyűlölni kezdted az úr szokásait; én már rég más úrhoz szegődtem volna, ha az úrnő finom reggelikkel nem tartóztatott volna.')

Ha jól értem, a fenti latin idézetben kiemelt részeket fordítja le a Pataki Névtelen, de valami furcsa módon, amit a forrásában olvasható szöveg pontatlan tagolása is okozhatott. A latin hagyományban rendesen ugyanis az *ad equos* kifejezés után nem kezdődik új mondat, hanem a *renuntiarique* igével folytatódik az előző. Ez, az Oporinus szövegében bekövetkező megváltozott mondattagolás onnan is látszik, hogy bár az új mondat nagy kezdőbetűvel indul, a szabályosan tapadószóként használatos -que szócska van az ige végén. Ha tehát a mondat valóban a renuntiari igével kezdődne a szerzői szándék szerint, akkor nem a tapadószó *-que* 'és'-t, hanem az önálló alakban használatos *et* 'és'-t találnánk, s a mondat kb. így alakulna: „Et renuntiari domine iussit […]." A feltételezhető szerzői szándék szerint Dromo a latinban azonban azt mondja, hogy az úr (Menelaosz) azt parancsolta (iussit), hogy az úrnőnek (domine) mondja meg (renuntiarique) a szolga, hogy ő (Menelaosz) nem tér haza estére (non se rediturum hac nocte). Ezt a mondatot a magyar fordító talán úgy értelmezi, hogy egy vocativusi Dominus, azaz Isten alakról van szó (Domine) és a *iussit* igét rá, a beleértett Istenre vonatkoztatja, mintha Dromo ezt mondaná: „Ó, Istenem, parancsoljad, hogy vissza ne térjen onnan." S aztán ebből az értelmezésből fogalmazza meg a Pataki Névtelen a saját nyelvállapotának megfelelően,

59 RMKT XVI/9, 440; Oporinus 459–460.

60 A szöveghagyomány többségében: ad equos.

hogy „Bátor soha többé onnan meg ne jöjjön, Istentől azt kívánom." Arra, hogy Dromo mondatainak felét mért adja Sosias szájába a magyar fordító, más magyarázattal nem tudok szolgálni, mint hogy talán gyorsítani és rövidíteni akarta a párbeszédet, s egyben dramaturgiailag is jobban ki akarta domborítani Sosias színlelő cinkosságát a szerelmesek segítésében. Egy Horatius-centóval élve pedig: *Quandoque dormitat fidus interpres.*

Piccolomini a régi magyarországi példányadatok tükrében

A Johannes Oporinus által kiadott *Epistolae laconicae* levélgyűjtemény tehát különleges helyet foglal el a Piccolomini *Historia* filológiájában, minthogy egy korábban nem létezett, hibrid szövegváltozatot hordoz. Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* kötetei, noha értékes forrásnak számítanak a régi Magyarország könyvkultúrájára nézvést, sajnos a Piccolomini-kötetekről nem sok pontos adattal tudnak szolgálni. A kb. tizenöt, vélhetőleg Piccolomini munkáit tartalmazó kötet többségéről ugyanis csak ilyesféle feljegyzéseket készítettek a régi hagyatéki összeírók: „Enea Silvio in quarto; in folio." A folio méretű kötetek esetében feltételezhetjük, hogy az *Opera omnia* szövegcsalád tagjairól lehetett szó, mivel csak ezeket adták ki ilyen nagy formátumban, de biztosabbat csak két esetben tudhatunk: egy *Opera omnia* példány[61] és valamelyik *Epistole familiares* kiadás azonosítható a leírásokból.[62] Egyedül az Itáliában hosszú ideig tanuló Johannes Sambucus humanista könyvtárában[63] találkozunk egy velencei kiadású, a Hain 240 kiadással azonosítható[64] példánnyal. Az *Adattár* tehát nem szolgál felvilágosítással arról, hogy az Oporinus-féle 1554-es kiadás hol és hány példányban lehetett meg egykor Magyarországon.

A kevés rendelkezésre álló információ is jól beleillik azonban abba az általános képbe, amelyet a könyvtörténészek a történeti Magyarország könyvgyűjtési szokásairól felvázoltak.[65] A nagyobb arisztokrata gyűjtemények polcain inkább fóliáns kiadásban lehetett Piccolomini műveivel találkozni, míg a kis formátumú, ezért olcsóbb, ráadásul változatos anyagot, hasznos levélmintákat és bölcs mondások sokaságát tartalmazó Oporinus-féle kiadás inkább egy egyetemi peregrinációról hazatérő diák poggyászában találhatta meg útját hazánkba és Sárospatakra.

Mai tudásunk szerint a *Fanchali Jób-kódex* nemcsak az egyetlen olyan kézirat, amelyben a magyar *Eurialus és Lucretia* szövege fennmaradt, de ez a kódex őriz néhány

61 *A magyar könyvkultúra múltjáról: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése,* s. a r. Herner János, Monok István, közrem. Saliga Lászlóné, Szeged, JATE, 1983, 80. sz.

62 *A Dernschwam-könyvtár: Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke,* közread. Berlász Jenő, s. a. r. Keveházi Katalin, Monok István, Varga András, Szeged, JATE, 1984 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 12/[1]), 65. sz.

63 Pál Gulyás, *Die Bibliothek Sambucus: Katalog nach der Abschrift von Pál Gulyás,* hrsg. von István Monok, die Bibliographie zusammengest. von András Varga, einl. von Péter Ötvös, Szeged, Scriptum, 1992, 741 sz.

64 *[Historia de duobus amantibus],* Venezia, Piero Quaregni, Giovan Battista Sessa, 1497, 10 III. ISTC ip00686000.

65 Madas Edit, Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig,* Bp., Balassi, 2003, 200–208.

sort Piccolomini *De remedio amoris*[66] című művéből és a *Historia de duobus amantibus*ból is. A széphistória szövegétől távol néhány sor olvasható latinul[67] abból a jelentből, amikor Eurialus győzködi magát, hogy nagy férfiak példáját követve nem ostobaság szerelmi kalandba bocsátkoznia Lucretiával, amely a magyar szöveg I, 66. versszakának feleltethető meg.[68] A másik részlet a narrátor kommentárjából való, aki csodálkozik rajta, mire rá nem veszi a szerelem az embereket, hiszen nemes származása ellenére Eurialus parasztgúnyába öltözve teherhordónak adja ki magát, hogy bejuthasson Lucretiához.[69] „O insensatum pectus amantis, o mentem caecam, o animum audacem corque intrepidum, quid est *tam magnum*, quod tibi non parvum esse videatur? Quid *tam arduum,* quod planum non aestimes? Quid tam clausum, quod tibi non sit apertum? Tu omne discrimen parvi facis, tu nihil difficile censes. Inanis est apud te omnis custodia maritorum, nullae te leges tenent. Nulli metus[!recte: metui], nulli pudori obnoxius es. Omnis labor tibi est ludus, tibi nil obstat umquam etc." A latin idézetben általam kiemelt *tam magnum* és *tam arduum* kifejezések együttesen az általam ismert szövegváltozatok közül csak három kéziratban fordulnak elő, amelyeket ma Münchenben őriznek.[70] Ezek a kéziratok egyebekben a szöveghagyomány Y-ágába tartozó szövegekkel rokoníthatók, amelyekben rendesen a *tam nimium* olvasat párosul a *tam arduum* alakhoz. E három müncheni kódex közül azonban egyik sem tartalmazza a *De remedio amoris* szövegét, vagyis közvetlen rokonságuk a *Fanchali Jób-kódex*szel már csak az utóbbiban idézett latin szöveg nagyon kis mennyisége miatt sem bizonyítható, annyi azonban valószínűsíthető, hogy utóbbi szövege is az Y-ág szöveghagyományával áll kapcsolatban.

A mai Magyarország területén két példányt őriznek az *Epistolae laconicae* 1554-es bázeli kiadásából. Az Országos Széchényi Könyvtár példánya (jelzete Ant. 8003.) a benne található pecsétek tanúsága szerint[71] 1949-ben került be a nemzeti könyvtár gyűjteményébe Boldogkőváraljáról, ahol a 38. számot viselte. A mára jócskán megkopott, de szép, krémszínű bőrbe kötött, címlapján címerrel ellátott kötet, amelyen talán az 1678-as dátum a bekötés idejére vonatkozhat, a német-római császár gyűjteményéből származhatott, mivel hátsó kötéstábláján jól olvasható a felirat: Des Heiligen Römischen Keiser. A belső címlap jobb alsó sarkában egy megkopott tintás monogram, talán possessori

66 http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/fanchali-job-kodex/ch02s29.html. A 375. lapon az alábbi sorok olvashatók: „Quid est, oro, mulier nisi iuventutis expilatrix, virorum rapina, senum mors, patrimonii devoratrix, honoris pernicies, pabulum diaboli, ianua mortis, inferni supplementum?" A kódex kritikai kiadásának *Balassi Bálint Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei,* kiad. Ján Mišianik, Eckhardt Sándor, Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek) digitális, részben javított változata a fenti linken található meg.

67 „Amoris imperium. Longi luctus, breves risus, parva gaudia, magni metus, semper moritur et nunquam mortuus est qui amat." Vö. Piccolomini, *i. m.,* 40.

68 „Ezt mondja magában: Most tudom, mi légyen az szerelemnek tüze, / Kiben nagy rettegés, nagy sok gondolkodás, rövid annak öröme, / Nem tusadkodhatom, mint eszemben vettem, semmiképpen ellene." (I, 66); RMKT XVI/9, 412.

69 376. lap; http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/fanchali-job-kodex/ch02s37.html; vö. Piccolomini, *i. m.,* 64.

70 München, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 28137, CLM 19876, CLM 2801.

71 A pecsét körirata: ORSZ. Széchényi Könyvtár Növedék napló 1949. év 16875 sz.

bejegyzés olvasható: GP a.Fm [?] vagy a.Frn [?]. A kötet egykori olvasója Piccolomini levelei után az 503r oldalon kézzel ezt írta be: „Nunquam tam foeliciter actum est cum rebus humanis, ut non multi plures essent, quibus prava [?] placerent, quam quibus recta probarentur". Talán egy másik kéztől származik a hátsó borítón az alábbi bejegyzés: „Vide elegantissimam Epistolam in secunda farragine[m] fol: 303". A kérdéses levél Faustus Andrelinus *Epistole* című művének 5. levele, amelynek incipitje ez: „Non habendum esse cum foemina commercium." Andrelinus leveleiben a sorok részben ceruzával, részben ugyanazzal a barna tintával vannak aláhúzogatva, mint amit a hátsó borítón bejegyző kéz használt, s talán ugyanattól a kéztől származik az ott olvasható másik bejegyzés is: „Dura Cervici paranda est Securis." Annyi bizonyosnak tűnik, hogy ez a példány nem köthető közvetlenül a magyar fordítás 16. századi szerzőjéhez, hiszen a 17. század vége előtti sorsáról semmit nem árul el a kötet.

A másik példány az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményében található (jelzete 7573). A katalógus leírása alapján két possessori bejegyzés található a belső címpalján: egy bizonyos Wolfg[ang] Holzhausertől év nélkül, és a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárától 1693-ból.[72] Az esztergomi példány sajnos nem Révai Pál hagyatékából való, vagyis nem abból a csoportból, amelynek a Volaterranus-kötet és a Balassi-Biblia a tagja. Pedig a fantázia könnyen elvezethetne minket Bornemisza Péterhez és a Balassi családtól Esztergomba került kötetekhez, vissza egészen a fiatal Balassi Bálintig, aki mintegy szárnypróbálgatásként a később róla elnevezett strófaforma elődjében fordította volna le az *Eurialus és Lucretiá*t „Aeneas Sylvius írásából […] Patak városában, az úr gombos kertében".[73]

Az *Eurialus és Lucretia* széphistória forrásával kapcsolatos vizsgálódásom itt megáll. Tanulmányomban bemutattam, hogy milyen textológiai érvek alapján állítható, hogy a Pataki Névtelen munkája egy 1554-ben Bázelben kiadott kis alakú levélgyűjtemény Eneas Silvius Piccolomini leveleit tartalmazó részén alapult fordítás. Eurialus és Lucretia története Sienában indult, ha igaz, az 1430-as évek elején. Onnan 1444-ben Bécsújhelybe, majd Piccolomini tolláról Román keresztül Bázelbe érkezett 1545 körül, végül 1554-ben Oporinus nyomdájába vándorolt. Azután a messzi Svájcból, talán a nagy német egyetemi városok valamelyikének könyvpiacáról, egy hazafelé tartó egyetemet járt diák zsákjában juthatott el a pataki gombos kertbe, a mi Névtelenünkhöz. Ennek a hosszú utazásnak az eredményét ismerjük, s most már néhány mérföldköve is megmutatkozik, de az út utolsó szakasza még nem rajzolódott ki előttünk.

72 Collegij S. J. Posonij ad S. Salvatorem catalogo inscriptus 1693.

73 RMKT XVI/9, 461.

LACZHÁZI GYULA

A fikciósság a kora újkori magyar irodalomban

A régebbi magyar irodalom fikciósságáról írt, a kora újkori irodalom kutatói körében gyakran idézett tanulmányában Pirnát Antal meglehetősen elmarasztaló ítéletet fogalmazott meg a 16–17. századi magyar irodalomra vonatkozóan. Azt állította, hogy e korszakban csekély számú kivételtől eltekintve nem születtek fikciós művek. A következőkben amellett szeretnék érvelni, hogy Pirnát tézise nem tartható. Ehhez szükséges a fikciósság fogalmának diszkussziója, annál is inkább, mert az utóbbi években e tárgyról a kora újkori irodalomtörténetben különböző, egymásnak is ellentmondó nézetek fogalmazódtak meg. Az eddigi meghatározási javaslatok vagy ellentmondásokhoz vezetnek, vagy kevésbé hasznosak, ezért a következőkben egy ezektől eltérő meghatározásra szeretnék javaslatot tenni. Habár a fikciósság és az irodalom fogalmát különbözőnek tekintem, úgy gondolom, hogy a fikciósság kérdésének vizsgálata jelentősen hozzájárulhat a régebbi magyar irodalom árnyaltabb megítéléséhez.

Elöljáróban két megjegyzés szükséges. Egyrészt, hogy a szakirodalomban fellelhető különböző fikciósság-fogalmakat konstrukcióknak tekintem, amelyek alkalmasak lehetnek az irodalmi jelenségek egy-egy aspektusának megvilágítására. A dolgozat célja egy, az eddigieknél kevésbé ellentmondásos és hasznosabb fikciófogalom bemutatása. A fikciósság kérdése a 20. század második felében került az irodalomtudomány érdeklődésének előterébe: elsősorban azért, mert segítségével az irodalom valamilyen alapjellemzője tűnt megragadhatónak. A fikciósság meghatározására egymástól nagyon különböző elméletek fogalmazódtak meg, s az ekörüli irodalomelméleti viták a mai napig nem jutottak nyugvópontra.[1] Másrészt a fikciósságot ezúttal csak mint elbeszélő szövegek sajátosságát veszem szemügyre, tehát nem foglalkozom azzal a kérdéssel, vajon lírai és drámai szövegek esetében van-e értelme a fogalomnak. A dráma esetében a színpad intézménye (mely maga is történetileg kialakult konvenció) jelzi, hogy fikciós befogadói mód kívánatos; éppen ezért itt a fogalom használata kevéssé tűnik hasznosnak. Arra nézve, van-e értelme a fogalom alkalmazásának a líra esetében, az elméleti szakirodalomban megoszlanak a nézetek; e kérdéskör külön diszkussziót érdemel.[2]

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének egyetemi adjunktusa.

1 Ezekről áttekintést ad Jean-Marie Schaeffer, *Fictional vs. Factual narration = The Living Handbook of Narratology,* http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/fictional-vs-factual-narration; Wolf Schmid, *Elemente der Narratologie,* Berlin–New York, de Gruyter, 2005, 32–45; Klaus W. Hempfer, *Some Problems Concerning a Theory of Fiction(ality),* Style, 38(2004)/3, 301–324.

2 A líra fikciósságának kérdéséről áttekintést ad: Klaus Zipfel, *Lyrik und Fiktionalität = Handbuch Lyrik: Theorie, Analyse, Geschichte,* hg. Dieter Lamping, Stuttgart, Metzler, 2011, 162–166. A középkorra és a kora

Pirnát Antal említett tanulmányában abból indul ki, hogy a fikciósság kritériuma végső soron az, megtörtént dolgon alapul-e egy irodalmi szöveg, vagy pedig kitalált. Véleménye szerint a 16. századi magyar költők – eltérően a műveltebb nemzetek poétáitól – néhány kivételtől eltekintve tudatosan nem fikciós műveket alkottak, s a 16. századi magyar elbeszélő költészetben csupán két olyan mű van, amelyik a res ficta szövegosztályába sorolható, tehát fikciós: az *Árgirus históriája,* valamint *Szilágyi és Hajmási* története – a többi 16. századi elbeszélő költemény a költészet rangjára nem is aspiráló verses história, res gesta, sőt Zrínyi és Gyöngyösi felléptéig a 17. században sem született igazi, fikciós elbeszélő költészet.[3] A valóságreferencia szempontját érvényesítve Pirnát szembeállítja a „lött dolgokat" a fabulával, s ez utóbbit azonosítja a költészettel és a fikciósággal, így a kitaláltságot teszi meg az irodalom és a fikciósság legfőbb jellemzőjének; a fabulával azonosított fikciósságot modern vívmánynak tekinti, s ezt kéri számon a régi magyar irodalmon.

Pirnát gondolatmenete több ellentmondást is tartalmaz. A fikciósság jellemzőjeként végső soron két kritériumot ad meg: egyrészt, hogy a történet a szerző eredeti találmánya (tehát nem valóban megtörtént események feldolgozása) legyen; másrészt, hogy a mű célja a szórakoztatás, a gyönyörködtetés legyen, és ne valamilyen tanító-moralizáló szándék domináljon benne. Pirnát azt állítja, hogy a korban ezen kritériumok alapján különböztették meg szövegek két csoportját (fabula – historia). Kérdéses lehet, vajon a két kritérium koherens meghatározást eredeményez-e, hiszen lehetnek didaktikus, moralizáló kitalált történetek is (pl. Aesopus meséi), illetve valós történeten alapuló, de szórakoztató művek (pl. Gyöngyösi *Murányi Vénus*a). Pirnát szerint a két kritérium közül az elsőrendű az, hogy „lött dolog"-e a történet, vagy sem, azaz a fikciót végső soron a fantázia, a kitaláció szinonimájának tekinti: így azonban kérdéses, miért szükséges egyáltalán egy új fogalmat bevezetnie.

A fikciósságot Pirnát egyrészt a szövegből kiolvasható szerzői intenció alapján ítéli meg (azaz annak alapján, hogy a szöveg mit állít magáról, hogyan határozza meg önmagát), másrészt a valóságreferenciával nyilvánvalóan nem rendelkező elemeket tekinti kritériumnak. Az első szempont mindenekelőtt azért problémás, mert a történet igaz voltának hangoztatása a történetmondás legitimálását szolgáló retorikai alakzat is lehet. A fikciós művek sokáig igaz históriaként jelentek meg, pl. a *Lazarillo de Tormes* vagy Defoe *Robinson*ja is ilyenként került forgalomba. Pirnát – önmagának ellentmondva – maga is retorikai alakzatnak nevezi az *Árgirus* forráshivatkozását.

A res gesta–res ficta kérdéskör Pirnát tárgyalásában érintkezik a forrásokhoz való viszonnyal és az eredetiség kérdésével is: a tanulmány azt sugallja, hogy a fordított-átdolgozott szöveg nem lehet res ficta. Ugyanakkor az *Árgirus* szövegében olvasható

újkorra vonatkozóan ezen túl lásd még: Klaus Grubmüller, *Was bedeutet Fiktionalität im Minnesang? = Fiktion und Fiktionalität in den Literaturen des Mittelalters: Jan-Dirk Müller zum 65. Geburtstag,* hg. Ursula Peters, Rainer Warning, München, Fink, 2009, 269–287.

3 Pirnát Antal, *Fabula és história,* ItK, 88(1984), 138–149.

kijelentés, miszerint a história szerzője olasz krónikából fordított, Pirnát szerint a mű fikcióssága mellett szól, mivel Gergei egy „senki által nem olvasott, nem látott krónikát" említ forrásként. Nem egyértelmű, vajon Pirnát ezzel azt állítja, hogy a forrás nem is létezett, vagy csak azt, hogy nem volt ismert. Abban, hogy a forrás nem létezett, nem lehetünk bizonyosak, legfeljebb az ellenkezőjét lehetne bizonyítani, ha valaki megtalálná az olasz krónikát. Ha nem létezik forrás, az a probléma merül fel, mi alapján dönthető el, mikor retorikai formula a forrásra való hivatkozás, s mikor veendő komolyan. Ha viszont létezne a forrás, akkor ez Pirnát felfogása szerint az *Árgirus*t kizárná a fikciós szövegek közül; ugyanakkor viszont mégis res fictának kellene minősíteni a széphistóriát, mivel nem megtörtént dolgot mond el. Ezt az ellentmondást megszüntethetjük, ha a fikciósság fogalmából nem rekesztjük ki a fordított, újramondott történeteket.[4]

A 16. századi fikciósság kérdéséről szólva Horváth Iván Pirnátétól eltérő véleményt fogalmazott meg. Pirnáttal szemben ő nem azon szomorkodik, hogy kevés fikciós mű volt, hanem annak örvend, hogy egyáltalán volt, megjelent a fikciós irodalom a 16. században. A különbség azonban nemcsak a jelenség megítélésében van, hanem abban is, hogy a fikciósságot Pirnáttól eltérően határozza meg. Horváth Iván a fikciósságot a szépirodalmi jelleg legfőbb próbakövének tekinti, és Sidney költészetelméletét segítségül hívva mint nem igazságköteles szöveget határozza meg:

> Arra a platóni és arisztotelészi eredetű kérdésre, hogy hazudik-e a költő, a Balassival egykorú angol lírikus, Philip Sidney úgy felelt, hogy legföljebb a történetíró hazudhat, mivel ő vagy igazat, vagy hamisat mond, a költő ellenben, mivel eleve nem állít, képtelen a hazugságra. Ez a ma is érvényes elgondolás az irodalom mibenlétéről nem sok 16. századi magyar szerzőre illik rá, de Balassira feltétlenül. Ha Tinódi például azt mesélné, hogy az 1552-i egri ostromban a törökök győztek, furcsállnánk a dolgot. Nem értenénk, miért hazudik – hiszen Tinódi mindig állít, s általában igazat. Ha ellenben Balassinál azt olvassuk, hogy ő álmában Cupidóval találkozott, aki ezt el is mondta neki, akkor eszünkbe se jut feltenni a kérdést, hogy Balassi csakugyan ezt álmodta-e.[5]

E meghatározás azt a kérdést veti fel, vajon az olvasó honnan tudja, hogy a szerző állít valamit, vagy pedig költőként szól, azaz hogy melyik szöveg nem igazságköteles. Ezt

4 Pirnátéhoz hasonló véleményt fogalmazott meg a középkori epikára vonatkozóan F. J. Worstbrock. Szerinte a középkori szerzők (beleértve a lovagregények szerzőit is) egy adott anyag „újramesélői", ezért igazi fikciósságról (azaz Worstbrock felfogásában szabad kitalációról) műveik esetében nem beszélhetünk. Vö. Franz Joseph Worstbrock, *Wiedererzählen und Übersetzen = Mittelalter und frühe Neuzeit: Übergänge, Umbrüche und Neuansätze,* hg. Walter Haug, Tübingen, Niemeyer, 1999, 128–142. Worstbrockkal polemizálva Beate Kellner amellett érvel, hogy az „újramondott" történetek is lehetnek fikciósak. Jogosan, hiszen attól, hogy egy szöveg nem tiszta kitaláció, még lehet olyan befogadása, amely nem az igazság kritériumát tekinti elsődlegesen relevánsnak. Beate Kellner, *ein mære wil i'u niuwen: Spielräume der Fiktionalität in Wolframs von Eschenbach „Parzival" = Fiktionalität und Fiktivität in den literarischen Kulturen des Mittelalters,* hg. Ursula Peters, Rainer Warning, München, Fink, 2009, 175–204.

5 Horváth Iván, *A magyar vers a reneszánsz és reformáció korában = A magyar irodalom történetei,* I, szerk. Jankovits László, Orlovszky Géza, Bp., Gondolat, 2007, 239, 354. Korábban: Uő, *Balassi Bálint költészete történeti-poétikai megközelítésben,* Bp., Akadémiai, 1982, 301.

a kérdést Horváth nem teszi fel, de a Balassi álmára vonatkozó megjegyzés arra utal, hogy a nyilvánvalóan kitalált, hihetetlen dolgokat tekinti a fikciósság jelének. Míg a Sidney-t követő meghatározás szerint a fikciósság nem azonos a fantáziával, a kitaláltsággal, végső soron Horváth Iván a csodás, valóságreferenciával nem rendelkező elemek meglétében látja a Balassi-költészet fikciósságának forrását. Másfelől – Pirnáthoz hasonlóan – a fikciós szövegek jellemzőjének tekinti, hogy azok nem a hasznosság elvét követik, hanem öncélúak: Balassi költészete is ezért különbözik a korabeli szövegek zömétől.[6]

Pirnáttól és Horváthtól eltérően a fikciósság nem bináris logikában való elgondolására tett javaslatot Vadai István. Szemben Pirnát Antallal, aki „úgy állítja szembe a res gesta és res ficta szövegosztályait, mintha azok egymást kizáró dolgok lennének", Vadai szerint – összhangban Szilasi László egy korábbi tanulmányával – „elgondolhatunk egy rendszert, melyben a res gesta az egyik végpont, a res ficta a másik, a műfajok rendszere pedig a kettő közötti spektrumban helyezhető el".[7] A bibliai história teljesen hiteles tárgyat versel meg, a történeti história megengedi a szubjektív elemeket, de hitelességre tör, a széphistória fiktív elemeket is megenged, de a hitelesség látszatát még mindig fenntartja.[8]

A régi magyar irodalomtörténeti szakirodalomban fellelhető három különböző álláspont – azaz a fikciósság mint kitaláció, a fikciósság mint nem igazságköteles állítás, illetve a fikciósság mint skála – közös vonása, hogy a fikciósságot a valóságreferenciával nem rendelkező állításokban véli tetten érhetőnek. Ezek a meghatározások mindenekelőtt éppen ezért problémásak, hiszen a fikciósságnak a kitalációval való azonosítása következtében a fikciósság köréből ki kellene zárnunk sok, általában fikciósnak tartott művet, pl. a történelmi regényeket. A fikciós befogadás azonban olyan

6 További probléma, hogy a fikciót az irodalom legfőbb sajátosságának tekinti, ugyanakkor mégis megkülönböztet fikciós és nem fikciós irodalmat (ha van „világi fikciós irodalom", nyilván van nem fikciós irodalom is, ez esetben viszont a fikciósság nem lehet az irodalom legfőbb jellemzője), továbbá irodalmon kívüli (de valamilyen titokzatos módon mégis irodalmi) fikciókról is beszél.

7 Vadai István, *História és fabula = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai,* szerk. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 17–30; Szilasi László, *„Kiknek bor lelkök" – Tinódi Sebestyén a borfogyasztás hatásairól: A bor minőségéről szóló kritikai beszéd kezdetei a magyar kultúrában,* Jelenkor, 47(2004), 725.

8 Francesco Patrizi poétikai nézeteire támaszkodva fikció és nem-fikció bináris logikájának meghaladását szorgalmazza Bene Sándor is. Ő a fikció függvényszerű felfogásáról beszél: ez megtévesztő, hiszen akkor is függvényről (kétértékű függvényről) van szó, amikor a szövegek halmazának elemeihez a fikciós, ill. nem-fikciós fogalmakat rendeljük. Bene Sándor, Kecskeméti Gábor, *Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez,* Helikon, 55(2009)/1–2, 201–226, itt: 206; ill. Bene Sándor, *Searle, Vico, Patrizi: A történeti pragmatika esélye,* Helikon, 51(2005)/3, 239–278, itt: 269, 273. Skálaként fogja fel a fikciósságot Jan-Dirk Müller, *Literarische und andere Spiele: Zum Fiktionalitätsproblem in vormoderner Literatur,* Poetica, 36(2004), 281–311; itt: 286. Müller skálaelmélete Iser gondolataira támaszkodik, aki *A fiktív és az imaginárius* című könyvében a fiktív és a valós kettősségét a fiktív, a valós és az imaginárius triádjává alakította át. Mint arra kritikájában A. Kablitz is rámutatott, Iser könyvében az imaginárius meglehetősen elmosódott fogalom marad, s a fikciósság fogalmához való viszonya sem válik világossá. Andreas Kablitz, *Kunst des Möglichen. Prolegomena zu einer Theorie der Fiktion,* Poetica, 35(2003), 251–273; itt: 260–265.

szövegek esetében is adekvát lehet, amelyek nem tartalmaznak valóságreferenciával nyilvánvalóan nem rendelkező elemeket; sőt a fikciósság fogalmának bevezetése akkor indokolt, ha ilyen szövegekre is kiterjed – hiszen különben nem különbözne a kitaláció fogalmától.

Ha történetileg akarjuk szemügyre venni a fikciósság kérdését, akkor éppen azok a szövegek különösen fontosak, amelyek nem kitalált történeten alapulnak, vagy legalábbis amelyek esetében nem nyilvánvaló, hogy kitalációról van szó. A középkorban is voltak ugyanis olyan kitalált történetek, amelyeket fikciósan kellett befogadni: például Aesopus állatmeséit, s általában mindenféle mesét. Azonban sokáig nem voltak olyan történetek, amelyek esetében nem ilyen nyilvánvaló a referenciális olvasat lehetetlensége. Ilyen történetek tulajdonképpen csak a modern regényirodalommal terjedtek el nagyobb számban. Érdemes lehet ezért különbséget tenni a primer fikciósság (azaz a valóságreferenciával nyilvánvalóan nem rendelkező szövegek) és a plauzibilis fikciós szövegek között.[9] Történetileg nézve az újdonság nem a hihetetlen fikciós szövegek megjelenése, hanem az, hogy valóságanalóg történeteket is fikciósan olvasunk.

A fikciósság skála-elmélete ezen túlmenően további problémákat vet fel. Nem világos, pontosan hogyan lehet konkrét szövegek esetében meghatározni, mennyi valóságot tartalmaznak. De ha rendelkeznénk is a megfelelő mérési útmutatóval, ami alapján elhelyezhetnénk a skálán a műveket, kérdéses, milyen haszna van ennek: azaz mit mond például Gyöngyösi epikus költeményeiről, hogy közelebb vannak a res gesta pólushoz, mint Zrínyi *Szigeti veszedelme*? Ha ezt a felfogást követnénk, akkor például Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényét kevésbé fikciósnak kellene tartanunk, mint *A karthauzi*t; vagy Gyöngyösi *Kemény János emlékezete* című művét, mint *Csalárd Cupidó*ját. Vajon megfelelően jellemeztük ezzel a szóban forgó műveket, vajon nyerünk-e valamit ezzel az osztályozással? Aligha.

A korabeli poétikai gondolkodástól természetesen nem idegen az irodalmi műveknek a fiktív elemek mennyisége alapján való osztályozása. Sigmund Birken például az 1669-ben megjelent *Teutsche Rede-bind- und Dicht-Kunst*ban elkülöníti egymástól a történetírást, valamint a megtörtént dolgon alapuló, de sok kitalációt is tartalmazó műveket, amelyeket „GeschichtGedicht"-nek nevez, és a kitalált történeteket elmondó regényeket, amelyeket a „GedichtGeschicht" fogalmával ír le. Birken kétségtelenül a kitalált történeteket értékeli a legtöbbre, de a valós eseményeken alapuló műveket is elkülöníti a történelmi tények puszta ismertetésétől. Célja elsősorban a történetmondás új módszának, a kitalált történeteken alapuló regényeknek a legitimálása volt – ez az új módusz azonban nem azonos a fikciósság fogalmával.[10]

9 A fogalomról: Ulrich Keller, *Fiktionalität als literaturwissenschaftliche Kategorie,* Heidelberg, 1980, 15; Wolfgang Rösler, *Die Entdeckung der Fiktionalität in der Antike,* Poetica, 12(1980), 283–319. Vannak, akik csak a plauzibilis fikciós szövegekre vonatkoztatva tartják jogosnak a fikciósság fogalmának alkalmazását; pl. Catherine Gallagher, *The Rise of Fictionality = The Novel*, I, ed. Franco Moretti, Princeton, Princeton University Press, 2006, 337–363.

10 Birken szerint a történetmondás célja a történésekben rejlő magasabb rendű, isteni értelem feltárása: erre a valóság költői feldolgozása alkalmasabb, mint a tények puszta bemutatása, a kitalált történetek azonban a valós történelmi eseményeken alapuló műveknél is inkább képesek erre. Lásd erről: Wilhelm

Ezeket a problémákat kiküszöbölhetjük, ha a fikciósságot úgy határozzuk meg, mint a szövegekhez való viszonyulás egy lehetséges módját, amelyet az jellemez, hogy a befogadó nem a szöveg valóságreferenciáját tartja a legfontosabb szempontnak; tehát olyan olvasási módként, amelynek során az olvasót elsősorban nem az érdekli, tényleg igaz-e, valóban megtörtént-e mindaz, ami a szövegben le van írva.[11] E meghatározás hasonlít Horváth Iványéra, amely szerint a fikciós szövegek nem igazságkötelesek: különbözik azonban attól, mivel nem követeli meg feltétlenül a valóságreferencia hiányát a fikciósan olvasott szövegektől. Különbözik Pirnát és Horváth felfogásától abban is, hogy a fikciósságot nem azonosítja mindenféle pragmatikai funkciótól való elszakadással, a puszta gyönyörködtetéssel vagy a művészet öncélúságával.

Ha az olvasó lemond arról, hogy a valóságreferenciát tekintse a szöveghez való viszonyulása sarokkövének, akkor ezt azért teszi, mert más szempontoknak a befogadásban való érvényesítése számára vonzónak, előnyösnek mutatkozhat. Így például a szereplők lélektani megalkotottsága, a szövegben megfogalmazódó lélektani problémák, a szereplők sorsának fordulatossága érdekesebb lehet, mint az a kérdés, vajon ténylegesen léteztek-e a szereplők, s vajon valóban a leírt módon cselekedtek-e; mások számára a szöveg poétikai szépségei, nyelvi megalkotottsága mutakozhat fontosabbnak a valóságreferenciánál; s további szempontok is elképzelhetőek. A fikciósság a szövegeket nem pusztán negatív módon jellemző fogalom, nemcsak a valóságreferencia hiányát jelenti, hanem azt is, hogy a valóságreferencia felfüggesztése olyan lehetőségeket nyit meg az olvasásban, amelyeket összefoglalóan irodalmiként nevezhetünk meg. A fikciósság ebben az értelemben az irodalom előfeltétele.[12]

A fikciós olvasási mód az olvasó döntésén alapul, s elképzelhető, hogy ugyanahhoz a szöveghez más olvasók eltérően viszonyulnak. A fikciós olvasási mód választását azonban befolyásolhatják a szöveg tulajdonságai, illetve a fikciós olvasásra vonatkozó kulturális konvenciók. A szövegekben számos fikciós olvasási módra ösztönző jel lehet; olyan jel, amelyből az olvasó érzékeli, hogy az adott szövegből másként, másfajta igazságot lehet kiolvasni, mint például egy történeti munkából, amely elsősorban a tényekről akar informálni. Ilyen jelek lehetnek a valóságreferenciával nyilvánvalóan nem

---

Vosskamp, *Romantheorie in Deutschland: Von Martin Opitz bis Friedrich von Blanckenburg,* Stuttgart, Metzler, 1973, 12–13; Werner Frick, *Providenz und Kontingenz: Untersuchungen zur Schicksalssemantik im deutschen und europäischen Roman des 17. und 18. Jahrhunderts,* I, Tübingen, Niemeyer, 1988, 87–95. Birkenéhez hasonló elgondolást más szerzőknél is találhatunk, így Masennél, akinek *Palaestra eloquentiae ligatae* c. művének a fikcióra vonatkozó megállapításai Birkent is inspirálták. Vö. Volkhard Wels, *Der Begriff der Dichtung in der frühen Neuzeit,* Berlin, de Gruyter, 2009, 116–124.

11 Christian Berthold, *Fiktion und Vieldeutigkeit: Zur Entstehung moderner Kulturtechniken des Lesens im 18. Jahrhundert,* Tübingen, Niemeyer, 1993, 191–215, különösen: 200.

12 *Uo.,* 178. Nincs szó azonban irodalom és fikciósság azonosságáról: létezik nem fikciós irodalom és nem irodalmi fikció is. A tanköltemény pl. nem fikciós, de irodalom – legalábbis a 16–17. századi poétikai gondolkodás szerint; a 18. század végétől aztán kiszorul az irodalom fogalmából, vagy legalábbis annak valamilyen alacsonyabb rendű formáját képviseli. Ugyanakkor vannak olyan fikciós alkotások, amelyek nem irodalmiak, pl. a reklámok.

rendelkező állítások; a szerző és elbeszélő különbségének hangsúlyozása;[13] a befogadási módra való reflexió; a szöveg paratextusai; de a lélektani vagy a poétikai megalkotottság összetettsége is. Maga a szöveg megjelenési formája (a kiadó, a könyvesboltban vagy a könyvtárban való elhelyezése) is iránymutató lehet abban a tekintetben, vajon milyen fajta befogadási mód lehet adekvát.[14] E jelek egy részének felismerése, a jeleknek megfelelő fikciós olvasási mód alkalmazása kulturális kompetenciát is igényel: a fikciós olvasási mód éppen ezért tanult kulturális technika.

Minthogy a fikciós olvasási mód alkalmazása nem független a szövegek sajátosságaitól, s kulturálisan is kondicionált, ez a befogadási mód történetileg kialakult, történetileg változó kulturális technika. Ez egyrészt azt jelenti, hogy különböző korok kultúrája a fikciós olvasási módnak, a fikciós olvasást lehetővé tevő szövegeknek másmás jelentőséget tulajdonít. De jelenti azt is, hogy azok a jelek, amelyek fikciós olvasási módra ösztönöznek, vagy annak adekvát voltára utalnak, maguk is történetileg változók. A hihető, de a valóságnak nem megfelelő, kitalált történetek megjelenése a fikciós olvasási móddal szemben újfajta követelményeket támaszt: újfajta konvenciók elsajátítása szükséges annak megállapításához, mely szövegek esetében kívánatos ilyen olvasási mód.

A fikciós olvasási mód ugyan a modern korban válik szélesebb körben elterjedtté, de már a középkorban és a kora újkorban is vannak szövegek, amelyek ilyen fajta olvasási módra buzdítják az olvasót, s amelyek nem primér fikciós szövegek. A medievisztika Chrétien de Troyes lovagregényeinek tulajdonítja az újítás érdemét: ő írt először olyan történeteket, amelyek nem res gesták, de nem is primer fikciók.[15] Erősen sematikusan

13 A szerző és az elbeszélő különbségét egyesek a fikciósság legfőbb jellemzőjének tekintik. Ezt a nézetet először R. Warning fejtette ki: Rainer Warning, *Der inszenierte Diskurs: Bemerkungen zur pragmatischen Relation der Fiktion* = *Funktionen des Fiktiven,* hg. Dieter Henrich, Wolfgang Iser, München, Fink, 1983, 183–206. Warning szerint ez a különbség Chrétien lovagregényeiben jelenik meg először, ezért e szövegek tekinthetők az első fikciós műveknek. Ez az álláspont azonban a tüzetesebb narratológiai elemzés fényében nem tartható, lásd erről: Monika Unzeitig, *Von der Schwierigkeit, zwischen Autor und Erzähler zu unterscheiden: Eine historisch vergleichende Analyse zu Chrétien und Hartmann,* Wolfram Studien, 18(2004), 59–81. A szerző és az elbeszélő különbségének hangsúlyozása azonban lehet a fikciós olvasásra ösztönző tényező.

14 Vö. Schmid, *i. m.,* 38; valamint Lisa Zunshine, *Eighteenth-Century Print Culture and the „Truth" of Fictional Narrative,* Philosophy and Literature, 25(2001), 215–232.

15 Chrétien de Troyes műveinek fikciósságára vonatkozóan a szakirodalomban különböző álláspontok és koncepciók lelhetők fel. Walter Haug szerint a fikciósság Chrétien általi felfedezésének lényege az, hogy a francia szerző művei nem valamilyen előzetesen adott értelmet közvetítenek. Haug tulajdonképpen az irodalmi felfedezéséről beszél, nem a fikciósságéról. Walter Haug, *Die Entdeckung der Fiktionalität bei Chrétien und Hartmann* = W. H., *Die Wahrheit der Fiktion: Studien zur weltlichen und geistlichen Literatur des Mittelalters und der frühen Neuzeit,* Tübingen, Niemeyer, 2003, 128–144. Rainer Warning szerint Chrétien jelentősége, hogy itt figyelhető meg először a szerző és az elbeszélő különválása, ami szerinte a szerző és a közönség közötti viszony, a befogadás módjának megváltozását jelzi; Warning, *i. m.* Ezt a felfogást követi Gertrud Grünkorn is, azt hangsúlyozva, hogy a befogadás módjának változásával megnő a befogadó interpretációs játéktere. Gertrud Grünkorn, *Die Fiktionalität des höfischen Romans um 1200,* Berlin, Erich Schmidt, 1994, 34–40. Gumbrecht szerint Chrétien esetében a referenciális diskurzusoktól való eloldódás, eltávolodás figyelhető meg. Hans Ulrich Gumbrecht, *Wie fiktional ist der höfische Roman?* = *Funktionen des Fiktiven, i. m.,* 434–440. A referenciális igazság kiiktatásában látja a fikciósság lényegét Burrichter

a fikciósság három történeti változata különböztethető meg.[16] A középkori elbeszélő költészet jellemző eljárása, hogy a költő valós, vagy valósnak tekintett történeteket dolgoz fel, azokat poétikailag feldíszítve, kiegészítve.[17] A valós eseményeken alapuló elbeszélések mellett már a 16. században megjelennek olyan szövegek is, amelyek kitalált történetek, de valósnak tüntetik fel magukat (ilyen például a *Lazarillo de Tormes,* de Defoe *Robinson Crusoe*-ja is).[18] A 18. század második felében Európa nyugati felén egyre nagyobb teret nyerő fikciós irodalom már nem törekszik a valóság látszatának felkeltésére: míg Defoe még azt hangoztatta, hogy történetei valósak, Fielding már nyíltan felvállalta, hogy regényei kitalált történetek.

A fikciósság megítélésének változása a költészetelméleti gondolkodásban is kimutatható. A folyamat röviden úgy jellemezhető, hogy a valós és a pusztán kitalált történetek kettőssége mellett a poétikában megjelenik egy harmadik kategória is. A középkori latin nyelvű poétikai gondolkodás (az ókorra, Ciceróra visszavezethető osztályozás alapján) a történeteket három csoportba sorolta: historiák, fabulák és argumentumok. A historia hihető, igaz történet; a fabula hihetetlen, kitalált, amely nem is akar igaznak tűnni; az argumentum pedig olyan kitalált történet, amely igaz is lehetne.[19] A középkori poétikák szerzői, habár rendre említik az argumentum fogalmát is, annak Cicero által meghatározott jelentését nem tudták magukévá tenni. E poétikák szerint – miként azt Pirnát Antal is megállapította – csak igaz, hihető történetek (historia), illetve hihetetlen, az igazságra, hitelességre igényt nyilvánvalóan nem tartó történetek (mese) képzelhetők el.[20] A reneszánsz idején megélénkülő költészetelméleti gondolkodás, az Arisztotelész-recepció jelentősége többek között az, hogy a valószerű (verisimile) kategóriája lehetővé tette annak az elképzelésnek a megfogalmazását, hogy vannak a fabulától és a historiától különböző szövegek, amelyek valamilyen magasabb értelemben igazak, de nem feltétlenül rendelkeznek valóságreferenciával. Boccaccio

---

is: Brigitte Burrichter, *Fiktionalität in französischen Artustexten = Historische Narratologie,* hg. Harald Haferland, Matthias Meyer, Berlin–New York, de Gruyter, 2010, 263–280.

16 Erre nézve lásd: Nicholas D. Paige, *Before Fiction: The Ancien Régime of the Novel,* Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2011, 1–34.

17 A szakirodalom egy része a fikciósság ezen változatát a funkcionális fikció fogalmával jelöli, és elkülöníti az autonóm fikciótól. Burrichter meghatározása szerint a funkcionális fikció az adott (vagy adottnak tekintett) anyagnak a valószínűség, valószerűség, hihetőség igényével történő – historiográfiai művekben is megtalálható – retorikai feldolgozása, az autonóm fikció pedig a szabad kitalációt. Brigitte Burrichter, *Wahrheit und Fiktion: Der Status der Fiktionalität in der Artusliteratur des 12. Jahrhunderts,* München, Fink, 1996, 15–22.

18 A fikciós irodalom ezen változatát – amelyet pszeudofaktuális fikciónak nevez – részletesen elemzi Paige, *i. m.*

19 Lásd pl. Grünkorn, *i. m.,* 41–48.

20 A középkori szerzők a modern koritól eltérő valóságfogalommal dolgoztak, a történetek igaz voltát nem a valóságreferencia, a tényeknek való megfelelés alapján ítélték meg, hanem morális szempontból. Lásd: Peter von Moos, *Geschichte als Topik: Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die historiae im „Policraticus" Johanns von Salisbury,* Hildesheim, Olms, 1996², 231; Peter von Moos, *Poeta und historicus im Mittelalter: Urteile über Lucan,* Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 96(1976), 93–130, itt: 108. A tények és a kitaláció ellentéte a modern kor sajátossága, amely előfeltételezi a valóság természettudományos fogalmát. Vö. Berthold, *i. m.,* 2.

költészetelméletében az igaz és a kitalált történetek mellett helyet kapnak az igazat és kitaláltat egyaránt tartalmazók is.[21] A 17. századi regényelméletben is megfogalmazódik az a gondolat, hogy a regények nem írhatók le valóság és kitaláció oppozíciójában. Huet regényekről írt értekezésében (*Traité de l'origine des romans,* 1670) például história és regény között abban látja a különbséget, hogy a regények nagyobb részben hazugságok, kisebb részben igazak, míg a históriák nagyobb részben igazak, kisebb részben hamisak. E gondolatmenetnek éppen az a történeti jelentősége, hogy benne az igaz és a hamis között megjelenik egy új kategória.[22] Huet – miként a korábban említett Birken – azt a nézetet képviseli, hogy a regények tisztán kitaláltak is lehetnek. Ez azonban szerinte csak a komikus, tehát alacsonyabb rendű regényekben megengedett, a nagy regényeknek valós eseményeken kell alapulniuk: ezek anyagukat a történelemből veszik, formájukat pedig a költészetből.[23] A 18. század közepén már fordított felfogás jellemző: a regény anyaga költői (tehát kitalált, fiktív), formája a történelemé (azaz úgy mondják el a történetet, mintha megtörtént dologról lenne szó).

A kitalált történetek legitimálásának és térnyerésének elméleti alapját a 18. században a lehetséges világok leibnizi fogalma és ennek poétikai kamatoztatása teremtette meg. Ezen elgondolás lényege – Wolff megfogalmazásában – az a gondolat, hogy a puszta kaotikus képzelődés és az emlékképek felidézése mellett lehetnek az elégséges alap elvét kielégítő, de nem reprodukált képzetek is.[24] A kérdést ismeretelméleti perspektívából megközelítve úgy is fogalmazhatunk, hogy a kitalált történetek legitimitásának előfeltétele azon elméleti konstrukció elvetése, amely szerint az érzékelt tárgynak az érzékelőben valamilyen (az objektumhoz hasonló vagy azzal egyértelmű kapcsolatban álló) idea vagy reprezentáció felel meg.[25] Ezt az ideát gyakran az elmében elhelyezkedő képnek tekintik. Feltételezve, hogy az elmében megtalálható az érzékelt tárgy képe vagy reprezentációja, a költészet vagy irodalom lényegét kézenfekvő ennek szavak által történő megjelenítésében látni. A tekintetben, vajon a modell alkalmas-e fikciós iro-

21 Giovanni Boccaccio, *A költészet védelme „Az istenek leszármazásá"-ból = Az olasz reneszánsz irodalomelmélete,* szerk. Koltay-Kastner Jenő, Bp., Akadémiai, 1970, 71–72. Boccaccio *Dekameron*jának fikciósságáról lásd továbbá: Jan Söffner, *Die Kunst, Novellen in die Welt zu setzen: Zur Fiktionalität in Boccaccios* Decameron *und Chaucers* Canterbury Tales = *Giovanni Boccaccio in Europa: Studien zu seiner Rezeption in Spätmittelalter und Früher Neuzeit,* hg. Achim Aurnhammer, Rainer Stillers, Wiesbaden, Harrassowitz, 2014, 277–294.

22 Hans-Edwin Friedrich, *Fiktionalität im 18. Jahrhundert: Zur historischen Transformation eines literaturtheoretischen Konzepts = Grenzen der Literatur: Zu Begriff und Phänomen des Literarischen,* hg. Simone Winko, Fotis Jannidis, Gerhard Lauer, Berlin–New York, de Gruyter, 2009, 338–373. Huet értekezésének megfogalmazásához hasonló található a regényíró Scudéry poétikai reflexióiban is. Vö. Gerhard Penzkofer, *L'art du mensonge: Erzählen als barocke Lügenkunst in den Romanen von Mademoiselle de Scudéry,* Tübingen, Narr, 1998, 64.

23 Pierre-Daniel Huet, *Traité de l'origin des romans,* Paris, 1799, 8–11. Huet-ről lásd: *The Cambridge History of Literary Criticism,* IV., ed. Hugh Barr Nisbet, Cambridge, Cambridge University Press, 2003², 211–213; Frick, *i. m.,* 87–95.

24 Lásd erről Vosskamp, *i. m.,* 152–159; Friedrich, *i. m.*

25 Természetesen sem a kora újkori ismeretelmélet, sem a poétikai nézetek, illetve a poétikai gyakorlat nem homogén; a fenti jellemzés legfeljebb egy nagy hatású képzetkör erősen sematikus leírásaként értelmezhető.

dalmi művek értelmezésére, már a 16. században kételyek fogalmazódtak meg.[26] A 18. század második felében az elképzelés egyre inkább kritika tárgyává vált, mígnem Kant egyértelműen szakított a megismerés megfelelés-elméletével.[27] A lehetséges világok teóriájának elfogadása és a megismerés megfelelés-elméletének elvetése együtt járt a képzelőerő fogalmának újragondolásával, produktív képességként való átértelmezésével.[28] A képzelőerő fogalmának megítélésében bekövetkezett változások a 18. század második felében döntő mértékben járultak hozzá a kitalált történetek megalkotásának és olvasásának általános elfogadásához. A kitalált történetek irodalmi térnyerése azonban nem azonos a fikciósság megjelenésével. A valóságreferenciát nyilvánvalóan nélkülöző regények elterjedésének jelentősége a fikciósság szempontjából elsősorban az, hogy nyilvánvalóvá tette: az ilyen szövegek másfajta befogadást tesznek szükségessé.

A fikciósság térnyerése történelmi folyamat, s az irodalom funkciójának változására is utal. Már Vossius megállapította, hogy a költők kezdetben csak megtörtént dolgokat mondtak el, és csak metrumot és rímeket csináltak, később azonban már a saját kitalációikat írták le.[29] Történeti nézetben ez a változás azzal függ össze, hogy az irodalom funkciója egyre kevésbé az emlékezés volt, helyette inkább a valóság értelmezése, az alternatív valóságok megjelenítése, a lehetséges birodalmának feltérképezése került középpontba.[30]

Tanulságok: a fikció a régi magyar irodalomban

A fikciósság itt javasolt fogalma abban különbözik a magyar szakirodalomban korábban megfogalmazott nézetektől, hogy a fikciósságot nem tekinti azonosnak a kitalált dolgokkal, hanem a szöveghez való viszonyulásként fogja fel. A fikciósság a fogalom ilyen fajta meghatározása szerint bináris oppozíciót hoz létre: egy szöveg vagy fikciós, vagy nem.[31] Elhelyezhetjük a szövegeket egy skálán aszerint, hogy mennyi fiktív elemet tartalmaznak, de ha a fikciósság kategóriáját akarjuk alkalmazni, akkor két

26 Ulrike Zeuch, *Aporien in der Literaturtheorie der Frühen Neuzeit: Francesco Robortellos „In Librum Aristotelis De arte poetica explicationes" und die Folgen = Mimesis – Repräsentation – Imagination,* hg. Jörg Schönert, Ulrike Zeuch, Berlin, de Gruyter, 2008, 180–214.

27 Laczházi Gyula, *Pálóczi Horváth Ádám „Psychologiá"-ja és a XVIII. századi lélektani irodalom = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről,* szerk. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Bp., rec.iti, 2011, 135–153, itt: 147–149.

28 Ezt Wolff, Gottsched, Bodmer és Breitinger írásai alapján részletesen elemzi Silvio Vietta, *Literarische Phantasie: Theorie und Geschichte. Barock und Aufklärung,* Stuttgart, Metzler, 1986, 103, 110–134.

29 Gerardus Joannes Vossius, *De Artis Poeticae Natura Ac Constitutione,* Amsterdam, 1647, 12.

30 Többek között erre a történeti változásra mutat rá Walter Benjamin, *A mesemondó* = W. B., *Kommentár és prófécia,* Bp., Gondolat, 1969, 94–126.

31 A fikciósság skálaként való felfogásának elutasításához lásd még: Andreas Kablitz, *Kunst des Möglichen: Prolegomena zu einer Theorie der Fiktion,* Poetica, 35(2003), 251–273; ill. Zipfel, *Fiktion, Fiktivität, Fiktionalität: Analysen zur Fiktion in der Literatur und zum Fiktionsbegriff in der Literaturwissenschaft,* Berlin, Erich Schmidt, 2001, 294. Eltérő felfogást képvisel: Jan-Dirk Müller, *Literarische und andere Spiele. Zum Fiktionalitätsproblem in vormoderner Literatur,* Poetica, 2004, 281–311.

csoportba kell osztanunk a szövegeket, és valahol meg kell húznunk a határt fikciós és nem fikciós között. Egyaránt fikciósnak minősülhetnek olyan szövegek, amelyekben kevés, illetve sok fiktív elem van. Ha a fikciósságot olvasási módként fogjuk fel, akkor a kora újkor mint ennek a praxisnak a térnyerése lehet figyelemre méltó.

A 16–17. századi magyar irodalmat a fentiek fényében szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy vannak olyan szövegek, amelyek esetében nem csak a valóságtartalom, az információ a fontos, vagy nem elsősorban az a fontos, s hogy ezek nem feltétlenül azok a szövegek, amelyekben nyilvánvalóan kitalált, azaz lehetetlen dolgok vannak. Nem tudjuk, hogyan olvastak a korabeli olvasók, s ezért sok esetben csak feltételezést fogalmazhatunk meg arra vonatkozóan, mely szövegeket olvashattak fikciósan. Az azonban kijelenthető, hogy több fikciósan olvasható mű van a 16–17. századi irodalomban, mint Pirnát állította.

Egészen biztosan a fikciósan olvasandó szövegek közé tartoznak azok, amelyek hihetetlen, valóságreferenciával nyilvánvalóan nem rendelkező elemeket tartalmaznak. Ilyen szöveg többek között az *Árgirus,* Aesopus meséi, a *Fortunatus,*[32] de Gyöngyösi István *Csalárd Cupidó*ja is. Aligha jogos azonban az *Árgirus*t elkülöníteni más széphistóriáktól, pusztán azért, mert Tündérországban játszódik, tehát nyilvánvalóan valóságreferenciával nem rendelkező helyszínen. A fikciós olvasás a hihető, valóságanalóg történeteket tartalmazó széphistóriák esetében általában is indokolt lehet. A korabeli olvasók *Béla király és Bankó lánya* történetét pl. aligha azért olvasták, mert a valós eseményekről szerettek volna valamit megtudni.

Zrínyi *Szigeti veszedelm*e, Gyöngyösi *Murányi Vénus*a és a *Kemény János emlékezete* is olyan hihető, megtörtént dolgokon alapuló történetek, amelyeket lehetséges fikciósan olvasni. A *Szigeti veszedelem* előtt paratextus is jelzi, hogy fikciós befogadásra van szükség. Zrínyi *Az olvasóhoz* intézett előszóban leírja, hogy az általa megverselt történelmi eseményre vonatkozóan különböző nézetek lelhetők fel: mást mondanak a horvát, olasz krónikák meg a törökök, illetve Istvánffy és Zsámboki. Ennek magyarázata pedig az, hogy utóbbiak „máshogy nézték az magános való dolgoknak keresését, mint az országos dolognak historia-folyását". Ez a kijelentés a tényeket gyűjtő történetíró és a magasabb igazságot kereső költő közötti arisztoteliánus különbségtétel megfogalmazása, s általa Zrínyi az olvasót is arra buzdítja, hogy ne csak a történeti igazságot szem előtt tartva olvassa eposzát. Erre talán éppen azért volt szüksége felhívni az olvasó figyelmét, mert nem létezett a fikciós olvasás mint általánosan elfogadott konvenció. Ez a különbségtétel nem csak a *Szigeti veszedelem*re, hanem az egész *Syrena*-kötetre is vonatkoztatható. A *Syrena*-kötet narratív szerkezetű mű, amely én-elbeszélésként fogható fel. Benne egy olyan történet körvonalai rajzolódnak ki, amely egy szerelmes férfi szerelmi bánatát és a szerelemtől való szabadulását írja le. A történetet maga a szerelmes férfi mondja el, s ez a férfi Zrínyi vonásait viseli. Maga a kötet címe is azt sugallja, hogy a hős nem más, mint Zrínyi Miklós; ebből az is következik, hogy a *Szigeti veszedelem* elbeszélője éppúgy Zrínyi maga. Vagy másként fogalmazva: nem érdemes különbséget tenni Zrínyi és a versek hőse, illetve az elbeszélő között.

32 Lásd erről: Ralf-Henning Steinmetz, *Welterfahrung und Fiktionalität im „Fortunatus"*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 133(2004), 210–225.

Tematikailag és formailag a *Syrena*-kötet – más lehetséges minták mellett – a szerkesztett reneszánsz daloskönyvek mintájához kapcsolódik, amelynek első képviselői Dante *Vita nuová*ja és Petrarca *Canzonieré*je voltak. Az ilyen kötetek önéletrajzi jellegűek, s így Zrínyi *Syrena*-kötete esetében is felmerülhet az önéletrajzként való olvasás lehetősége. Azaz egy olyan olvasási mód, amely különbözik mind a fikciós, mind a tényszerű olvasástól, s melynek lényege az olvasó azon elvárása, hogy releváns információkat tudjon meg a szerzőről magáról. Ez az olvasási mód azonban a *Syrena*-kötet esetében nem kecsegtet sok nyereséggel – miként más daloskönyvek esetében sem. A kötet hősének megszólalásai tartalmaznak ugyan valóságreferenciával, életrajzi hitelességgel rendelkező elemeket, ezek mennyisége azonban elenyésző, s belőlük az empirikus szerzőre vonatkozóan nem sok információ nyerhető. A történet nem alkot koherens egészet, és számos olyan részletet tartalmaz, amely nyilvánvalóan nem eshetett meg Zrínyivel, legfeljebb allegorikusan vonatkoztatható a szerző életrajzára. A *Syrena*-kötetben az egyéni sors az általánosság szintjére emelkedik, s olyan példaértékű történetté válik, amely a szerelmek és a szerelemtől való tisztulás bemutatásával általánosan érvényesnek gondolt erkölcsi eszményt fogalmaz meg. Éppen ezért lehet indokolt – sőt szükséges – a fikciós olvasás a kötet esetében. Van ugyan önéletrajzi jellege, de különbözik az igazi önéletírásoktól – éppen azért, mert fikciós olvasást tesz szükségessé. Zrínyi kötete olyan fikciós én-elbeszélésként fogható fel, amelyet a szerző és a hős azonossága jellemez, szemben pl. Gyöngyösi *Csalárd Cupidó*jával, ahol a hős, Genius különbözik a szerzőtől.[33] Habár a *Syrena*-kötetbeli szerelmi történet értelmét nem a valóságreferenciával rendelkező elemek adják, hanem a történet általános erkölcsi tartalma, a kortársak aligha tudták figyelmen kívül hagyni, hogy a *Syrena*-kötet hőse maga Zrínyi Miklós, vagy legalábbis Zrínyi stilizált alakja. Tudjuk, hogy Zrínyi kötete kinyomtatása után csak szűk körben vált ismertté. Akikhez eljutott, feltehetőleg jól ismerték Zrínyi életét. A valóságreferenciával rendelkező elemek szerepe számukra az lehetett, hogy hitelessé tegyék a történetet, amelyben nemcsak egy általános példát, hanem Zrínyi idealizált portréját is kapták.

A 16–17. századi magyar irodalomban tehát egyaránt találhatunk olyan, fikciósan olvasható műveket, amelyek eleve hihetetlen történetek, és olyanokat, amelyek valós eseményeken alapuló történetek. Találhatunk olyan szöveget is, amely pragmatikus műfajt imitáló fikció: ennek példája Pázmány *Öt szép levele*.[34] De találhatunk kitalált, hihető és a pragmatikus műfajokra nem hasonlító történeteket is. Értelmezésükben nem lehet az az elsődleges szempont, melyik szöveg mennyi valóságot és mennyi kitalációt tartalmaz. Inkább azt a kérdést kellene feltenni, hogy mi a funkciója a fikciós kommunikációnak, miért lehet érdemes az olvasónak lemondania arról, hogy a faktuális igazságtartalom alapján ítéljen meg egyes szövegeket.

33 Sonja Glauch, *Ich-Erzähler ohne Stimme: Zur Andersartigkeit mittelalterlichen Erzählens zwischen Narratologie und Mediengeschichte = Historische Narratologie – Mediävistische Perspektiven,* hg. von Harald Haferland, Matthias Meyer, Berlin–New York, de Gruyter, 2010, 149–185.

34 A levelek fiktív volta lelepleződik, amikor a levélíró az első levélben a harmadikra utal: itt a szerző szólal meg, s nem a levélíró. Vö. Balázs Mihály, *Hitvita és fabula = A magyar irodalom történetei, i. m.,* I, 394–409.

LABÁDI GERGELY

A pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján

Igyekeztem minél pontosabb címet adni tanulmányomnak, de azt hiszem, reménytelen: a cím minden eleme magyarázatra szorul. A szakirodalomban nagy különbségek vannak annak a kérdésnek a megválaszolásakor, miként is kellene értelmezni a *pikareszk* kifejezést. Legszorosabb értelemben a 17. század első felének spanyol irodalma kapcsán használható műfajtörténeti kategóriaként veszik, legtágabb értelemben pedig (függetlenül a művészi formától) az emberi elidegenedés egyetemes kifejezési módjaként is értik.[1] Ráadásul a pikareszk mint terminus – ahogy a magyar szakirodalomban szintén használatos *kópéregény* is – 19. századi találmány. A címbeli időjelölés valójában a magyar regényirodalom korai szakaszára vonatkozik (1730–1840), ebből az időszakból szoros értelemben mindössze egyetlen pikareszk regényről, fordításról beszélhetünk: a *Guzmán de Alfarache* 1822-ben jelent meg magyarul.[2] A helyjelölés pedig már csak azért is problematikus, mert a korabeli magyarországi könyvpiac soknyelvű, a magyar mellett többek között német, latin és francia könyveket lehet kapni, a piacot ráadásul nem is a magyar nyelvű kiadványok uralják.

Az előző bekezdés pontosításaiból kiindulva a következőkben előbb a pikareszk különböző meghatározásaival foglalkozom – de a terminus fogalomtörténete nem tárgya a dolgozatnak, ahogy a kópéregény kifejezés története sem –, hogy aztán néhány példa segítségével ennek fényében értelmezzem a 18–19. század fordulójának magyar nyelvű epikáját.[3] Úgy gondolom, a magyar irodalom egykorú sajátosságai akár szélesebb kontextusban is érdekesek lehetnek. Részben azért, mert a magyar prózaepika (dacára annak, hogy nagyrészt németből készült fordítás) nem puszta másolata német kiadványok uralta magyarországi könyvpiac

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem magyar tanszékének docense. A tanulmány a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002 sz., „Tudás-ipar igényeit kiszolgáló felsőoktatási szolgáltatások megalapozása a Dél-Alföldi régióban" c. pályázat keretében készült, eredetileg az International Society of Eighteenth Century Studies 2015. évi rotterdami konferenciájára, Andrew Bricker *The Picaresque Novel in the Long Eighteenth Century* c. panelfelhívása nyomán. Lásd 14th International Congress for Eighteenth-Century Studies, Newsletter no. 2. december 2014, 23. (Utolsó elérés: 2015. 9. 4.)

1 „From *Lazarillo* to our day, it seems to me, the picaresque has been an outlet for the expression of human alienation." Claudio Guillén, *Toward a Definition of Picaresque* = C. G., *Literature as System,* Princeton, Princeton University Press, 1971, 106. Lásd még Christoph Ehland, Robert Fajen, *Einleitung = Das Paradigma des Pikaresken – The Paradigm of the Picaresque,* ed. Christoph Ehland, Robert Fajen, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2007, 11–21.

2 György Lajos, *Egy magyarnyelvű hires pikaro-regény,* Katholikus Szemle, 43(1929), 423–431.

3 A vizsgált korpusz elsősorban György Lajos bibliográfáján alapul (György Lajos, *A magyar regény előzményei,* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941), ezért nem foglalkozom például a német szimpliciádok magyarországi utóéletével.

sajátosságainak, erre a pikareszkek példája is rávilágít majd. Továbbá, mint látni fogjuk, a magyar nyelvű szépprózа gyakorlata és a szépprózáról szóló egykorú magyarországi elmélet elvált egymástól, és ez utóbbiban a később pikareszknek minősített szövegek jelentős szerepet kaptak. Végezetül a magyar irodalomtörténet-írásban az ideológiai háttér jelentősen befolyásolta a percepciót, azaz egyes szövegek pikareszkként történő értelmezését.

Mi a pikareszk?

A pikareszk általános meghatározása – mint az irodalmi terminusoké általában – problematikus. Bár a műfajfogalom utólagos, a 17. század elején már kétségtelenül létezett a ma pikareszknek tartott szövegek kapcsán valamiféle műfajtudat és -képzet, amint azt a *Don Quijote* Ginés de Pasamonte-epizódja kapcsán Guillén igazolja,[4] illetve Eisenberg a *La pícara Justina* címlapképe kapcsán elismeri. Ennek ellenére az ide tartozó szövegek körének kijelölése korántsem magától értetődő; ha csak ezekre figyelünk, jóval kevesebb szöveg tartozik ide.[5] A spanyol regény 17–18. századi európai recepciója aztán magát a pikareszk tradíciót is átformálja, mivel nemcsak a fordítás társadalmi közege, hanem a kulturális hagyomány is befolyásolja az átdolgozásokat – ezért lehetséges, hogy a 18. századi Angliában a *Gil Blas* és a *Don Quijote* együtt alkotják a pikareszk-korpusz sarokpontjait, jóllehet utóbbi az eredeti kontextusban kifejezetten kritikusan viszonyult a kialakulóban lévő műfajhoz.[6] A sort lehetne folytatni, hiszen az elképzelt meghatározásnak a *Lazarillo*tól az *Egy szélhámos vallomásá*ig és a *Sorstalanság*ig[7] sok regényre kellene illenie. Mindezek mellett nemcsak a regényekről kellene beszélni, mivel a pikareszk mint terminus megjelenik a festészettel kapcsolatban is – a kifejezés ismereteim szerint ebben a kontextusban fordul elő először magyar nyelven[8] –, de még a *The Simpsons* című népszerű rajzfilmsorozat értelmezése során is.[9]

4 Claudio Guillén, *Genre and Countergenre: The Discovery of the Picaresque* = C. G., *Literature as System, i. m.,* 148–158.

5 Daniel Eisenberg, *Does the Picaresque Novel Exist?,* Kentucky Romance Quarterly, 26(1979), 207.

6 Ulrich Wicks, *Picaresque narrative, picaresque fictions: A theory and research guide,* Greenwood, 1989, 14; összefoglalóan: Richard Bjornson, *The Picaresque Hero in European Fiction,* Madison, The University of Wisconsin Press, 1977, 3–20; Jurij Striedter, *Der Schelmenroman in Russland: Ein Beitrag zur Geschichte der Russischen Romans vor Gogol,* Berlin, Otto Harrassowitz, 1961, 7–37.

7 Rudtke Tanja, *„Eine kuriose Geschichte": Die Pikaro-Perspektive im Holocaustroman am Beispiel von Imre Kertész „Roman eines Schicksallosen",* Arcadia: Zeitschrift für Allgemeine und Vergleichende Literaturwissenschaft, 36(2001)/1, 46–57; Körmendy Zsuzsanna, *Az emlékezés mint vitális erő,* Magyar Szemle, 14(2005)/3–4, 51–61. Heller Ágnes kötetében, a *Sorstalanság*ról szóló tanulmányban nem említi a pikareszk tradíciót: Heller Ágnes, *Pikareszk Auschwitz árnyékában,* Bp., Múlt és Jövő, 2003.

8 „Velasquez az ő inspiratióját királyi ótalom alatt gyakorlá, míg Murillo ecsetét szabadon és függetlenül vivé. – Az elsőnek esze kizárólag fejedelme' akaratjának 's szeszélyének hódolt; a' másiknak művészadománya 's műhelye mindenki előtt tárva volt. Velasquez' monorja tanúlt, 's szorgalomra mutat, mint munkássága. Murillóé termékeny, heves és meglepő. Az elsőnek tárgyai keresettek; mindenütt selyem csillog, vagy menyét-prém ragyog; midőn Murillo' sikerét pikaresk monorja alapítá. Az ő koldusai, rongyos csoportulatai, mellyeket egész valóságok 's természetességökben festett, tevék őt csaknem egyedül híressé." Garay János, *Vándorlás Spanyolország' nevezetesb helyein. Németb.,* Tudománytár, 8(1835), 85.

9 Maren Lickhardt, *Transformationen des Pikarischen: Vom Weiterleben eines frühneuzeitlichen Paradigmas*

A szakirodalom mindezek miatt alapvetően egy kiterjesztett pikareszkfogalmat gondol használhatónak, amelyik bár a pikareszk regény jellegzetességeiből indul ki, mégsem pusztán műfajelméleti, hanem egy átfogóbb kultúratudományi kategória, amelyet hol pikareszk mítosznak, hol pikareszk módnak, hol pikareszk paradigmának neveznek.[10] Ennek az ahistorikus leírásnak a magjában a *pikaró* hős és elbeszélés sajátosságai állnak. A hős a társadalomban félig kívülállónak számít, rendre konfliktusba kerül az őt körülvevő világgal, e konfliktusokban különféle szerepeket ölt magára, hogy felülkerekedjen, boldoguljon, vagy legalább túléljen – ám mindig reflektál e szerepekre, a hozzájuk kapcsolt attitűdökre, a társadalmi értékekre. A pikaró kalandjaiban hangsúlyosan jelenik meg a létezés materialitása, ami egyúttal az értékekre való reflexió egyik eszköze is. Az elbeszélés az objektívnak tűnő életrajzi kronológiát követi, mivel azonban a narráció mindig első szám első személyű, ebből következik, hogy a narrátor – az elbeszélés-elmélet fogalmai szerint – nem megbízható, mindent az elbeszélő-hős szemüvegén keresztül látunk. Az elbeszélés térszerkezetét utazások, a földrajzi és társadalmi utazások szervezik, és alapvető epizodikussága ellenére a narrátorfőszereplő személyén túl további egybetartó elemek jelenléte biztosítja az egységet.[11]

Végső soron tehát az, hogy mindössze egyetlen pikareszk regény fordítása jelent meg Magyarországon a 18–19. század fordulóján,[12] nem teszi szükségtelenné a vizsgálatot, sőt a kiterjesztett pikareszk-fogalom a magyar irodalomtörténet-írás ezzel kapcsolatos kijelentéseinek újragondolására sarkall.

Volt-e magyar pikareszk?

A magyar regénytörténeti szakirodalomban a pikareszknek kitüntetett jelentősége van. Az egymástól ideológiailag meglehetősen távol álló Császár Elemér és Wéber Antal abban egyetértenek, hogy ez a műfaj döntő jelentőségű a modern európai regény kialakulásában:

> Spanyolországban jókedvű csavargók agyafúrt csínyeit foglalják laza szövésű históriává az ú. n. picaro- vagy csavargó-regények [...] megvan bennük az új fejlődés csírája, föltűnnek azok az elemek, amelyekből a következő században [...] az új regény megalakult.[13]
>
> A klasszikus realista regény a legtisztábban a spanyol eredetű pikareszk-románokból fejlődik ki. [...] a modern regény a legtöbbet a pikareszknek köszönheti.[14]

---

in der Gegenwart, Frühneuzeit-Info, 25(2014), 255–260.

10 Vö. Guillén, *Toward a Definition…, i. m.;* Ulrich Wicks, *The Nature of Picaresque Narrative: A Modal Approach,* PMLA, 89(1974)/2, 240–249; Ehland–Fajen, *i. m.*

11 A *Lazarillo* kapcsán ezt meggyőzően mutatja be két magyar tanulmány: Bényei Tamás, *Kikiáltási ár (Regény, etika, pszichoanalízis és a* Lazarillo de Tormes*)* = B. T., *Archívumok,* Debrecen, Csokonai, 2004, 94–113; Dobolán Katalin, *A pikareszk kalandjai:* Lazarillo de Tormes = *A regény nyelvei,* szerk. Kovács Árpád, Bp., Argumentum–ELTE, 2005, 157–166.

12 Egyébként kettő, de erről később.

13 Császár Elemér, *A magyar regény története,* Bp., Pantheon, 1922, 14.

14 Wéber Antal, *A magyar regény kezdetei,* Bp., Akadémiai, 1959, 7, 9.

E kitüntetett pozíció azonban csapda is, hiszen a magyar regény korai történetében a *Mankóczi István viselt dolgai*tól eltekintve jószerével egyetlen eredeti pikareszket sem lehet megnevezni. Ahogy Angyalosi Gergely fogalmaz, „A »magyar Simplicissimus«, az 1693-as »Mánkóczi István viselt dolgai« óta nem sok számontartandót tudnánk említeni ezen a területen."[15] Mindazonáltal még a *Mankóczi* pikareszkként történő értelmezése sem egyértelmű. Először még Dézsi Lajos is csak egy hasonlat erejéig veti föl a pikareszk regényekkel való rokonságot – „Úgy indul ez a kis mű […], mint egy novella picaresca" –, igaz, pár sorral később már minden óvatoskodás nélkül jelenti ki, hogy „Mankóczink félbemaradt pikaró-regénytöredék", pedig az, hogy a főhős „egy együgyű, részeges paraszt", akinek „otromba erőszakoskodásait"[16] ráadásul nem is maga adja elő, nyilvánvalóan nem elegendő. Ráadásul még ha pikareszkként értenénk ki, valójában „fejlődéstörténeti jelentőség"-e nincs.[17]

Az elmúlt évtizedek szakirodalma alapján azonban érdemes másfelől is megvizsgálni a kérdést, hiszen a pikareszk paradigma éppen a műfajként értett pikareszk korlátaira világít rá. Ebből a szempontból érdekes lehet, hogy milyen műfaji minták kontaminálódnak egy-egy műben, illetve milyen műfaji minták határozzák meg egy-egy szöveg észlelését-értelmezését. Szintén e paradigma jegyében érdemesebb nagyobb figyelmet szentelni a narratológiai kérdéseknek. Ráadásul néhány filológiai adat szintén támogatja a probléma felvetését, Gvadányi művei, *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* és a *Rontó Pál* mikor és miért nyerik el a pikareszk minősítést, és mikor, miért kerül lényegében visszavonásra.

Olvasástörténeti kontextus

György Lajos bibliográfiája alapján a szóba jöhető szövegek alacsony száma is mutatja, hogy sokáig nincs jelentős olvasóközönsége a regényeknek, azaz bármilyen adatot érdemes ebben az összefüggésben szemlélni. Tanulságos továbbá, hogy ez nem pusztán a magyar nyelvű könyvek piacára érvényes, hiszen 1786–1787-ben az egyik legjelentősebb könyvkereskedő mindössze 130 német nyelvű regényt adott el összesen 430 példányban, ami a teljes forgalom 10%-a, a kegyességi irodalom volumene ekkor ennek még mindig a duplája.[18] Nyilván valamiféle áttörést jelent, amikor tíz év múlva elindul az első magyar nyelvű regénysorozat. Mindazonáltal a regénybibliográfiában számon tartott művek olvasóközönségének szűkösségét az árak is okozták – amint ezt nehezményezték is a felvilágosodás hívei –, hiszen 20–60-szor többe kerülnek, mint a ponyvakiadványok, így nem terjedhettek el széles körben.[19]

15 Angyalosi Gergely, *Kakuk Marci: a picaro és a buddhista,* ItK, 93(1989), 465.

16 *Mankóczi István viselt dolgai,* kiad. Dézsi Lajos, Bp., Ráth Mór, 1905, 5–6.

17 Császár, *i. m.,* 31.

18 Pavercsik Ilona, *Bücherverkauf in einer Pester Buchhandlung 1786–1787: Veränderte sich tatsächlich der Lesergeschmack? = Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert: Das Beispiel der Habsburgermonarchie,* hg. Johann Frimmel, Michael Wögerbauer, Wiesbaden, Harrassowitz, 2009, 119–130.

19 *Tudományos dólgok. Etelka,* Mindenes Gyűjtemény, 1(1789)/9, 132; [Kováts Ferenc], *Kováts Ingenieur Úr levele,* Mindenes Gyűjtemény, 2(1789)/23, 355–356.

E rövid áttekintés után nézzük meg közelebbről a 18. században Magyarországon kapható, pikareszknek tekinthető műveket. Mint jeleztem, a magyar könyvpiac a korszakban alapvetően nem magyar nyelvű, a katalógusokban a német nyelvű kiadványok dominálnak. Bár németül a kortárs európai irodalom minden fontosabb szövegéhez hozzá lehet jutni, a magyar nyelvű regények nem követik ezt a sokszínűséget. Először azt vizsgálom, a kiadói és könyvtári katalógusok hogyan prezentálják a regényeket, köztük a ma pikareszknek tartott szövegeket.

1774-ben Weingand és Köpf pesti kereskedésében kapható könyvek 400 oldalas katalógusa[20] alapvetően ábécérendben sorolja fel a műveket, de néhány kategóriát kiemel. A regényeket a történeti művek közé sorolva hozza *(Geschichte, Romanen),* de ma regényként értelmezett művek találhatók a külön kategóriaként felvett kalandos történetek *(Begebenheiten)* és az életrajzok *(Leben weltlicher Personen)* között is. A *Lazarillo de Tormes* a kalandos történetek között található a karakterében tőle meglehetősen különböző és Magyarországon nagyon népszerű Fénelon-regény, a *Telemach kalandjai* mellett. A történeti művek és regények között a 18. század népszerű európai szövegeit találjuk, *Clarissa, Pamela,* továbbá a pikareszket megújító Le Sage-művet, a *Gil Blas*-t – melléjük sorolva a *Don Quijote,* de Bonfini és Istvánffy műve is. A *Guzmán de Alfarache* viszont meglepő módon a világi életrajzok közé került, olyan művek mellé, mint az orosz cárnőről, II. Katalinról szóló munka. Szintén meglepő, de a *Gulliver utazásai* pedig a valódi útleírások között kap helyet. Műfaji értelemben tehát nem látszik semmiféle pikareszk hagyomány, sőt még a regény kategóriája is meglehetősen képlékeny.

Másfél évtizeddel később, egy 1788-as olvasókönyvtári katalógus[21] viszont már kifejezetten a műfaji rendezőelvet követi. Itt már külön kategóriában jelenik meg a regények és a történeti művek, és ez utóbbi alá sorolják be az életrajzokat, útleírásokat is. A német kiadványok listáján viszont továbbra is önálló kategória a kalandos történetek. Itt a korábban említett *Telemach* és *Robinson Crusoe* mellett más, jellemzően robinzonád típusú műveket találunk. A regényeken belül már nincs további osztályozás, a katalógus több mint 300 regényt sorol föl, a legelején Richardson és Voltaire műveivel, de a *Guzmán* mellett a 18. századi pikareszk hagyomány szerzői is megjelennek, Le Sage és Smollett, ráadásul a *Gil Blas*-nak különböző utánzatait is kínálja a katalógus. Érdekes, hogy a francia kiadványok esetében viszont – amelyekből jóval kevesebb van – ugyanez a katalógus a kalandos történetekként felvett szövegeket a regények között hozza.

Az olvasók hozzáférését biztosító, a szövegek percepcióját befolyásoló katalógusok felől tehát egyik esetben sem rajzolódik ki önálló pikareszk hagyomány, a kalandtörténet és a regény mint tág műfaji kategóriák felszívják őket. Az is látszik ugyanakkor a katalógusokból, hogy német nyelven a magyarországi olvasóközönség is hozzáfért a 18. századi, utóbb pikareszknek nevezett szövegekhez, ezért is meglepő, hogy az egyébként a német források dominálta magyar nyelvű fikciós szövegek között alig van nyoma.

20 *Catalogus universalis librorum omnigenae facultatis, qui venales prostant Pestini in officina libraria Joan. Mich. Weingand et Joan. Georgii Koepf,* Pest, [s. n.], 1774.

21 *Neue National-Lesebibliothek, oder Verzeichniss auserlesener Bücher welche gegen billige Bedingnisse zum Lesen ausgegeben werden von Aloys Doll und Compag.,* Pressburg, Aloys Doll, 1788.

A következőkben ezeket a nyomokat szeretném bemutatni és értelmezni. Először a pikareszkként értelmezhető szövegekről lesz szó, majd hozok néhány példát arra is, hogy a pikareszk hagyomány bizonyos elemei hogyan jelennek meg más műfajokban, miként módosítják ezeket.

A *Guzmán de Alfarache* magyar fordítása 1822–1824 között jelent meg három kötetben. A magyar fordító Herczer Jób minorita szerzetes volt. A fordítás forrása Caspar Ens 1623-ban kiadott latin nyelvű változata, amibe Ens némileg purgálva betéttörténetként beillesztette a *Lazarillo de Tormes*t is – tehát valójában két magyar nyelvű pikareszk-fordításról beszélhetünk.[22] A kiadásnak azonban semmi visszhangja nem volt saját korában. Azt, hogy az európai regénytörténet egyik meghatározó szövegéről van szó, csak száz évvel később vette észre György Lajos már hivatkozott tanulmánya, azt pedig, hogy a kiadás valójában a *Lazarillo*t is tartalmazza, alig húsz éve jegyezte meg Porkoláb Tibor – bár arra, hogy ez Ens leleménye, nem utal.[23] Mindezek után érdemes föltenni a kérdést, érdemes-e egyáltalán a pikareszk hagyomány kontextusában tárgyalni a fordítást. Úgy gondolom, nem.

Az előbbi adatok mellett a fordító életműve és a kiadó profilja is a nemet támogatja. Herczer Jóbnak a *Guzmán*-fordítás mellett mindössze öt munkája ismert: 1800 előttről két nyomtatott prédikációja, az 1810-es évekből pedig két, felvilágosodás- és protestánsellenes fordítása. Ezek közül az egyik John Barclay *Parainesis*e, amely Caspar Ens *Guzmán*jával egy időben jelent meg. Ha a *Guzmán*nak nem is, a Barclay-fordításnak volt egykorú recepciója, ami valamelyest irányt ad, miként értelmezhették a korabeli irodalmi életben Herczer munkásságát. A Tudományos Gyűjtemény recenzense azt emeli ki, hogy Barclay művének magyarra fordításával ugyan a magyar nyelv és tudomány ügyén dolgozik a Herczer, de a munka kétszáz éves, tehát nem aktuális, hasznosabbat kellett volna választani.[24] Nem sokkal később megszületett a válasz: Herczer mit fordíthatna mást, hiszen szegény szerzetes, mostani könyvekhez nem jut hozzá, csak ezekhez a régiekhez, és a tárgy, a katolikus hitvédelem, egyébként is üdvös.[25]

A válasz jelzi, hogy Herczer nem teljesen szabadon dönt a fordítandó műről, mert egész egyszerűen nem ismeri a kortárs irodalmat. Barclay munkája viszont a rekatolizációs intenciója, katolikus kegyessége miatt fontos. A *Guzmán* tehát valószínűleg szintén nem regényként érdekes Herczer számára, ahogy feltehetően a 18. szá-

22 Mateo Alemán, *Az emberi életnek játék' helyje hol Alfarátzi Guzmán ábrázatja alatt a' jó,- és gonosz erkőlts, tsalárdságok, őrizkedések, együgyűségek, gazdagság, szegénység, jó, roszsz eléadatnak,* ford. Herczer Jób, Miskolc, Szigethy Mihály, 1822–1824, I, 53–82. *(Lázárillus Ifjúságának Történeteit beszélli).*

23 Porkoláb Tibor, *Novela picaresca: A „magyar Guzmán" és műfajtörténeti-műfajtipológiai háttere,* A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 27(1991), 260–269.

24 J***, *Herczer Jób Barcláj János a' Catholica Hittől el szakadott Atyafiakhoz útasitott Oktató intés, magyarra által tette. Miskoltzon, N. Szigethi Mihál betüivel 1817. 8-ad rétb. 341. lap.,* TudGyűjt, 2(1818)/12, 91–97.

25 H. A. P. K., *Megtzáfolások és Igazítások. Jegyzet egy Recensiora, mellyet J*** Úr a' Tudományos Gyűjteménynek 1818-diki 12-dik Kötetében a' 91-dik és következendő lapokon Herczer Jób Convent. Minorita által lett Barclái János Paraenesisse magyarra forditása felett a' Publicummal közlött,* TudGyűjt, 4(1820)/4, 119–121.

zadi erdélyi kolostorokban sem ezért volt meg.[26] Inkább kegyességi szövegként kerülhetett látókörébe, így pedig helyzete hasonló Milton *Elveszett Paradicsom*ának egykorú magyar utóéletéhez, amelyet vallásos olvasókörök olvastak és adtak ki.[27]

A kiadó, Szigethy Mihály négy évtizedes pályafutásának mintegy háromszáz kiadványa szintén nem azt valószínűsíti, hogy a *Guzmán*t regényként adta volna ki. Mint vállalkozó több különböző városban működött nyomdászként és kiadóként (Debrecen, Nagyvárad, Miskolc), de kiadványai mindenhol kifejezetten a helyi igényeket célozzák meg. Tipikus kiadványai: a városi iskolák tanárai által készített tankönyvek, szöveggyűjtemények; a helyi elit társadalmi eseményeit őrző alkalmi kiadványok (temetések, esküvők, tisztségviselők beiktatása, templomavatás); helyi egyházi kiadványok (prédikációk, vallási kérdéseket tárgyaló értekezések); városi kalendáriumok. György Lajos regénybibliográfiája a *Guzmán* mellett mindössze egyetlen művet vesz föl kiadványai közül, Rátz György munkáját, a *Gróf Tanko Juliusnak különös történeteit*.[28] Szigethy ekkor is saját gyakorlatának megfelelően járhatott el, mert bár a mű korábban Szegeden már megjelent, de Rátz akkor Nagyszentmiklóson volt uradalmi ügyész, ekkor pedig már borsodi táblabíró, azaz immár ő is helyinek számít. Szigethy kiadói stratégiája tehát ismételten azt sugallja, hogy a *Guzmán*-kiadást ne regényként, hanem helyiérdekű, kegyességi szövegként értelmezzük – hogy egykorú olvasói miként értelmezték, nem tudjuk.

A következő példám két olyan kiadvány lesz, amelyek kapcsán a pikareszk paradigma elemei ugyan érvényesíthetők, sőt konkrét filológiai kapcsolat is van a pikareszk hagyománnyal, ám pikareszk státuszuk a magyar szakirodalomban nem egyértelmű.

Gvadányi József leghíresebb művei az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* és a *Rontó Pál*. Mindkettőre igaz, hogy első személyű, visszatekintő, a kronológiát követő elbeszélés. A *Falusi nótárius* ugyan nem gyerekkorától kezd, a *Rontó Pál*nak pedig csak az első felében első személyű az elbeszélés. Mindkét hősre igaz, hogy félig kívülálló, akik bár törekednek rá, valójában nem sikerül beilleszkedniük: Zajtai nem érti meg a várost, a város sem őt,[29] Rontó pedig épp azért megy katonának, mert a civil világ törvényeivel folyamatosan összeütközésbe kerül. Hangsúlyosan jelenik meg náluk a létezés materialitása – elsősorban az evés, ivás és az öltözködés válik központi kérdéssé, a nótárius kalandjai szinte csak ekörül forognak –, s jelen van a társadalmi értékekhez való reflexív viszonyulás is. Ráadásul a *Rontó Pál* legelején, családjától elválva először egy vak koldus szolgája lesz, amivel funkciójában és elemeiben egyértelműen a *Lazarillo* koldus-epizódját ismétli, a szakirodalomban Kardos Albert összevetése nyomán konkrét filológiai hatást is feltételeznek.[30]

A *Falusi nótárius* története mindazonáltal érdekesebb, mert első személyű elbeszélője mellett a történetet még egy hang kíséri végig: a fikció szerint az elbeszélő-szerző

26 Szörényi László, *Dugonics és a neolatin regény,* kézirat, http://mta.hu/fileadmin/nytud/drea2k6/Szorenyidrea.doc.

27 Szigeti Jenő, *Milton* Elveszett paradicsom-*a Magyarországon,* ItK, 74(1970), 205–213.

28 György, *A magyar…, i. m.,* 404.

29 Hász-Fehér Katalin, *Három kép a tizennyolcadik század időutazóiról = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére,* szerk. Szajbély Mihály, Bp., Magvető, 1999, 169–186.

30 Kardos Albert, *Rontó Pál pikáró-regény,* ItK, 1(1891), 260–264. Legutóbb: Porkoláb, *i. m.,* 268.

jó barátja adta ki a művet, és jegyzetekkel, tartalmi összefoglalókkal kíséri, értelmezi a nótárius kalandjait. A nótárius falujából a fővárosba utazik, célja, hogy fellelje a magyar elit csak könyvekből, régi krónikákból ismert világát. Csalódnia kell: megváltoztak a szokások, a városi társadalom egy felfordult világ képét mutatja, de meglepő módon a nótárius kritikája nem az elit, hanem a régi rendet új szokásaikkal megkérdőjelező alsóbb osztályok ellen irányul.

A nótárius ugyanakkor nem veszi észre, hogy amit keres, azt nem a fővárosban találhatja meg, a fővárosba tartó útja során elhaladt mellette: az egyszerű emberek, pásztorok azok, akik olyan ételeket esznek, olyan ruhát viselnek, olyan kegyességgel és egyszerűen élik életüket, mint akiket keres, a régi magyarok – velük egyszer sem kerül konfliktusba. A jó barát jegyzetei viszont éppen ezekre a jelenségekre irányítják az olvasó figyelmét, anélkül, hogy explicit módon reagálnának az elbeszélő által elmondottakra.[31] Ez egyben tartja a két részt, azaz túlságos szűkítése a fogalomnak, ha csak a történet első felére, a fővárosba vezető útra korlátozzuk a *Falusi nótárius* pikareszk sajátosságait, mint azt tette Julow Viktor, vagy újabban a Szilágyi Márton és Vaderna Gábor.[32]

A 19. században aztán az a táj, azok az ételek, az az öltözet, az a foglalkozás kapja meg a *nemzeti* jelzőt, amelyet a nótárius reflexió nélkül ugyan, de vonzónak, ideálisnak talál – Erdélyi János kifejezetten Gvadányihoz és a nótárius kalandjaihoz köti Hortobágy-értelmezését, és ennek kapcsán fejti ki elképzelését az irodalom szerepéről az emlékezetközösségek életében.[33] A pikareszk paradigma elemei tehát a nemzeti identitás felépítésének-feltalálásának eszközeiként jelennek meg. Ahogy a mű megjelenése után hetven évvel Arany János fogalmazott – már a párhuzamként felhozott hősök is tanulságosak –, a Gvadányi teremtette alakok Don Quijotéhoz, Gil Blas-hoz, Tom Joneshoz és Fielding Adams tiszteleteséhez hasonlóan „bevették magukat a nemzeti phantasiába".[34]

Az egykorú magyar nyelvű könyvpiacon tehát nem sok pikareszk szöveg jelent meg, sőt amikor Abrudbányai Szabó Sámuel, a *Téli és Nyári Könyvtár* ismert és foglalkoztatott regényfordítója kiadójának a *Gil Blas*-t ajánlotta az 1800-as évek elején, az nem vállalta el a kiadást.[35] A korabeli népszerű regénytípusokban azonban megjelennek a pikareszk hagyomány elemei. A következőkben azt mutatom meg, mennyiben alakítják vagy nem alakítják át e pikareszk elemek az adott műfajt. Az európai regénytörténettel kapcsolatban a magyar munkák mellett Richard Bjornson sokat idézett monográfiájára is hivatkozhatunk, amely a pikareszk fordítások és átdolgozások jelen-

31 Ezt egy korábbi tanulmányban már érintettem: Labádi Gergely, *Az olvasó pásztor: A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben,* ErdMúz, 69(2007)/3–4, 74–76.

32 Julow Viktor, *Bevezetés* = Gvadányi József, *Egy falusi nótáriusnak budai utazása; Rontó Pál,* s. a. r. Julow Viktor, Bp., Szépirodalmi, 1975, 25; *Magyar irodalom,* szerk. Gintli Tibor, Bp., Akadémiai, 2010, 359.

33 Erdélyi János, *Úti levelek, naplók,* s. a. r. T. Erdélyi Ilona, Bp., Gondolat, 1985, 36–37.

34 Arany János, *Gvadányi József* = *Tanulmányok és kritikák II,* s. a. r. S. Varga Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, Források, 4), 204.

35 Döbrentei Gábor, *A' Franczia nyelv' kimivelése' történetei, 's prozaikusi munkájinak meg-visgálása,* ErdMúz, 5(1816), 63.

tőségét abban látja, hogy ezek hozzájárulnak a stílusok elkülönülésének felszámolásához, igazolják, hogy a vulgáris karakter komoly morális tartalommal összefér, végül a regény-, pontosabban: prózaepikai hagyományt átformálják.[36]

A *Róbert Péter született anglus élete és különös történetei* című[37] könyv német eredetije Defoe *Robinson*jához és a *Lazarillo*hoz hasonlóan a kalandos történetek között szerepel az idézett 1788-as katalógusban.[38] A könyv magyar fordítása (1797) a népszerűbbek közé tartozott, újrakiadása és folytatása is megjelent néhány éven belül (1802, 1806). A történet alapvetően egy robinzonád, azaz a főhősnek egy szigeten átélt kalandjait tárgyalja, de a keret a gáláns-heroikus regények alapjául szolgáló görög szerelmi történet: egy fiatal fiú és a lány megismerkednek, egymásba szeretnek, de el kell válniuk, majd sok viszontagságon keresztülmenve végül egymáséi lehetnek.

Füskúti Landerer Mihály 1798-as katalógusa három népszerű magyar nyelvű heroikus regényhez hasonlítva ajánlja a művet az olvasók figyelmébe:

> A' ki Bárótzy Sándor' Kassandráját Mészáros Ignátz' Kartigámját, és Dugonits András' Arany peretzeit olvasta, és azokban meg-elégedését fel-találta, bizonyos lehet abban, hogy ezen árva, és a' bal szerentsétől üldöztetett Anglus ifjúnak életét nem kevesebb meg-elégedéssel fogja olvasni.[39]

Mint láttuk, a történet magja megengedi a regény ilyen értelmezését, ugyanakkor ez a besorolás számos egyéb elemet kihagy, amelyek történetesen a pikareszk hagyományhoz is kapcsolják a regényt. A főhős ugyanis egyáltalán nem nemesi származású, az udvari világ teljesen kimarad a regényből. Róbert Péter korán árvaságra jut, nem sikerül beilleszkednie, elűzik. Ő maga az elbeszélő, és ahogy a pikareszk szövegekben szokás, a születésétől, gyerekkorától kezdve időrendben adja elő élettörténetét, amelyet rövidebb elmélkedések szakítanak meg a gondviselésben való hitről. A narrátor utólagos, visszatekintő bevezetése szintén a kegyes élet és buzgó könyörgés jelentőségének üdvös következéseit hangsúlyozza. Az eredetiben is megtalálható, a szöveget kegyességi kontextusba állító bevezetést Szentiványi László fordítói előszava nem írja felül, de a nem tanult olvasóknak szóló szöveg szórakoztató, hasznosat édessel elegyítve szórakoztató jellegét hangsúlyozza.

A második szöveg az előzőhöz hasonlóan németből készített fordítás, *A világnak három részeiben bujdosó, avagy egy spanyol viszontagságai.*[40] A regény elbeszélőszituációja a pikareszkekhez hasonló: egy spanyol, alsó osztálybeli árva főhős élettörténetének

36 Bjornson, *i. m.,* 3, 153.

37 Otto Verdion, *Róbert Péter született anglus élete és különös történetei, ki is életét egy lakatlan Szigetben sok esztendőkig tsudálatosan töltötte,* ford. Szentiványi László, Posonyban és Pesten, Füskúti Landerer Mihály, 1797.

38 *Neue National-Bibliothek…, i. m.,* 15.

39 *Vásári könyv-tár, vagy-is rövid laistroma azon könyveknek, mellyek Füskúti Landerer Mihálynak po'soni és pesti typographiájában E' Folyó 1798 Esztendőben ki-jöttek, vagy később ki-jövendenek,* [s. l.], Landerer, 1798, 11.

40 *A' Világnak Három Részeiben Bújdosó, avagy Egy Spanyol viszontagságai,* Kassán, Füskúti Landerer Ferenc, 1801 (1. kiadás: 1798).

elbeszélése gyerekkorától kezdve, aki sok úr szolgálatában megfordul, mindegyik bizalmát elnyeri, sőt magas pozíciókba is eljut. A történetben halványabb a kritikai attitűd, egyedül a gondviselésbe vetett bizalom hangoztatása jelent valamiféle reflexiót kalandjai során – és ebben a könyvben nincs a *Róbert Péter*éhez hasonló előszó sem:

> Az én sorsom olly nagy változásokat szenvedett, hogy mélto dolognak ítilem, történeteimnek el-metszett fonalát ismét fel-venni, 's tovább fonni. Tsak azt óhajtanám, hogy viszontagságaimnak elö beszéllések felényire tetszene olvasóimnak, mint azoknak kiállások hatott az én szívemre.[41]

Megjegyzésre méltó azonban, hogy a muszlim világot nem egy felsőbbrendű pozícióból írja le, az új szultán beiktatásának ünnepsége kapcsán például a kulturális különbségeknek a fantáziára gyakorolt hatását emlegeti, vagy amikor az egyik következetesen pozitív női szereplő amellett érvel, hogy jobb neki a basa feleségeként, mintha otthon, Erdélyben egy nem kívánt házasságba kényszerítették volna.[42] A történet egyébként helyenként már-már paródiaszerűen követi a gáláns-heroikus regények cselekményvezetését. A főhőst rablók fogják el, akikről hamar kiderül, hogy ráadásul kannibálok, és ugyan barlangbörtönéből egy öregasszony révén kínálkoznék menekvés, de csak akkor, ha szerelmének nyilvánvaló jelét adná, mire inkább a főhős részletesen leírja az asszony rútságát – ám végül a korábban említett erdélyi ifjú leány kiszabadítja.

A harmadik példa a szintén németből fordított *Német Máté koma* című regény, pontosabban ennek egyik betéttörténete, amelyben egy római kurtizán meséli el tragikus életét.[43] Ennek a pikareszkkel való kapcsolata nem szorul különösebb magyarázatra, tanulságos viszont, hogyan zárja elbeszélését:

> Ha az urak, amint veszem észre, filozófusok, által fogják látni, hogy az én életemnek szövevényes históriájában egyik történet a másiknak természetes következése lett légyen, és mi függne azon egyetlenegy környülállástól, ha az ember talált gyermek.

A pikareszk történetek korábban nem motivált epizodikussága a 18. század végének történetelméleti vitái nyomán[44] – ti. az a jó elbeszélés, amelyből az események oksága feltárul – új értelmezést nyer, s a kurtizánnak a férfiak uralta magán- és nyilvános életben átélt hányattatásai a fennálló rend kritikájává válnak.

A felhozott példákból látszik, hogy a pikareszk paradigma néhány eleme megjelenik a magyar nyelvű regényekben is. Ilyen például az árva, az adott közegen kívül álló főhős, az első személyű előadás, valamint az, hogy az alsóbb osztályt képviselő főhős jelenítse meg valamiféle ideális rend moralitását. Mindezt a pikareszk 18. századi francia átértelmezésének fényében is felfoghatjuk, mivel ezekben a hős nemcsak

41 *Uo.*, 52.

42 *Uo.*, 66, 84.

43 Joseph Richter, *Német Máté koma,* s. a. r. Labádi Gergely, Balázs Péter, Bp., Balassi, 2014.

44 Erről valamivel részletesebben: Labádi Gergely, *Könyvek távolról: A magyar regény 1807-ben,* It, 95(2014), 324–325.

nemeslelkű, de története boldog kimenetelt ér, felemelkedik.[45] Ugyanakkor a Bjornson által említett további funkciók, a stílusok elkülönülésének felszámolása, valamint a regényirodalom átformálása nem valósul meg, sőt a nyugat-európai példáktól eltérően inkább a pikareszk elemek idomulnak a századforduló magyar prózaepikáját meghatározó gáláns-heroikus regényhez.

A „pikareszk" historiográfiája

A konkrét szövegek után térjünk át a regényről szóló diskurzusra, amely alapvetően nagyon ambivalensen viszonyul az alakulóban lévő műfajhoz: lényegében a fikció–nem fikció dichotómiája uralja a kérdést. Ez a kettősség határozza meg a magyarországi diskurzusban a ma pikareszknek tekintett szövegek megítélésének kérdését is. A *Gil Blas*-fordítás korábban említett kudarcáról beszámoló Döbrentei Gábor például azzal kommentálja az esetet, hogy voltaképp egy regényért igazában nem is olyan nagy kár.[46] De megjegyzésre méltónak gondolja az esetet, mert Le Sage műveit a regény műfaján belül forrása, Eichhorn irodalomtörténeti összefoglalója alapján a legjobbnak tartja – és azért tartja jónak, mert a „polgári román" nem fantázia teremtette alakokkal dolgozik: „Emberi természet ismeretéhez nagy talentuma lévén, híven festi a' karaktereket, szokásokat, 's rajzolatjaiban mindenkor mintegy ismerősök között leljük magunkat."[47]

Az olvasóközönség egykorú rétegződését – vagy legalábbis a szerzők-fordítók által elképzelt ideális állapotot – mutatja be a már korábban idézett Szentiványi László a *Róbert Péter* fordítói előszavában, ahol alapvetően két csoportot különít el. A tudományokban elmélyülő „érdemes Férjfiak" előtt semmi érdemmel nem bír könyve, de ifjak, asszonyok, illetve hajlamaik alapján „akár melly rendben" lévő olvasók számára hasznos olvasmány e munka is.[48] Ha ebből a felosztásból indulunk ki, akkor látható, hogy az utóbbi csoporttal a kortárs diskurzus is megengedőbb. A Mindenes Gyűjtemény ismert cikkei támogatják például Richardson regényeinek átültetését, és hangsúlyozzák, hogy stílusuk, moralitásuk követendő, valamint a népszerű gáláns-heroikus művek egyikét, Dugonics András *Etelká*ját is ehhez hasonlítják. De még jobb volna – olvashatjuk –, ha Smollett-től fordítanánk. A legjobb azonban mégis az lenne, ha Millot világtörténete jelenne meg magyarul, mert ez a valóságról szól, valódi történetek vannak benne.

Az első csoport olvasóit megszólító Kis János – hiszen Christoph Meiners művét pénzszűke ellenére is saját költségén jelentette meg és saját nevelődésének történetébe

45 Bjornson, *i. m.*, 139–165.

46 Döbrentei, *i. m.*, 63.

47 *Uo.* Fogalomtörténeti szempontból érdemes megjegyezni, hogy Eichhorn a spanyol pikareszket *Schelmenroman* (kópéregény) néven emlegeti, de ezek nyugat-európai átirataira, például Le Sage műveire már nem alkalmazza ezt a kifejezést. Vö. Johann Gottfried Eichhorn, *Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*, Bd. 4.1, Göttingen, Vandenhoek und Ruprecht, 1807, 219.

48 *Tudományos dólgok. Etelka, i. m.*, 129–132; *Román, 's mi jobb a' Románnál,* Mindenes Gyűjtemény, 2(1789)/12, 187–188.

ágyazva mutatta be – azzal indít, hogy pihenésképpen útleírásokat, életrajzokat, memoárokat olvassanak. Ha mégis regényt, akkor kifejezetten ne Richardsont, hanem pikareszket, mert ezek nemcsak szórakoztatók, de (hangzik Eichhorn-Döbrentei érvével egybecsengve) emberismeretet tanulhatni belőlük. A pikareszk terminust természetesen nem használja a szöveg, hanem szerzőket sorol fel: Smollett és Le Sage mellett Fieldinget említi.[49]

Mint a fenti példák mutatják, az általunk pikareszknek tekintett művek támogatásra leltek a kritikai diskurzusban. Ezért is érdekes, hogy mi történik, amikor egy ilyen tudós vesz részt egy könyv kiadásában. Schedius Lajos *A sánta ördög* előszavában például bátran ajánlja Le Sage műveit még „a tulajdonképpen való tudósoknak" is, ám egy szóval sem kommentálja, hogy az előszó szerint a magyar piachoz igazított fordításból kimarad például az a jelenet is, ahol az ördög a diáknak egy picarót mutat be, aki „egy második Guzman d'Alfarache".[50] A kommentár (és a részlet) elmaradása valójában nem meglepő, hiszen amint Fried István meggyőzően érvelt mellette, Verseghy sem tudta áthasonítani a *Tristram Shandy*ből szerzett tapasztalatait.[51]

Leegyszerűsítve tehát azt lehetne mondani, hogy a kritikai diskurzusban alapvetően a nem fikciós művek élveztek elsőbbséget – ami értelemszerűen nem magyarországi sajátosság, a regénycímekben ezért gyakoriak a „történet", „történetei", „élete" kifejezések. De ha mégis regényt választ az olvasó, akkor legalább a pikareszk hagyományba tartozó szerzők, mint Fielding, Le Sage és Smollett műveit javasolják olvasásra a magyar irodalmárok. Ezek ugyanis a „valóságot" mutatják be.

Végezetül egy-két szó a pikareszk magyar irodalomtudományi helyéről. A pikareszk kifejezést „novela picaresca" formában Gvadányi *Rontó Pál*jára alkalmazza először 1891-ben Kardos Albert.[52] Kardos pozitivista hozzáállással egyszerűen regisztrálja a pikareszk elemek meglétét. Ezt az irodalomtörténet-írás elfogadta, ezért is meglepő, hogy az 1960–1970-es évek szocialista realista ideológiája nyomán Julow Viktor gyakorlatilag visszavonja a Szauder József által is támogatott pikareszk minősítést. Gvadányi politikai értelemben lett vállalhatatlan:

> Ami miatt mégsem versenyezhet a műfaj klasszikusaival, az főleg mondanivalójának jóval szűkebb köre. Azokban egy gonosz vagy közönyös társadalom löki perifériájára a hőst, és űzi helyről helyre, kalandról kalandra, a picaro pedig mintegy bosszúból követi el csínyeit, s igyekszik, ahol lehet, élősködni. Itt a társadalomban alig-alig van baj; Palyit [?] hirtelen természete és életmohósága sodorja újabb és újabb bonyodalmakba.[53]

49 Meiners Kristófnak *Oktatása, miképpen kellessék az Ifjaknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban kijegyezgetésben és írásban gyakorolni,* ford. Kis János, Győr, Streibig József, 1798, 36.

50 Alain-René Le Sage, *A sánta ördög,* ford. Badics László, Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1956, 101.

51 Fried István, *Verseghy Ferenc prózafordulata = In memoriam Verseghy Ferenc 5,* szerk. Szurmay Ernő, Szolnok, Verseghy Ferenc Könyvtár, 1998, 10–19.

52 Kardos, *i. m.* A tanulmányban említett korábbi francia cikkéhez nem jutottam hozzá.

53 Julow, *i. m.,* 64.

A törlés olyannyira jól sikerült, hogy azóta Szörényi László munkáján[54] kívül talán nem is született olyan tanulmány, amely a 20. század előtt egyáltalán felvetné a magyar pikareszk bármiféle formáját. És ha jól értem, a létező 20. századi magyar pikareszk hagyomány ellenére még Kertész Imre *Sorstalanság*ának a pikareszk irodalmi hagyománnyal való kapcsolatát sem magyar tanulmány vetette föl először – jóllehet a már idézett Rudtke Tanja maga is használt magyar szakirodalmat.

54 Szörényi László, *Die simplizianische Literatur als Quelle für die Romanwelt von Mór Jókai = Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der Frühen Neuzeit,* Hg. Dieter Breuer, Gábor Tüskés, Bern, Peter Lang, 2005, 343–354.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
120(2016)

PÁL JÓZSEF

Temesvári Pelbárt munkásságának hatása és kutatásának története

Temesvári Pelbárt a Magyarországon 1480 és 1510 között virágkorát élő obszerváns ferences mozgalomnak irodalomtörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű alakja volt. A betegségéből csodálatos módon felépülő, nagyszabású írói tevékenységet folytató szerzetes Esztergomban[1] volt gvárdián (1493?–1495). Élete nagy részét azonban a budai várhoz közel álló, Szent Jánosról elnevezett ferences rendházban, illetve Pesten töltötte, a rendház tanáraként tevékenykedett egészen a haláláig, 1504. január 22-éig. Kortársai közül fiatalabb tanítványa[2] és utóda (akivel a későbbiek során még össze is keverték), Laskai Osvát hagyott hátra jelentős művészi értékkel rendelkező alkotásokat. Ő fejezte be az idősebb *testvér* töredékben maradt *Rosarium*át. A valószínűleg magyarul szintén prédikáló, de fennmaradt művei szerint kizárólag latinul író szerzetes a maga korában igen népszerű volt, egész Európában ismerték, kötetei főleg német, francia és magyar területen, számos kiadásban és viszonylag nagy példányszámban terjedtek el.

A Pelbárt-kiadások fele az elzászi Hagenauban (Haguenau) látott napvilágot; Laskai Osvát szintén itt publikált. Ennek egyszerű oka volt: egy német kiadó, az augsburgi Johannes Ry(n)mann Magyarországra jött azért, hogy új, közlésre alkalmas kéziratokat vigyen magával haza. Ekkor került kapcsolatba a két, már kész kézirattal rendelkező magyar szerzetessel. Heinrich Gran nyomdásszal együttműködve először Laskai-kéziratot *(Biga salutis)* jelentetett meg, majd azonnal Pelbártét is. (Az elzászi kisváros kezdettől fogva nyitott volt Assisi szentjének tanításai, egyházi reformja iránt. Már az alapító életében, 1222-ben ferences közösség alakult a városban, amely korán, 1238-ban kolostorépítésbe kezdett.)

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Olasz Tanszékének egyetemi tanára.

1 Pelbárt ezen túlmenően nemigen vállalt magára adminisztratív terhekkel járó egyházi elöljárói munkát, életét teljes egészében teológiai stúdiumoknak, írásnak és prédikálásnak szentelte. Fiatalabb munkatársa viszont szinte teljes felnőtt élete során rendelkezett valamilyen magas rendi funkcióval, többször volt gvárdián, sőt a magyar obszervánsok vikáriusa is lett. Vö. Karácsony János, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon,* Bp., MTA, 1922–1924, I, 44; II, 368, 570–571. Ketten, egy harmadik társukkal együtt részt vettek annak a bizottságnak a munkájában, amelynek a feladata a szegedi mariánusok és szalvatoriánusok között kialakult ellentét megszüntetése volt. Vida Tivadar, *Temesvári Pelbárt kapcsolata kora társadalmával,* Vigilia, 45(1976), 671–679. A vitáról: Bálint Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége,* Bp., Akadémiai, 1975, 25–27.

2 A kritikatörténeti hagyomány általában így tudja, Tarnai Andor azonban kétségét fejezte ki: nincs adat arra nézve, hogy Laskai Osvát Temesvári Pelbárt tanítványa lett volna. Tarnai Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon,* Bp., Akadémiai, 1984, 99.

Pelbárt első sikeres művével, a Máriáról szóló *Stellarium coronae Mariae Virginis*szel akarta megköszönni a napba öltözött, tizenkét csillag övezte koronát viselő Szűznek a betegségből való csodálatos felgyógyulást. (Nálunk a *Θεοτόκος* különösen nagy és önálló tisztelete, a keleti egyház hatásra, már a 10. század közepén, a római kereszténység felvétele előtt elterjedt.) Az első kiadás a hagenaui volt 1498-ban,[3] ezt követte a bázeli (1500). A mű a 16. században tíz újabb elzászi kiadást ért meg. A zsoltárok szó szerinti és misztikus jelentéséről szóló *Expositio compendiosa et familiaris* kétszer látott napvilágot:[4] 1504-ben és 1513-ban, mindkét alkalommal Hagenauban.

A legnagyobb kiadói siker azonban a rendalapító által is elfogadott *Missale (Plenum) Romanum* három fő részét nagyjából[5] követő *Pomerium sermonum* lett. Először a *Sermones Pomerii de tempore* jelent meg 1498. július 27-én, ugyanott, ahol nyolcvanöt nappal korábban a *Stellarium*. Ezt még a szerző életében hat újabb hagenaui kiadás követte. Nem volt ennyire erőteljes, de valamivel hosszabban tartott az először 1503 szeptemberében megjelent teológiai mű, az *Aureum*[6] (vagy rövid címmel: *Rosarium*) hatása, jelenléte az egyházi és a világi köztudatban. A Szent Ágoston, Petrus Lombardus és sok más doktor nyomán írt értekezés túl erősen támaszkodik a korábbi ismeretekre. (Az első két könyvet teljes egészében Pelbárt írta és a harmadik jelentős része is az övé, a summát a negyedik kötettel Laskai Osvát fejezte be.)

Pelbárt megjelent műveinek első tételes katalógusa Szilády Áron monográfiájában[7] található. Ezt a művet nem említve, más szakirodalom alapján legutóbb Borsa Gedeon[8] tekintette át Pelbárt 16. századi kiadástörténetét, amelynek során pontos bibliográfiai leírást és rendszerezést adott az életmű egyes darabjairól.[9] Az *Expositio* kettő (1504, 1513), a *Stellarium* huszonegy (1498 és 1586 között), a *Pomerium* húsz (összesen hatvan részben és utánnyomással, 1498–1521), a *Rosarium* négy (1503–1590) kiadásáról, illetve kinyomtatott kötetéről ad leírást. Az összesen 47 ismert edíció közül 27 Hagenauban látott napvilágot.

> Temesvári Stellariumának 21 kiadása közül egyet Bázelben, 11-et Hagenauban, egyet Augsburgban, egyet Straßburgban, hármat Lyonban, kettőt Párizsban, egyet Nürnbergben és egyet Velencében állítottak elő. Az Expositiónak mindkét kiadása Hangenauban

3 Hagenau, Heinrich Gran, pro Johanne Rynmann, altera die madii [2. Mai.] 1498. A nyomdász Heinrich Gran volt.

4 Ezt megelőzően Strassburgban adta ki 1487-ben zsoltárkommentárjait *(Expositio libri psalmorum Hymnorum et Sololoquiorum).*

5 1. kötet: *Sermones de Sanctis* (221 beszéd), 2. kötet: *Sermones de tempore* (vasár- és ünnepnapokra, 171), 3. kötet: *Sermones Quadragesimales* (150).

6 *Aureum rosarium theologie ad sententiarum quattuor libros pariformiter quadripertitum. Ex doctrina doctoris subtilis: suorumque sequacium: sanctorumque etiam Thome Aquinatis Bonaventureque ac multorum solidorum doctorumque religiosum devotumque patrem.*

7 Ezek felsorolását lásd Szilády Áron, *Temesvári Pelbárt élete és munkái,* Bp., A M. T. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1880, 55–57.

8 Borsa Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői,* MKsz, 121(2005), 1–23, itt: 10, 19, 20.

9 A példányok leírását lásd még *Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái: Borda Lajos gyűjteménye* [katalógus], Zebegény, 2004 (Műgyűjtő Magyarok, 5).

látott napvilágot. A Pomerium 20 kiadása közül 13 Hagenauban, egy Augsburgban, három Lyonban, kettő Párizsban, (közülük az egyik részben Rouanban), egy pedig Nürnbergben készült. A Rosarium négy kiadása közül egyet Hagenauban, kettőt Velencében és egyet Bresciában állítottak elő. Temesvári 47 kiadása közül tehát összesen Bázelben egyet, Hagenauban 27-et, Augsburgban kettőt, Straßburgban egyet, Lyonban hatot, Párizsban négyet, Nürnbergben egyet, Velencében kettőt és Bresciában egyet nyomtattak. Laskai két munkájának hét tételben 15 kiadványa, Temesvári négy munkájának 47 tételben 106 kiadványa ismeretes.[10]

A reformáció elterjedése és a mohácsi vész után – folytatja Borsa –, „a tridenti zsinatot követő évtizedekben – elsősorban Itáliában és Németországban – sorra megkísérelték újra megjelentetni a Luther fellépte előtti időben kedvelt [...] könyveket [...]. A gyakorlat azt mutatta, hogy a reformáció első évtizedei olyan változást okoztak az egyházon belül is, hogy a korábbi írások közül a prédikációgyűjtemények a hallgatóság számára immár »porossá« váltak." A szándékot csak Itáliában kísérte számottevő siker. A *Stellarium*ot Velencében (utolsó ismert kiadás: 1586), a *Rosarium*ot Velencében (1585/6, 1589) és Bresciában (1590) adták ki. Az egyik kiadó, Francesco Ziletti arról panaszkodott 1583. augusztus 13-án keltezett, V. Sixtus pápának szóló ajánlásában, hogy a magyar szerző munkáját méltatlanul elfeledték. Borsa bemutatja az érintett kiadók történetét is, elsősorban az augsburgi kiadó és a hagenaui nyomdász közös és témánk szempontjából meghatározó jelentőségű együttműködését.

A 17. századra, tegyük hozzá, Pelbárt Itáliában is pusztán „rendtörténeti" jelentőségű szerzővé vált. A Lucas Wadding ír rendtörténész által kiadott *Annales Minorum* köteteiben[11] többször megemlékezik róla. A mű a 18. században Rómában ismét megjelent,[12] ezt 2015-ig újabb kiadások követték. Pelbartus neve többféle összefüggésben, így például Duns Scotussal és a szeplőtelen fogantatással kapcsolatban[13] jött elő. Egyébként az ír rendtárs elismerően emlékezett meg felkészültségéről: „Floruerunt hoc tempore viri docti in caetu Observantum: Pelbartus de Temeswar Hungarus, per universam Germaniam doctrina et concionibus illustris, cuius opera dabimus in recensu scriptorum Minoritarium".[14] Itáliában Pelbárt elsősorban mint Mária teológusa maradt ismert a 18. században. A redemptorista rend alapítója, Sant'Alfonso de'Liquori misszionárius atya Nápolyban 1750-ben kiadott kétkötetes *Le glorie di Maria* című művében 15 alkalommal idézte a *Stellarium*ot.

10 Borsa, *i. m.*, 10.

11 *Annales Minorum: In quibus res omnes trium ordinum a s. Francisco institutorum ponderosius et ex fide asseruntur, et praeclara quaeque monumenta ab obliuione vendicantur,* 8 vol., Sumptibus Claudii Landry, Lugduni, 1625–1654.

12 *Annales Minorum: seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum, Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco* Institutorum auctore A. R. P. Luca Waddingo Hiberno, Roma, 1732–1741.

13 6. kötet (1733), 52; *Stellarium,* 4. könyv, harmadik rész alapján.

14 14. kötet (1735), 351.

Az emlékezetvesztésnek többféle külső (történelmi, egyháztörténeti) és belső, Pelbárt gondolkodására, műveltségére visszavezethető oka lehetett. A 16–17. században Buda és az ország harmada török kézre került, s azok a déli-délnyugati területek is, ahonnét az obszerváns mozgalom Magyarországra érkezett és ahol korábban virágzott, mint például Szegeden. Mindez szétzilálta a korábban a belső viták ellenére is jól megszervezett rendi struktúrát. A helyzetet tovább nehezítette, hogy a nagy elődeiket (pl. Giovanni Capestrano) követő *cseri barátok* a török ellen induló keresztény seregekben lelkipásztorként tevékenykedtek. Idejüket, figyelmüket nem elsősorban a teológiai és műveltségbeli problémákkal való foglalkozás kötötte le. A paptársak segítésére felkínált „mintaszentbeszédek" lehetséges felhasználóinak a köre radikálisan csökkent.

A 16. században elterjedő protestantizmus képviselői akár rokonszenvvel is tekinthettek volna a spiritualizmussal kezdődő belső egyházi megújulással szimpatizáló Pelbárt radikális nemzetszemléletére, magyar nyelv melletti elvi kiállására, plebejus szellemiségére, gazdag szókultuszára. Talán – mint ellenféltől rabolt fegyvert – a protestáns ideológiának megfelelő (retorikai) elemeket, frazeológiát, találó kifejezéseket fel is használhatták volna saját céljaik elérésére. De nem ez történt. A szenteket magasztaló életrajzok, a hozzájuk kapcsolódó csoda-történetek, nagyságukra, áldozatvállalásukra tett gyakori és lelkesedéssel idézett utalások éppúgy visszatetszést kelthettek a lutheránusokban és a kálvinistákban, mint a *leírt* prédikációk kizárólagos latin nyelvűsége. Luther német bibliafordítása után protestáns körökben az egyház nyelve elvesztette a *Vulgatá*val indokolt *raison d'être*-jét, s egyre kevésbé ismerték.

Temesvári Pelbárt szellemi hagyatéka a katolikus egyház részéről is, úgy tűnik, légüres térbe került. Száz évvel korábban rendtársa, Giacomo della Marca az eretnekség elleni küzdelem egyik fő ideológusa volt, s ezt az örökséget akarta folytatni Pelbárt is. A 16. század második felétől azonban az egyház hivatalos ideológiáját már nem a ferencesek jelenítették meg. Új társaságot alapítottak *(Societas Jesu)* az egyház belső megújítására, a protestánsok elleni küzdelem ideológiai és szervezeti feladatainak végrehajtására és az evangelizációra.

A világi oldalon jelentkező irányzatok döntő többsége érthetően nem az általuk minden bizonnyal idejétmúltnak ítélt morálfilozófiát vagy műveltségeszményt akarta folytatni, amelynek Pelbárt képviselője volt, hanem vonzóbb jövő képének megalkotásához az antikvitást megújító humanizmusból és a művészetek területén is nagy tekintélynek örvendő reneszánsz örökségből igyekeztek meríteni. Feltételezésünk szerint Mátyás király halála után az uralkodóról és (udvara) műveltségéről kialakult pozitív kép sem kedvezett a tőle eszmeileg távol álló, általában maradinak tekintett pap művei népszerűségének, mint ahogyan a kibontakozó felvilágosodás képviselői sem érezhették sajátjuknak a Pelbárt közvetítette nem is mindig eredeti skolasztikus örökséget, avítt moralizálást.

Még egy fontos mozzanatot említhetünk, amelyre irodalomtörténeti szempontból Tarnai Andor hívta fel a figyelmet.[15] Hazai viszonyok között nem kis jelentőséggel

15 Tarnai, *i. m.* (az obszerváns ferencesekről szóló rész). Ugyanennek a kérdésnek történeti megközelítését lásd Szűcs Jenő tanulmányaiban.

bírt az a tény, hogy Pelbárt történetfelfogása, nép- és nemzetszemlélete gyökeresen különbözött az arisztokráciához tartozó vagy annak szellemi körében mozgó világi gondolkodók és írók által támogatott, a 16. században a korábbinál nagyobb erővel rendelkező nemesi irányzat felfogásától. A kettősség még a közös latin kulcsfogalmak magyar jelentésének különbségében is tetten érhető. Pelbárt a *gens (hungarica)* alatt *plebs*et, *nati*ót, *populus*t értett. Magyarország veszélyeztetett helyzetében a ferences rend egyik szellemi irányítójaként fő törekvésének tekintette a hívők széles tömegeivel való közvetlen kapcsolattartást, a tanítás és térítés programját, sőt még a nép nevében való politikai és kulturális megszólalást is. E tekintetben árulkodó sírjának felirata.[16] Az anonim szerző Pelbárt nevét, téves etimológiával, *Plebis ars*ként értelmezte, a folytatásban a néppel, az emberekkel kapcsolatos *(docuit plebem, decus gentis)* kifejezésekkel jellemezte a Szent Vince napján békésen, „quasi subridens obdormivit in Domino" eltávozott vezetőt. „A 'gens' (plebs, natio, populus) szó obszerváns értelmezéséből világos, hogy Temesvári Pelbárt irodalmi dicsősége valóban egy igen széles értelemben vett népé, a 'gloria'-ából viszont az, hogy a nép dicsőségét a vallásból vezetik le a ferencesek."[17] A 19–20. századi recepció Pelbártnak éppen ezt a tevékenységét, vagyis „irodalmi dicsőségét" értékelte a legtöbbre.

A későbbiek során az elsődleges társadalmi szempontként tekintett radikális népiség kikerült a rend fogalomtárából és céljai közül. Az objektív, külső okokon túlmenően feltehetően szubjektívek is voltak. A rend egyszerűen nem rendelkezett Temesvári Pelbárthoz vagy Laskai Osváthoz hasonló tehetségű és formátumú szerzetessel, aki egy ilyen népi program megalkotására és megvalósítására írásaival és prédikációival képes lett volna.

A humanista eszmerendszer számos elemét átvevő nemesi irányzatot világi gondolkodásmód, pragmatikus szemlélet és az egyéni-családi hősiesség eszméje jellemezte. „A literatúratörténeti hagyományok e kétféle kezdete közül […] [a nemesi – P. J.] fejlődött tovább folyamatosan, mégpedig eredetéhez híven a nemesi (és világi) társadalomban, a legműveltebbek gondviselése alatt, […] [a ferences-népiről – P. J.] 1510 tája után a ferencesek körében sem hallunk többet."[18] A ferences célok egy részének eléréséért a mezővárosi protestáns (kálvinista) prédikátorok kezdtek el küzdeni.

Felekezeti elfogultságok

A 19. század közepét megelőző időszak magyar Pelbárt-recepciója meglehetősen gyér volt. A ferencesekről vagy a hazai irodalom történetéről szóló kiadványok, tanulmányok meg-megemlítik őt, de ezeket a megjegyzéseket (elhallgatásokat) nem ritkán alapvetően befolyásolta a felekezeti hovatartozás.

16 Szempontunkból idézett sorok: „Et Pelbartus Plebis ars: Artus nomine Miles, / Docuit plebem vicit et hostem obtinet nomen. […] / Tu nostrae decus gentis, tu gloria nobis: Blasii de Zalka, Incipit vicaria minorum […], 211–315." Ferenc Toldy, *Analecta Monumentorum Hungariae literariorum […]*, Pest, Gusztáv Emich, 1862, 253.

17 Tarnai, *i. m.*, 101–102.

18 *Uo.*, 103.

Temesvári Pelbárt nem szerepel sem az első magyar írói lexikon kétszázötven nevet tartalmazó *Specimen Hungariae literatae*[19] (1711) című kötetben, amelynek szerzője a lutheránus Czvittinger Dávid volt, sem pedig az ennek folytatásaként és kiegészítéseként készült irodalomtörténetben,[20] amelyet Rotarides (Hazafi, Hazai) Mihály evangélikus pap állított össze.

A rendkívül sokoldalú Bod Péter *Magyar Athenas* (Nagyszeben, 1766) című lexikonja négyszáznyolcvanöt, Erdélyben és Magyarországon élt író és tudós egyenként rövid életrajzát tartalmazza. A református lelkész által összeállított gyűjtemény 219. lapján helytelenül említette Pelbárt nevét, összekeverte a rendtársáéval, s száz évet tévedett korának meghatározásakor: „Pelbárt Osvald. Hazájára nézve Temesvárrról való, szerzetére nézve a' Minoriták rendin való hires Prédikátor, élt 1401-dik eszt. táján, írt holmi Deák könyveket." Cím szerint utalt az *Aureum*ra és a *Stellarium*ra.

A piarista Horányi Elek viszont Pelbartus nevét, illetve Szent Iványról szóló második beszédét idézte. Csak annyit mondott róla, hogy katolikus elődje „regnante Matthia Corvino Budae vixit".[21] Wallaszky Pál *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria…* (1785) című könyve az első többé-kevésbé rendszeres magyar irodalomtörténet. Az evangélikus lelkész és irodalomtörténész szűkszavúan ugyan, de a teológusok között megemlítette Pelbartust. Semmilyen érdemi információt nem közölt róla.

A 18. századi magyar irodalom felfogásnak megfelelően Belnay György Alajos *Historia Litterarum bonarumque artium in Hungaria* című, 1799-ben Pozsonyban írt műve általános képet festett a magyarországi műveltségi állapotokról, a két művészeti ág (Philippinus Lippit is említi, aki Mátyás alatt dolgozott) mellett foglalkozott filozófiával, egyetemtörténettel[22] s a hazai könyvtárakkal is. Temesvári Pelbárt *Aureum Rosarium Theologiae*-járól a következőket írta: „in quo opere, vasto nimis, ea complexus fuit, quae seu in scholis docuit, sive ad concionem dixit".[23]

Kritikatörténeti fordulat

Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát életműve az 1848–49-es szabadságharcot követően, teljesen megváltozott történelmi helyzetben került ismét az érdeklődés homlokterébe.

19 Davidis Czvittingeri nob. Hung. *Specimen Hungariae Literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens,* Accedit Bibliotheca scriptorum qui extant de rebus Hungaricis. Francofurti et Lipsiae typis et sumptibus Joh. Guil. Kohlesii, Univ. Altdorf. Typogr. 1711.

20 *Historiae hungaricae literariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta: Quorum prolegomena generalem in universam historiam Hungariae literarium introductionem continentia prodeunt studio ac sumtu H. M. hungari,* Altonaviae et Servestae, 1745.

21 Horányi Elek, *De sacra corona Hungariae ac de regibus eadem redimitis commentarius,* Pest, Trattner, 1790, V, 378, 74.

22 Az 1581-es Báthory-féle kolozsvári egyetem alapításról: „in Transilvania, quam Bathorii, seculo superiore fundaverant, et Patribus Societas Iesu tradiderant". Georgius Belnay, *Historia Litterarum bonarumque artium in Hungaria,* Posonii, 1799, 93, 116.

23 *Uo.,* 19.

De már nem mint a nemzet felemelkedésének ideológiája vagy vallási propaganda, esetleg a népnevelés hatásos eszköze, hanem mint a múlt értékeinek, kutatásának területe. *Akadémiai* újjászületését elsősorban a művelődés- és irodalomtörténeti ismeretek iránti érdeklődésnek köszönhette. A tudományos kutatás, jellegéből adódóan, nem hosszabb vagy rövidebb időn belül végbemenő társadalmi vagy ideológiai mozgást előidéző, „kívülre ható" lehetőségként értelmezte és értelmezi ezeket a műveket. Pelbárt írásai, amelyet a hazai kódexirodalom kincsesbányaként használt fel,[24] nemcsak nélkülözhetetlen kordokumentumok, hanem önértékben is jelentős, tanulságos és élvezetes, magukért való olvasmányok.

A német szülőktől (Schedel) származó, katolikus vallású irodalomtörténész akadémikus, Toldy Ferenc a szerzője a 19. század legtekintélyesebb rendszeres magyar irodalomtörténetének. A mű első kiadása 1851-ben Pesten jelent meg: *A magyar nemzeti irodalom története. (Ó- és középkor). Példatárral.* Ebben Toldy néhány sort szentelt a ferences barátnak, életrajzi adatokat és három művet említett, valamint azt, hogy a magyar egyház a boldogok között ünnepli május 17-én. Toldy fő állításai: a tudósok szerint Pelbárt műveit eredetileg magyarul mondta el, több, a neve alatt fennmaradt műnek valószínűleg nem ő a szerzője.

Szintén az eredetileg a magyar nyelv és irodalom ápolására létrejött Tudományos Akadémia szellemi környezetéből került ki az első olyan könyv, amelyet Pelbárt-monográfiának tekinthetünk. Szerzője, a már említett Szilády Áron előbb osztályülésen olvasta fel tanulmányát (1876. december 15-én), majd a 86 lap terjedelmű kéziratot nyomtatásban is megjelentette. E kötethez kapcsolt *Mutatványok* (87–134) részben az Alexandriai Szent Katalinról szóló legendát közölte latin, illetve a szöveghasonlóság okán néhány részét magyar nyelven is. Szilády szerint a *Katalin-legenda* e formájának a szerzője nagy valószínűséggel Temesvári Pelbárt. Számos filológiai érvet hoz ennek bizonyítására, és szöveg-összehasonlító filológiai vizsgálatokat is végez. Mások cáfolják állításait. A legenda az általános szakmai vélekedés szerint nem Pelbárt műve, bár vannak bizonyosan hozzá kapcsolható részletei.

A monográfia elsősorban a benne felhalmozott teológiai, történeti ismeretek és a nyelviség szempontjából elemezte a műveket, amelyek véleménye szerint gyakran a valóságtól elszakadt, önálló eszmefuttatássá, s gyakran eléggé unalmas felsorolásokká váltak. Nem lehet csodálkozni azon, hogy az utókor kevés érdeklődést mutatott irántuk. Ami viszont későbbi hatásának kutatása szempontjából fontos, a magyar nyelvre történő utalásokban rejlik. A *Rosarium* második könyvéből összeállított, több mint harminc címszót kitevő gyűjtemény alapján Szilády arra a következtetésre jutott, hogy egyrészről tételezhető a „latin" Pelbárt mögött egy magyar nyelvű szónok (vagyis a

24 A bő szakirodalomból kiemelhető Kastner Jenő, *A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom,* EPhK, 56(1932), 203–211; Madas Edit, Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig,* Bp., Balassi, 2003; Uők, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig,* http://mek.oszk.hu/01600/01613/01613.htm. Számos magyar kódexfő forrása a *Legenda aurea* mellett a *Pomerium* volt. A *Stellarium* volt viszont „a forrása a klarisszák Mária-kultuszát jól tükröző prédikációs köteteknek, mint a Tihanyi- (1530–32) és a Kazinczy-kódex (1526–1541)". Lásd továbbá: http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/nyelvemlekek, valamint alább a *Sermones* honlap adatait.

népi környezetben magyarul tartott prédikációk már eleve hatottak a latin szöveg kialakítására), másrészről azt állította, hogy a Pelbárt-szövegek nagymértékben befolyásolták a későbbi, mások által mondott magyar nyelvű szentbeszédeket. A szerző külön hangsúlyozta Szent István és Szent László személyének általános jelentőségét. Olyan emberekről van szó, akik érvényre tudták juttatni a tipikusan és különlegesen magyar hősiességet és nagyságot a keresztény világban.

Szilády könyve után nem sokkal újabb hosszú tanulmány jelent meg róla, *Pomerius* címmel. Toldy Ferenc *A magyar nemzeti irodalom története* első kiadását (Pest 1852) e könyv szerzőjének, Horváth Cyrill piarista filozófusnak ajánlotta: „a könyvet, amely létét [...] egyedül az Ön felszólításának köszöni". Horváth a szerzője Pelbárt újabb és máig egyik legfontosabb életmű-feldolgozásának.

Az 1894-es kötet az életút fő elemeinek ismertetésén túlmenően szélesebb összefüggésbe helyezte a főművet. Nem ő volt az első, aki a Pelbárt legismertebb műve címét alakította át latinos személynévvé. A skolasztika ortodox tanításához való merev ragaszkodása miatt Pelbárt az új korszak pogány „szentjeit" nagyon negatív megvilágításba helyezte. Ezzel nyíltan kikezdte az antik irodalmi örökséget. A „feslett erkölcsű" Cicero „mint afféle pogány [...] gonosz tanokat hirdetett", Ovidius művei fajtalanságokkal vannak tele, ő maga vásott életű volt. Még a skolasztika pogány nagyjairól, a „kárhozott" Arisztotelészről és Averroësről is tett egy-két epés megjegyzést. Még inkább ellenezte a Magyarországon (Mátyás környezete, Janus Pannonius) is tért hódító platonizmus bármilyen formáját. A pogány bölcselet egészét víz nélküli felhőhöz hasonlította, s veszedelmesnek tartotta. (Pelbárt másutt Horváth által is árnyaltabbá tett antikvitás-képéről Borzsák István adott sokkal hitelesebb képet.)

Horváth szerint Pelbárt gondolkodásmódja főleg deduktív volt, folyamatosan egyházi tekintélyekre hivatkozott ahelyett, hogy a tapasztalással megszerezhető ismeretre vagy a természeti valóság racionális megközelítésére támaszkodna. Az általánossá váló empirikus szemlélet miatt még az egyházi körökben is megmosolyogták és/vagy agyonhallgatták. „Pelbárt alig mutatott föl egyetlen eredeti gondolatot, egyetlen új eszmét. Teljesen a közös, a régi kincsek összehordásába mélyedt."[25]

A kérdés, véleményünk szerint, ennél sokkal bonyolultabb, s a monográfia-szerző nem teljesen igazságos. Pelbárt otthonosan mozgott a prédikáció mindkét, a műfaj szabályaiból következően ellentétes (örök és konkrét), de egymásra vonatkozó pozíciója ismeretében és empírián alapuló alkalmazásában. A metafizikai kérdések tárgyalását invenciózus módon és találóan kapcsolta össze a természetből (s annak moralizálásából), az emberi lényeg megfigyeléséből vett helytálló példákkal, s fordítva: az egyedi eseteket, jót vagy rosszat képes volt a hit igazsága egészébe építve bemutatni. Ezer és ezer példával igyekezett logikus rendszerben bizonyítani, s ezáltal mindenki számára világosan elmagyarázni fő erkölcsfilozófiai tételét. A parancsok betartása az emberek alapvető érdeke, hiszen ez biztosítja jövendőbeli boldogságukat. Számos lényeglátó természeti, etológiai megfigyeléssel igyekezett bemutatni a hallgatóinak, hogy még az ösztöneik is jobb irányba vezetik az állatokat, mint az embert saját butasága, ha elhagyja az erény útját.

25 Dr. Horváth Cyrill, *Pomerius,* Bp., Singer és Wolfner, 1894, 35.

Horváth vélekedése szerint nemcsak az antik műveltség eszménye szorult ki Pelbárt tudatából, hanem latin nyelvhasználatában is lazaságok figyelhetők meg. Ezért a humanizmus hatása alatt álló kortársai és utódaik elítélték őt. Pelbárt nyelve „egyszerű volt és magyaros. A szók, különösen az igék értelmét gyakran fölcserélte és Magyar szókat vegyített magyarosságai közé. […] Magyarul érzett, magyarul gondolkodott és sokszor magyarul beszélt – deák szavakkal."[26] Vagy: megmaradt a „rontott" latin skolasztikus szólamainál.[27] A nyelvi purizmus szempontja – tegyük hozzá Pelbárt védelmében – kevésbé volt fontos a ferences prédikátor számára, mint az ideológiai harcukat a filológia fegyverével vívó kortárs humanistáknak. Példái e tekintetben is elsősorban a középkori szerzők, teológusok voltak. A beszéd alapján álló, s a szándék szerint beszéddé visszaalakítandó írás nagyobb nyelvi szabadságot engedhet meg anélkül, hogy ez bántó lenne.

A monográfia szerint irodalmi szempontból a *Pomerium* magyar szentekről szóló része a legértékesebb. Korábbi forrásokat felhasználva öt magyar(országi) szent legendáját írta meg: Istvánét, Imréét, Lászlóét, Erzsébetét és Gellértét. Ezek, összeolvadva a 11–12. század fordulóján alkotó magdeburgi, majd regensburgi püspök nevéhez fűződő, először 1498-ban Velencében megjelent *Legendae Sanctorum regni Hungariae*-val, rendkívüli hatást gyakoroltak még az ikonográfiára is.

A két monografikus igényű könyv új helyzetet teremtett a Temesvári Pelbárt-kutatásban. Nyilvánvaló, hogy tanulmányai, műveltsége és gondolkodásmódja nem Itália, hanem a német területek felé irányította. Kritikatörténetének érdekes epizódja, az egyházon belül jelentkező újító törekvésekre való reagálása. Thienemann Tivadar 1920-ban megjelent tanulmányában[28] Pelbárt szemére vetette, hogy a „mennyekbe szegezte tekintetét", s nem érdekelték az őt körülvevő világ szellemi áramlatai. Teljesen közömbös maradt a keresztény gondolkodók etnikai származáshoz köthető sajátos világlátása iránt. E vonatkozásban a germanista szellemtörténész professzor elsősorban a 10. századi germán/angolszász írókra (Beda, Alcuin, Hrabanus Maurus) való hivatkozások esetén nehezményezi a nemzeti jelleg tekintetbe vételének teljes hiányát. Még súlyosabb probléma Thienemann szerint, hogy Nicolaus Cusanus, Thomas a Kempis és Girolamo Savonarola teljes mértékben kiestek Pelbárt érdeklődési köréből, miközben másodrangú német prédikátorok, minorita rendtársainak az írásaiból[29] bőven merített. Fő közvetítők a bécsi egyetem professzorai voltak, mint Heinrich Langenstein, akit Occam tanított, s Párizsból a nominalista ismereteket hozta, illetve Thomas Ebendorfer, Johannes Nider, Paulus Wann. Pelbárt szoros kapcsolatban állt a németséggel, s Németországból indult sikeres európai fogadtatása. (Thienemann itt hivatkozik az *Annales Minorum* általunk idézett helyére. „Pelbartus de Temeswar, Hungarus per universam Germanium doctrina et concionibus illustris (illustre in tutta la Germania per insegnamenti e sermoni)".[30]

26 *Uo.*, 63.

27 *Uo.*, 30.

28 Thienemann Tivadar, *Temesvári Pelbárt és német kortársai*, EPhK, 44(1920), 54.

29 Johannes Gritsch, Johannes Herolt és Meisseni Meffreth *Sermones*ei.

30 *Annales minorum*, 14 (735), 351.

A cikk megjelenése után negyven évvel Redl Károly ismét elővette a témát, s korrigálta kollégája néhány megállapítását. Pelbárt nemcsak hogy ismerte Kempis *De imitatione Christi*jét, hanem szövegszerűen átvett belőle részeket,[31] s bensőséges kapcsolat fűzte őt a *devotio moderná*hoz. Thienemann tévedését az okozhatta: Kempis műve a 15. században Johannes Gerson neve alatt is megjelent. (Gerson a párizsi egyetem kancellárja, a konstanci zsinat meghatározó teológusa volt, s 1429-ben halt meg.) A tévedések másik oka, hogy a *De imitatione*t Pelbárt *De interna conversatione*ként és *De contemptu mundi*ként hivatkozta.

Katolikus periodikák

A Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1937-ben közölte Pásztor Lajos történész tanulmányát, aki itthon kezdett pályáját a római akadémián, majd a vatikáni levéltárban folytatta és fejezte be 1997-ben. Pásztor a két szerzetes tevékenységét, gondolatait egységben kezelte. A többségükben jelentkező közös elemeken túlmenően azonban néhány jellemző különbségre is felhívta a figyelmet. A *primus inter pares* Laskai. A közös egyházi és világi létezés obszerváns eszméjének teológiai hátterét az eklézsiának (és a világi társadalomnak) mint Krisztus misztikus testének élő organizmusként való felfogása adta. Ahogyan a fej irányítja a test működését, szervezi tagjainak a mozgását, úgy a társadalomban a pap (egyház) játssza a fej szerepét, a vallás fogja össze és artikulálja a közösség egészének a működését. Az egymással kooperáló kettős rendhez való igazodás az egyetlen lehetőség az egyén számára, hogy a legfőbb célt, lelki üdvét elérje. Ebből az alapállásból következően a szociális funkció megelőzte a hagyományos egyházi értékeket. A két obszerváns szerzetes szerint a szentbeszéd hallgatása még a misén való részvételnél is fontosabb. A pap a szentségek és kegyelmi adományok kiszolgálása révén még Máriánál is fontosabb szerepet kap, hiszen az oltáriszentségben nemcsak egyszer, hanem nap mint nap testet adnak Krisztusnak. A beszéd hatásának elérése érdekében a szavakat a képekkel együtt kell alkalmazni (lásd később).

Az élő organizmus fenntartásában mindenkinek részt kell vennie, vér szerinti származás okán nincs különbség az emberek között. Pelbárt szavaival: „Az emberek ugyanis természettől fogva egyenlők és a kereszténység révén mindannyian: gazdag és szegény, szolga és szabad, nemes és nem nemes mind Isten fiai."[32] Pásztor szerint a munka (még a kereskedői is!) dicséretét hangsúlyozó obszerváns ideológia a szegény rétegek számára is meg akarta teremteni a társadalmi felemelkedés lehetőségét. A születési helyzetnél fontosabb az érdem. A ranglétrán felfelé törekedni akaró ember minden lényeges új tevékenységéhez újabb és újabb őrangyalt kap (Pelbárt, állította, már néggyel vagy öttel rendelkezett). Az ember igazi értékét önmaga adja, mit számít, ha valakinek a szülei derekak voltak, ha ő maga bűnös? Összegezve: amit tanítanak, nem menekülés

31 *Pomerium*: *De tempore pars paschalis sermo,* XLIII. U.

32 Pásztor Lajos, *Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát az egyházi és világi pályáról,* Regnum: Egyháztörténeti Évkönyv, 1937, 141–154, itt: 153.

a világból, hanem a világ átalakítása. A folyamat irányítója, az egyház mindenkit az örök cél felé igyekszik vezetni.

A Vigilia katolikus folyóirat irodalmi szempontból is több alkalommal foglalkozott Temesvári Pelbárttal. Szalóczi Pelbárt O. F. M. lefordított egy részt a *Stellarium*[33] első könyvéből, jellemző módon azt, amelyben Ádámról, a gyötrelemről, illetve Jóbról van szó, majd a megváltásról és Dávid hálájáról. Egy évvel korábban a fordító tanulmányt is közölt a teológus-íróról, amelyben megállapította, hogy „választott név-őse szentbeszéd gyűjteményei 1521-ig összesen 114 kiadásban láttak napvilágot".[34]

Vida Tivadar magyarra fordította Pelbárt első beszédét *Szent László királyról élete olvasmányával együtt,*[35] és egy kritikatörténeti összefoglaló jellegű tanulmányban[36] általános képet adott Pelbártról és beszédeiről. A fejezetek az alábbi kérdéseket, témaköröket érintik (rövid válaszokkal és a résztémával foglalkozók nevével): Pelbárt művei miként és mennyiben vettek részt az 1514-es parasztháború kirobbanásának az előkészítésében? (Csak mint „katalizátor", szellemi klíma előkészítője s a szegények ügyének pártfogója, Szűcs Jenő). Mennyire tekinthető a reformáció előfutárának (nem – Tímár Kálmán). Elhangzottak-e magyar nyelven (kétszeresen, ő maga és mások is – Bognár András). Irodalmi szempontból kiemelendő az egyháztörténésznek az a kérdése, tekinthető-e drámaírónak Pelbárt? Véleménye szerint a prózában leírt szcénákat szerzőjük nem vitte színre, de az a mód, ahogyan leírta a mondanivalóját, alkalmassá tette a szövegeket drámai előadások számára (Kardos Tibor).

Az irodalomtörténeti érdeklődés fő irányai: az antikvitás-képtől a digitalizálásáig

A *Régi magyar drámai emlékek*[37] című kötetben jelent meg egy *Stellarium*ból[38] vett próféta-játék (*Prophetae,* 1483 k. Buda). A magyar–latin kétnyelvű kiadás szerint a játékban az Erények, Jézus, Dávid, Jób, Jeremiás, *sancti patres* és mások vesznek részt. A jelenethez Pelbárt „rendezői utasításokat" fűzött abból a célból, megmutassa, hogyan kell ezeketet a történéseket ábrázolni (ugyanezt az egyébként a lényegre rávilágító részt idézte korábban Pásztor Lajos is): „Mindenekelőtt megmutathatod a kereszt fáját, mintha vére volna, és ilyen beszédet mondhatsz hozzá: Üdvözlégy kereszt fája, egyetlen reménységünk […]! Hadd induljanak meg szívükben a kereszt felmutatására […], azután mutassad ezeknek képes ábrázolásait."[39]

33 *A mélységből kiáltók: Temesvári Pelbárt,* Vigilia, 15(1950), 245–250; I. könyv, 2r, 2 sz, 1–3. fejezet.

34 P. Szalóczi Pelbárt O. F. M, *Temesvári Pelbárt,* Vigilia, 14(1949), 721–727. Szalóczi megemlített egy 14 lapos kéziratot, amelyet Szentgyörgyi András piarista atya írt, címe: *Nemes és jobbágy Temesvári Pelbárt pédikációiban*.

35 *Első beszéd Szent László királyról és élete olvasmányával együtt,* Vigilia, 46(1977), 374–379.

36 Vida Tivadar, *Temesvári Pelbárt kapcsolata kora társadalmával,* Vigilia, 45(1976), 671–679.

37 *Régi magyar drámai emlékek,* szerk. Kardos Tibor, Bp., Akadémiai, 1960, I, 314–348.

38 Hagenau, 1498; Liber I, Pars I, Art. 3.

39 *Régi magyar drámai emlékek, i. m.,* I, 377.

Tóth Péter *Némely alázatos doktor szíz Mária képében*[40] című tanulmányában kritikai észrevételeket fűzött Kardos Tibor szerkesztette könyvhöz, amely – a szerző véleménye szerint – nem igazi drámákat tartalmaz, hiszen a középkorból csak egy ilyen maradt fenn *(Három körösztény leány).* Pelbárt műve inkább arra példa, hogy drámai elemek kerültek liturgikus szövegekbe. „Ezekben az esetekben (Pelbárt, Laskai – P. J.) tehát komolyan számolnunk kell annak lehetőségével, hogy e prédikációk a korabeli magyar drámai játékok, misztériumok hatását viselhetik magukon, s közvetett módon valóban a régi magyar dráma, a *Prófétajáték*ok, passiók és más darabok emlékei lehetnek".

Pelbárt halálának 470. évfordulóján két fontos tanulmány jelent meg az Irodalomtörténeti Közleményekben. Előbb Borzsák István[41] tárgyalta részletekbe menően Pelbárt kapcsolatát az antik örökséggel. A klasszika-filológus meglehetősen sok kapcsolódási pontot talált, nagy erudícióval, szemben Horváthtal valóban *sine ira,* meggyőzően kimutatta a szerzetes motívumainak, témáinak és exemplumainak görög–római antik, hermetikus és eretnek (Arius) hagyományban gyökerező elemeit. A katalógus, különösen a fent elmondottak miatt, meglepően gazdag anyagot tár az olvasó elé.

Később Szűcs Jenő történész adott áttekintést az obszerváns ferences mozgalom társadalmi szerepéről, ennek jelentőségéről és az írók tevékenységéről. A cikk az ellenzéki ferences mozgalomnak az 1514-es parasztlázadással és a reformációval való kapcsolatát tárgyalja. Nagyobb társadalmi szerepvállalása okán kettőjük közül a főszereplő Laskai Osvát, de Temesvári Pelbárt is többször említésre kerül.

Gondolatmenetének egyik központi eleme a magyar ferencesek viszonya a renden belül kezdettől fogva fel-feltűnő spirituális mozgalmakhoz. A szabadság szelleme, a lélek szabadsága, az emberi természet emancipálásának szándéka, s az Ádám bukása és Krisztus ezer éves birodalma közé állított *föld szegényei* olyan eszmék és jelenségek, amelyek „markáns vonásokkal rajzolnak körül egy nagy valószínűséggel spirituális jellegű ellenzéki áramlatot a magyarországi ferences obszervancián belül az 1510-es évek első felében […], amely a lelki szférából szükségképpen szociális dimenziókba csapott át 1514-ben".[42]

Gioacchino da Fiore francia követője, Petrus Johannis Olivi (1248–1298) gyakorolta a legnagyobb hatást kétszáz évvel később élt magyar rendtársaira, elsősorban Apokalipszis-kommentárjával. Szűcs hangsúlyozta, hogy a tanulmánya címében jelzett kérdéskör kutatásának az elején tart, amit írt, inkább feltételezés. „Fejtegetéseinkből természetesen nem következik az, hogy a körvonalaiban itt kibontott obszerváns ferences ellenzéki áramlatból magából mintegy »levezethető« lenne akár az 1514. évi paraszthábor ideológiája, akár a reformáció. […] Arra a kardinális jelentőségű körülményre például, hogy a tárgyalt mozgalom alaptöltete feltehetően a spiritualizmus lehetett, egy-két halovány nyomon kívül egyelőre elsősorban a dolgok logikájából lehet csak következtetni."[43]

40 *A magyar irodalom története,* I, *A kezdetektől 1800-ig,* főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Gondolat, 2008[2], 180–95, idézet: 192. Az egész irodalomtörténetben Temesvári Pelbárt neve három tanulmányban, összesen nyolc oldalon fordul elő (Tóthén kívül Bárczi Ildikóéban és egy utalás rá Kiss Farkas Gáborében).

41 Borzsák István, *Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát exemplumainak antik vonatkozásai,* ItK, 78(1974), 57–65.

42 Szűcs Jenő, *Ferences ellenzéki áramlat a magyar paraszthábor és reformáció hátterében,* ItK, 78(1974), 424.

43 *Uo.,* 435.

A teremtés egyenlőségére, a hatalom működésére, s az ellenállás jogosságára hozott szentírási vagy szent hagyományból vett példák feleleventése, aktualizálása a két felkészült és gondolatait hatásosan kifejezni képes prédikátor működése révén felerősödve és buzdítva jelent meg az olvasók és hallgatók tudatában. Vagyis, véleményünk szerint, a beszédek *hatásában* a gondolati összetevő mellett a retorikai, művészi érték is döntő szerepet játszott. Így többszörösen indokolt kettőjük tevékenységét irodalmi szempontból is vizsgálni.

Pelbárttól nemcsak a paraszthábor, hanem a reformáció felé sem vezetett közvetlen út. A protestáns teológusok alig ismerték őt, és semmilyen szempontból nem tekintették elődjüknek. A híres svájci biológus Konrad von Gesner nagyon felületes tudással rendelkezett *Pomerius*ról, *Bibliotheca universalis* (1545) című repertóriumában a Johannes Eck műveiből ismert magyar ferencest becsmérlő módon „barbarus quidam theologus"-nak jellemezte. Tímár Kálmán[44] a témáról szóló tanulmányában ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy Itáliában sokra becsülték őt. A 16. századi calabriai-szicíliai költő, Marco Filippi, akit az Inkvizíció „lutheránus eszmékkel" vádolt, egyenesen *sommo teolog*ónak nevezte.

A Magyar Nyelvben Bognár András[45] arról a két rövid magyar nyelvű glosszáról írt, amelyeket a *Pomerium Sermonum de Sanctis* 1504-es hagenaui kiadásában találtak. A budapesti Római Katolikus Központi Papnevelő Intézet pálos termében lévő kötet bejegyzései a 16. század első felében keletkeztek, kétféle kézírással. Mindkettő rövid, részben vázlat gyanánt készülhettek. Az első a *Pars hyemalis*ban (sermo LXVI) szereplő első húsvéti prédikációhoz készült. A *compassio Mariae* egy részlet szabad átültetése, amelyben a bejegyzés írója nem fordított le minden szót, csak azokat, amelyek a célját szolgálták. A második *Pars estivalis*ban lévő első Erzsébet-prédikáció (sermo XCVI) szegélyén található. „Biztosra vehetjük, hogy a bejegyzéseket két pap írta, akik el is mondták a prédikációkat [...], paleográfiai jegyei és helyesírása alapján [...] a XVI. század első évtizedeiből valók".[46]

A marxista éra reprezentatív, hatkötetes magyar irodalomtörténete három oldalt szentelt szerzőnknek.[47] A fejezet írója, V. Kovács Sándor, később önálló kötetben adott ki válogatást *Pomerium, Stellarium* és a *Rosarium* című művekből, Pelbártról pedig egy hosszabb és elmélyültebb tanulmányt közölt a kötet végén.[48] A széles európai környezetben tárgyalt ferences életmű legfőbb érdemei között említette Pelbárt kivételes képességét a rendelkezésére álló hatalmas kulturális, egyházi és bibliai örökség áttekintésére, „megszervezésére"; általános elismertségét, amelyet példaértékűnek szánt prédikációival sikerült kivívnia az egész keresztény világban; szenttörténeteinek, homíliáinak jelentőségét a kialakuló magyar kódexirodalom megerősítésében.

44 Tímár Kálmán, *Gesner Konrád Temevári Pelbártról,* It, 10(1922), 100–101.

45 Bognár András, *Magyar glosszák egy Pelbárt-kötetben,* Magyar Nyelv, 59(1963), 223–225.

46 *Uo.,* 224–225.

47 *A magyar irodalom története,* I–VI, főszerk. Sőtér István, Bp., Akadémiai, 1964–1966, I, 139–141.

48 *Temesvári Pelbárt válogatott írásai,* szerk. V. Kovács Sándor, Bp., Európa–Helikon, 1982; V. Kovács Sándor, *T. P. egy korszakváltás sodrában = Uo.,* 413–442.

V. Kovács kiemelte Pelbárt zsigeri ellenérzését az antik szerzők iránt, a Mátyás udvarában virágzó irányzatot képviselő humanistákéval tökéletesen ellentétes magatartását, közeledését a misztikus, hermetikus, asztrológikus tendenciák felé, illetve műveinek művészi, esztétikai értékeit, magas szintű retorikai megszerkesztettségét, amely sikert aratott kortársai körében. „Ez a két momentum: a kortársak tetszését elnyerő irodalmi munkásság és a szívós továbbélés mind a magyar, mind az európai kultúrában – Horatiusszal szólva – valóban ércnél maradandóbb emléket állít Temesvári Pelbártnak, a középkor és a reneszánsz korszakváltásának sodrában élő és alkotó nagy íróegyéniségnek."[49]

Az *Új magyar irodalmi lexikon*ban Madas Edit foglalta össze a Pelbárt-kritika legfontosabb eredményeit, megállapította, hogy a 16. század végétől feledésbe merült szerzetes prédikációs segédanyagait nem elsősorban felolvasásra szánta, hanem csupán vázlatok, erkölcstanító, szemléltető példák sora. Nem eredeti gondolkodó, világos érvelése során sokszor másodrendű szerzőkből is merít, de nagy társadalmi érzékenység jellemzi. Beszédei „a középkori diviziós rendszer kiszámított logikai rendjére épülnek egyházi tekintélyektől kölcsönzött óriási idézettömeggel alátámasztva".[50]

Szalay Károly[51] – Borzsák Istvánhoz hasonlóan – a különféle irodalmi hagyomány és formák szempontjából foglalkozott a szerinte a *devotio moderna* szellemiségében fogant szövegekkel. Pelbárt kora legnépszerűbb műfajában alkotott kiemelkedőt, ez pedig akkor az *exemplum* volt. Példái közül háromszáz is belekerült a nemzetközi típuskatalógusba. A humoros példák, a mesék, a beugratások, a burleszk és groteszk elemek népszerű, olvasmányos anyagként önálló életre keltek, s alkotójuk nevének említése nélkül is jelentős sikereket értek el. Nemcsak a későbbi kódexirodalom, hanem a különféle jelképek és motívumok tekintetében is kincsesbányául szolgáltak az eljövendő generációk számára.

Jóllehet Pelbárt műveinek számos kiadását ismerhetjük, s az is köztudott, hogy a gazdagok is előszeretettel forgatták őket, a kötetek külső megjelenésével, kiadóinyomdai előkészítés igényességével egészen 1984-ig nemigen foglalkoztak. Rozsondai Marianne a könyvtörténész szempontjai szerint tekintette át *Expositio, Stellarium, Pomerium* (három könyv), valamint az *Aureum* könyvkötéseit. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtára régi könyvek gyűjteményében tárolt 107 kötet közül 69 a 15. század legvégén, vagy a 16. század elején készült. A kötések nagy része gótikus (összhangban a tartalommal), néhányuk a reneszánsz jegyeit viselik magukon. A tanulmányíró nem zárja ki a budai nyomda ilyen tevékenységét sem.[52]

Filológiai szempontból kiemelkedő jelentőséggel bírnak Bárczi Ildikó munkái. A vezetése alatt az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén koordinált kutatások,

49 *Uo.,* 442.

50 *Új magyar irodalmi lexikon,* főszerk. Péter László, Bp., Akadémiai, 2000², 2232–2233.

51 Szalay Károly, *Skolasztika és szatíra,* Kortárs, 22(1997)/9, 68–80.

52 Rozsondai Marianne, *Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában (Miről vallanak a könyvkötések?),* MKsz, 98(1984), 300–319; Ilyés Bartha Hajnalka, *A kolozsvári Egyetemi könyvtár tulajdonában lévő Temesvári Pelbárt- és Laskai Osvát-művek kötéseiről*, ErdMúz, 59(1997), 1–2, 236–245. Lásd továbbá Borda Lajos említett gyűjteményét.

illetve az általa szerkesztett internetes honlap[53] az eredeti szövegek mellett fordításokat, szaktanulmányokat, részletes bibliográfiákat is közzétesz, valamint elhelyezi az életművet a magyar kódexirodalom forrásai között. Ezáltal az egyes történetek továbbfejlődése, átalakulása főleg a 16–17. századi irodalmunkban jól követhetővé válnak.

E kutatásokhoz kapcsolódóan Bárczi Ildikó 2007-ben vaskos kötetet adott ki *Ars compilandi* címmel.[54] „Ezen összehasonlító vizsgálatok közös célja, hogy képet alkothassunk a két magyar ferences prédikációszerző forráshasználatáról, az általuk használt segédkönyvek jellegéről, a felhasználás módozatairól." A szerző elsőként dolgozta fel úgy Temesvári és Laskai életművét, hogy kutatásaiba hangsúlyosan bevonta és rendszeresen alkalmazta az egykori kiadások *tabula alphabeticá*it is. A tárgymutatók ahhoz kellettek, hogy segítsék az olvasót, honnan szerezhet ismereteket az adott tárgyról. A kortárs index-összeállító nem vett észre minden utalást, a mai keresőmotorok több eredmény adhatnak ki. Bárczi vizsgálódásai egyaránt irányultak szerkezeti (captatio, insinuatio, propositio, conclusio stb.) és tematikai (argumentum principale, argumentum alia, pl. ebrietas, somnia, caecitas) rendszerezésre. Megjegyezzük, hogy a két o-val és egy m-mel leírható emberi arc pelbárti képe[55] pontosan olyan, mint amilyennek a csontsovány Forese Donati feltűnik Dante Purgatóriumában.[56]

A honlapon közzétett tanulmányok közül Berhidai Piuszé[57] a Temesvári Pelbárt által használt források rendszerező összefoglalását adja. A szerző igen alaposan, gyakran táblázatokba rendezve gyűjtötte össze a *sermó*k forrásait, amelyek a szerző szerint hét, világosan elkülönülő tematikai csoportot alkotnak: 1) bibliai helyek; 2) egyházatyák; 3) középkori teológusok, prédikátorok; 4) nem ordodox szerzők (pl. Giacchino da Fiore, Bartolomeo di Pisa) írásai; 5) liturgikus szövegek; 6) pápai bullák (IX. Gergely, IV. Sándor, III. Miklós, XI. Benedek); 7) ferences források (ezek újabb alfejezetekre vannak osztva: Ferenc élete, azonosítatlan, *Liber conformitatum, Legenda maior*). A tanulmány a legfontosabb tudnivalókat közli a forrásokról, és kijelöli helyüket Pelbárt életművében.

Az OTKA három egymást követő pályázati ciklusban (2003–2006, 2009–2012, 2012–2015) támogatta Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveinek kritikai kiadását, tanulmányozását és digitalizálását. Az ELTE docense irányította kutatás fókuszában Pelbárt állt. Bárczi Ildikó halála után Romhányi Beatrix vette át a munka irányítását, és a középpontba Laskai életműve került. A szakmailag illetékes fórumok kiemelt jelentőséget tulajdonítottak ennek a sikeresen végzett munkának, s folyamatosan támogatásban

53 http://sermones.elte.hu/pelbart/

54 Az OTKA-kutatások idején publikált összefoglaló műve: *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata (A hiteles információk összegyűjtésének kevéssé bevallott módszerei – Az intertextualitás információs rendszerei),* Bp., Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 23).

55 *Uo.,* 99. „[…] duae (aures, genae?) enim sunt duo *o,* nares cum superciliis est *m*, et hic tribus litteris scribitur homo".

56 Pg. 23, 31–33: Parean l'occhiaie anella senza gemme: / che nel viso degli uomini legge 'omo', / ben avria quivi conosciuta l'emme."

57 Berhidai Piusz, *Temesvári Pelbárt helye a ferences irodalmi hagyományban,* http://sermones.elte.hu/?az=341tan_plaus_piusz

részesítették.[58] Az ELTE honlapján található helyen,[59] mint korábban többször idéztük már, olvashatók a szövegek, illetve a kutatócsoport tagjai által e témáról írt tanulmányok. Mindezek fontos biztosítékát jelentik annak, hogy Temesvári Pelbárt életműve folyamatosan jelen lehessen a mai irodalomtudományi kutatásokban.

58 A kutatási eredmények rövid összefoglalója a „Késő középkori prédikációirodalmunk latin nyelvű forrásai" című projekt keretében Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát beszédminta-gyűjteményeinek internetes szövegkiadása kezdődött meg. 2007 elejére http://sermones.elte.hu című honlapunkon megjelent Temesvári Pelbárt *Pomerium de sanctis*a (mintegy 80 szerzői ív terjedelemben), a másolt példány hasonmásával, a szövegkiadás magyar és angol nyelvű szabályzatával, névmutatóval és az eredeti kötet tárgymutatóinak adatbázis-szerű, bővített, hiperhivatkozásokkal ellátott megjelenítésével. Munkánk elvi alapjait és eredményeit bővebben az *Ars compilandi – A későközépkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata* című monográfia foglalja össze, röviden és világnyelven pedig a La diversité thématique dans les prédications de Pelbart de Temesvár című tanulmány (Archivum Franciscanum Historicum, 2007)."

59 http://sermones.elte.hu/

RÓZSA MÁRIA

Adalékok Jósika Miklós 1848 előtti regényeinek fogadtatásához az egykorú német nyelvű sajtóban

Írásomban két pesti német nyelvű és néhány bécsi lap Jósika Miklós korai regényeit tárgyaló tudósításait, valamint egy jelentős lipcsei orgánum kritikai észrevételeit mutatom be. A lipcsei Blätter für literarische Unterhaltung (ezen a címen és ebben a formában 1826-tól 1898-ig) hetente hatszor megjelenő irodalmi referáló orgánum volt, amely a különböző nyelveken megjelent új kiadványokat szemlézte, és ily módon figyelmet fordított a magyar irodalomra is.

Irodalomtörténeti közhely, hogy az *Abafi* 1836-os megjelenésével került sor a modern magyar regény megteremtésére. A közelmúlt e témával foglalkozó kutatói közül Hites Sándor is kiemeli tanulmányában a mű regénytörténeti jelentőségét.[1] Az *Abafi* az első magyar történelmi regény és egyszersmind Jósika legsikerültebb alkotása; fogadtatása mind az olvasóközönségnél, mind a kritikákban rendkívül pozitív volt. Az *Abafi* sikere elsősorban művészi sajátosságaiban rejlik, melynek összetevői a gördülékeny elbeszélő stílus, az életszerű párbeszédek, a jól sikerült jellemábrázolás, valamint a hangulatos táj- és környezetleírások. Már a kortárs magyar kritika is elismeréssel fogadta, Szontágh Gusztáv kiemelte „maradandó becsét".[2] A regény német fordításai ezt követően hamarosan napvilágot láttak, ketten is lefordították, Steinacker Gusztáv Treumund írói néven (Lipcse, 1838) és Klein Hermann (Pest, 1839). Az *Abafi* előszavában Jósika lélekrajznak nevezi munkáját, s leszögezi, hogy a belső élet ábrázolására törekedett. Művében – mint írja – a nagy olvasóközönség igényeit és a műveltebbekét egyaránt figyelembe vette.

Ezt a regényét továbbiak követték, az 1837-es *Az utolsó Bátori* (1839-ben fordította W. Schwarz) és *A' csehek Magyarországban* (1839; ford. Klein Hermann, 1840). Az *Abafi*t követő, már valóságos történelmi alakokat ábrázoló regények nem ilyen tökéletesek. Az 1843-as *Zrínyi a költő* még ugyanez évben megjelent németül Steinacker fordításában.

Az *Abafi* 1836-os megjelenése találkozott az olvasók elvárásaival, politikailag és irodalmilag is korszerű volt, ahogy ezt Fried István megállapítja.[3] Jósikának nemcsak a Walter Scott-i történeti regény lebegett példaként a szeme előtt, hanem Goethe nevelési regényeit is meg kell említenünk előzményei között. Az *Abafi* a reformkor nemesi társadalmának kívánt ideálképet, követendő példát nyújtani a főhős alakjának megrajzolásával, aki a züllöttségből nevelés és önnevelés útján válik a társadalom számára hasznossá.

* A szerző az Országos Széchényi Könyvtár nyugalmazott tudományos főmunkatársa.

1 Hites Sándor, *Magyarország 1836-ban: A nemzeti regénytörténet kitalálása,* ItK, 109(2005), 140.

2 Tornay [Szontágh] Gusztáv, Figyelmező az egyetemes literatura' körében, 1(1837), ápr. 25., 127.

3 Fried István, *Az Abafi Jósikája,* Új Erdélyi Múzeum, 1(1990)/1–2, 56.

A bécsi lapok is siettek hírt adni Jósika regényeiről. A bécsi Humorist szerkesztője, a lovasberényi születésű Moritz Gottlieb Saphir nyilvánvalóan kitüntetett figyelemben részesítette lapjában is a magyar irodalmat. Sajnos azonban ma már nem mindig deríthető ki, kik a lapban megjelent írások szerzői. Toldy irodalomtörténetével (*Handbuch der ungarischen Poesie von Tinody [1540] an bis auf unsere Zeit,* Pest–Wien, Kilian–Gerold, 1828) foglalkozik egy ismertetés, melyben megemlítik az *Abafi*t, s kitűnő regényként tartják számon, amely joggal foglalhatja el helyét a az újabb iskolát képviselő legkitűnőbb angol és francia regények mellett – írja a Humorist ismertetője. Kiemeli az eredeti és pszichológiailag jól megalapozott, impozáns, vonzó és meglepetést keltő epizódokat. „Az ábrázolás nemes stílusú, gazdag, tárgyszerű alapokon áll és valódi helyismeretről tesz tanúbizonyságot. A jellemábrázolás szubjektív költői erőből ered és gazdag költői fantáziára utaló ecsettel készült. Nyelve kifejezetten költői és vonzó." [4]

A Ludwig August Frankl által kiadott bécsi Sonntagsblätter (1842–1848) is hozott nagyon részletes ismertetést Jósika németre fordított *Zrínyi, der Dichter. Romantische Chronik aus dem 17. Jahrhundert* (Pest, Heckenast, 1844) című regényéről. A fordító G. Treumund (Steinacker Gusztáv, 1809–1877) volt. „Jósika hazája zavaros és rémülettel teljes korszakába visz bennünket" – írja a recenzens. Dicséri továbbá a regény összetett kompozícióját, a sok epizódot, és megállapítja, hogy az ábrázolt események megfelelnek a történelmi valóságnak, elismerően említi a biztos kézzel felvázolt jellemeket. Mivel az eredetit nem ismeri, a fordítás hűségéről nem tud nyilatkozni. A recenzens a történelmi regényt a középkor irodalmi hagyatékának, az emlékezetes kor költői felnőtté válásának tartja. Megemlíti Walter Scottot is, aki véleménye szerint a középkort nem mint valami élő, hanem mint halott szeretőt énekelte meg. „Jósika báró úr" kiállította hazájában a középkor halotti bizonyítványát, és ezzel kiharcolta helyét a magyar irodalomtörténetben. Legnagyobb érdeme azonban az, hogy meghonosította a történelmi regényt Magyarországon. Hibájaként rója fel a jellemek merevségét (jók és rosszak), amely az egészet monotonná teszi, s ellehetetleníti a minden finomságra kiterjedő lélekábrázolást. [5]

Hermann von Pückler-Muskau herceg Semilasso néven tette közzé pesti utazásának benyomásait az Augsburger Allgemeine Zeitungban. Az ő írásából vett át a pesti irodalmi és színházi életre vonatkozó részleteket a Pesther Tageblatt, azzal a megjegyzéssel, hogy nem mindenben osztják a szerző nézeteit, és esetleges hibáit, téves adatait jegyzetekben korrigálják.[6] Pückler-Muskau azzal kezdi írását, hogy a magyar szépirodalom kezd emancipálódni. Elsőnek Jósikát emeli ki, akit Walter Scott példája inspirált. Így jellemzi őt:

> Jósika úr népe romantikus történetében, amelyet igen gyakran mesterien ábrázol, olyan új, gazdag táptalajt talált, amelyet képes jól átgondolt művészettel és költői fantáziával, sőt néha ennek az új irodalomnak, amelynek ő egyik dísze, gyámoltalan naivitásával

4 *Literarischer Salon: Magyarirsche Literatur (Mittheilungen von Dr. Notus.),* Der Humorist, 1(1837), Nr. 46 (15. April), 182–183; Nr. 47 (17. April), 185.

5 A. R., *Zriny der Dichter: Roman von Baron Jósika. Deutsch von Treumund,* Sonntagsblätter, 3(1844), Nr. 36 (8. September), 847–848.

6 *Briefe aus Pesth,* Pesther Tageblatt, 2(1840), Nr. 54 (3. März), 213–214.

kizsákmányolni, s van benne valami megható és vonzó, mert csak a gyakorlat és tapasztalat, de nem a tehetség hiányát árulja el, és ez a látvány mindig kellemes, olyan, mint amikor egy ifjú egy érettebb nőbe szerelmes.

Ezek után megdicséri a fordító, Hermann Klein munkáját.

A lapban megjelentetett prózai alkotások közül kiemelendőek a Jósika-regényekből Hermann Klein német fordításában közölt részletek. Így több részletet kiadtak 1839 novemberében *A' csehek Magyarországban* című történelmi regényből.[7]

A könyvismertetési rovatban került bemutatásra Jósika 1837-ben megjelent *Az utolsó Bátori* című regénye W. Schwarz által készített és 1839-ben napvilágot látott német fordítása *(Der letzte Bátori).* A könyv fordítójáról sem Szinnyei, sem Gulyás nem tudnak semmit. Báthory Gábor (1589–1613) erdélyi fejedelem jó külseje és kitűnő szellemi adottságai ellenére zsarnok lett, élete tragikus véget ért. Báthory uralkodásának ideje Erdély legviharosabb korszaka volt. A regény nevelési regényként is felfogható, üzenete az, mire képes valaki, aki a legjobb adottságok ellenére rossz neveltetésben részesült, s hogy az erkölcs hatalma sokkal nagyobb és győzedelmesebb, mint a testi és anyagi erő – így zárja írását az ismertető. W. Schwarz fordítását a 30-as jelű recenzens dicséri, még a versbetétek fordításait is jónak találja.[8]

Jósika a regényeinek jól sikerült fordításaival német nyelvterületen már életében ismertté vált. Az *Abafi* Hermann Klein-féle fordításáról a Pesther Tageblatt a 103-as jelű szerzőtől közölt recenziót. A könyv hősét valódi magyar alaknak tartja, aki annak minden hibájával és előnyével rendelkezik. A „legmélyebb aljasságba és erkölcsi romlottságba merülten ismerjük meg a regény elején", és „inkább beszélve, mint cselekedve" […] a „legragyogóbb erkölcsbe emelkedik fel". A recenzens sorra veszi a regény nőalakjait, ábrázolásukat egytől egyik sikerültnek, pszichológiailag meggyőzőnek értékeli. Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem ábrázolása elnagyolt, történelmileg nem mindig hiteles. A regény hibájának tartja a részletekbe való elmerülést (például Erdély ábrázolásánál), de elismeri az író igazi tehetségét. Klein műfordítását nagyon dicséri; egyszerű és nyelvileg helyes.[9]

A *Repertoir für Literatur* rovatban ismertetette Bloch Móric nem sokkal megjelenése után *A' csehek Magyarországban* című regényt, amelyet egyszerűen „összekuszált események képekben gazdag útvesztőjének" nevez. Röviden felvázolja a történelmi hátteret; 1440-ben Albert király halála után játszódik a regény, amikor Erzsébet királyné behívta Magyarországra Jan Jiskrát, a cseh-morva zsoldosvezért, hogy fia (V. László) számára a lengyel Ulászló ellenében biztosítsa a trón megtartását. A szerző a középkori lovagokat választotta hőseiül, mert bár a költészet a középkorban minden réteget átha-

7 *Die Löwen: Bruchstück aus dem unter der Presse befindlichen, historischen Romane. „Die Böhmen in Ungarn" von Baron v. Jósika: Uebersetzt von H. Klein,* Pesther Tageblatt, 1(1839), nov. végén, több részletben *(Strena, Ein Gottesgericht, Die Tochter des Beduinen).*

8 30, *Der letzte Bátori, historischer Roman von Nikol. Jósika: Aus dem Ungarischen übersetzt von W. Schwarz. Repertoir für Literatur,* Pesther Tageblatt, 1(1839), Nr. 16 (18. Januar), 140–141.

9 103, *Abafi: Roman von Nikolaus Jósika, übersetzt v. H. Klein,* Pesther Tageblatt, 1(1839), Nr. 75 (28. März), 684–685.

tott, a polgár szellemi és anyagi szabadságáért való harcával volt elfoglalva, a paraszt röghöz kötött volt, csak a lovagok tudtak szabadon mozogni. Mind a történeti, mind az általa kitalált alakok szépen és természetesen vannak ábrázolva, főleg ami ellentéteiket illeti. Bloch mindössze túlzott bőbeszédűségét veti Jósika szemére néhány epizód leírásánál, ami az arányosság és a harmónia kárára válik. Összességében azonban a bonyolult cselekmény ellenére dicséri az izgalmasan ábrázolt jeleneteket és a helyenként jól sikerült természetábrázolásokat.[10]

Hamarosan Hermann Klein fordítását *(Die Böhmen in Ungarn)* is recenzeálják. Az ismertető elsősorban magával a regénnyel foglalkozik, a fordítást pusztán írása végén – elismerőleg – említi meg. Jósika stílusáról azt írja, hogy gyakran esik végletekbe, fő célja az olvasó izgalmának felkeltése és folytonos ébren tartása, és ennek mindent alárendel. Megjegyzi még, hogy különös előszeretettel ábrázol őrült hősöket. Nőalakjait jobban sikerültnek érzi, a férfiakat azért nem, mert velük kapcsolatban Jósika mindig a különlegességre, a még soha nem létezettre törekszik, így azok életközelisége elvész. Saphir a regényt olyan fontosnak tartotta, hogy még egy ismertetést közölt róla.[11] Az ismertető leszögezi, hogy Jósika már korábbi műveivel népszerű lett, és nagy költői tehetséggel rendelkezik. Kiemeli a fő- és mellékszereplők ábrázolását, az alapos lélekrajzot. Jól sikerültek a nőalakok is, valamint kitér Jósika kiváló elbeszélő-művészetére, végezetül Hermann Klein fordítását dicséri. [12] Saphir Zsigmond nagy híve volt Jósikának, és külföldi lapoknak is írt róla, például nagybátyja Der Humorist című lapjába – írja Ungár Elemér.[13]

A következő kis kitérő a Monarchián kívüli német nyelvű sajtóbeli fogadtatásra vonatkozik, és árnyalja a német nyelvű sajtó Jósika-képét. Megjegyzem, külön kutatást érne meg annak vizsgálata, hogy ugyanezen német cikkekről idehaza megjelent hírek hogyan foglalták össze a nemzeti sikerként felfogott német ismertetőket, s hogyan reagáltak rájuk az egykorú sajtóban.

Az *Abafi* 1838-as Steinacker-féle fordítására igen gyorsan, már 1838 júliusában reagált a Lipcsében megjelenő Blätter für literarische Unterhaltung. A recenzens ítélete egyáltalán nem olyan elutasítóan negatív, mint később *A' csehek Magyarországban* esetében. Rögtön írása elején leszögezi, hogy a magyar irodalom iránti érdeklődését a Toldy már korábban említett *Handbuch*jának *Blumenlese aus ungrischen Dichtern* című fejezete keltette fel. Véleménye szerint ez a könyv sokat tett azért, hogy megszüntesse azt az előítéletet, hogy a magyar nyelv nem tartozik a művelt európai népek nyelvei közé. Magát az *Abafi*t történeti-pszichológai regénynek tartja. Dicséri Jósikát, aki a pszichológiát mesterien kötötte össze a költői ábrázolással. Ez a legjobban Gizella álmának bemutatásakor nyilvánul meg, amikor a lány elmondja a történet hőse iránti

10 Moritz Bloch, *„A' Csehek Magyarországban": Korrajz I. Mátyás idejéből írta Jósika Miklós,* Pesther Tageblatt, 1(1839), Nr. 130 (2. Juni), 1251–1253.

11 *Die Böhmen in Ungarn: Historische Gemälde aus dem Zeitalter Matthias I. Von Nicol. Freiherrn von Jósika. Übersetzt von Herm Klein,* Pesther Tageblatt, 2(1840), Nr. 249 (18. October), 995–997.

12 E. L., *Die Böhmen in Ungarn: Von Nicolaus Freiherrn von Jósika,* Pesther Tageblatt, 2(1840), Nr. 267 (8. November), 1067–1068.

13 Ungár Elemér, *A magyarság a hazai német folyóiratok tükrében 1819–1848,* Pécs, Kultúra Ny., 1937, 77.

szerelmét. A regény szerkezetével nem elégedett. Úgy értékeli, a regény nem teljes egység; két részből áll, a szerelmi történetből és a politikai élet történetéből, amelyek csak egymás mellett állnak, de nem befolyásolják egymást. A mellékalakok jellemrajzát sem találja jól sikerültnek. Véleménye a főhősről sem túl hízelgő. Abafi alakja mind a bevezetésben, mind a cselekményben elhibázott. „A bevezetésben, mert Abafi az elbeszélés kezdetekor lelki halottként, minden együttérzés híján lévő emberként szerepel, akinek a lénye egyáltalán nem érinti meg az olvasót. Maga az a mód, ahogy Abafi kiszakítja magát bolond életének vad káoszából és ahogy leküzd magában minden alantasat és aljasat, az is hőshöz méltatlan." A főhős ellentétét képezi Deli Markó, aki többször antik hősökhöz hasonlóan lép fel, valamint Dandár, aki plasztikus alak, szinte koloszszálisnak mondható. A regény három nőalakja, Cristierna, Margit és Gizella hasonló jellemek, mindhárman szeretik Abafit. Velük szemben Izidóra érdekes személyiség és a regény legjobban sikerült jelleme. Az elmondottakat úgy összegzi végül a recenzens, hogy „bár a regény nem egységes, de a szerző pszichológiai érzékét és költői tehetségét el kell ismernünk".[14]

Míg a magyarországi német nyelvű és a bécsi lapok alapvetően pozitívan viszonyultak Jósika korai regényeihez, a Blätter für literarische Unterhaltung *A' csehek Magyarországban* ismertetésében inkább a kritikai észrevételekre (lélektani hitelesség hiánya, túlzott hatásvadászat) összpontosított. Ezek az elemek a magyar kritikák némelyikében is előkerültek, de a hangsúlyt nem ezekre helyezték. A német lap kritikája Jósikát pusztán Walter Scott utánzójának tartja, mindössze középszerű tehetségnek tekinti.[15] A bécsi és a pesti német nyelvű lapok pozitív véleménye valószínűleg a magyar reformkor törekvéseinek jobb ismeretében rejlik, a német olvasók viszont híjával voltak a magyar közönség hazafias elköteleződésének, akárcsak a földrajzilag közel álló bécsi olvasók jól informáltságának, így a magyar történelem alaposabb ismeretének. Elvárásaikat tehát a Jósika-féle történelmi regény nem elégítette ki, hiszen nem ismerték annak utalásait.[16]

Az említett lipcsei lapban Jósika több regényéről jelent meg ismertetés, olyan szerzők művei mellett, mint George Sand, Edward Lytton-Bulwer, Dickens és Alfred de Musset. A Blätter für literarische Unterhaltung hozta Jósika 1839-ben négy kötetben napvilágot látott *Sämmtliche Werke* című összegyűjtött műveinek recenzióját. A recenzens rögtön írása elején leszögezi, hogy a szláv és a kelet-európai irodalmak fáziskésésben vannak a germán és a latin népek irodalmához képest. „Jósika kétségen kívül nagytehetségű, nagy fantáziával és élénk szemlélettel megáldott tehetség, mégis sajnálnunk kell a magyarok irodalmát, ha neki kell annak fő képviselőjeként a német nép előtt megjelennie. […] Ehhez nem elegendőek Jósika teremtményei." *Az utolsó Bátori*ról azt írja, hogy abban a romantikus Erdély Báthory Gábor fejedelemsége alatti végzetes és zűrzavaros időszakának teljes képét kapjuk. Dicséri a helyszínek bemutatásának

14 75, *Abafi, von Nikolaus Jósika,* Blätter für literarische Unterhaltung, 13(1838), Nr. 193 (12. Juli), 786–787.

15 16, *Die Böhmen in Ungarn,* Blätter für literarische Unterhaltung, 16(1841), Nr. 9 (9. Januar), 35–36.

16 Lásd ehhez: M. Bodrogi Enikő, *Jósika Miklós műveinek fogadtatástörténete,* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 241), 51–52.

életszerűségét. A nyelvezetről megjegyzi, hogy a divatos és megszokott társalgási stílust adja vissza.[17] Megjegyzendő egyébként, hogy az angol és francia romantikus történelmi regénynek megfelelőt a német irodalomban hiába keresünk, sikeres és maradandó értékű regények csak fordításokon keresztül jutottak el az olvasókig.[18] Bár saját korában igen népszerű és termékeny szerző volt Louise Mühlbach (Clara Mundt, szül. Müller, 1814–1873), vagy Észak-Amerikáról szóló regényei révén Friedrich Gerstäcker (1816–1872), de prózájuk korhoz kötött, mára elfeledett.

Figyelmet érdemel a Blätter für literarische Unterhaltung 16. jelű recenzensének különösen kritikus véleménye a *Die Böhmen in Ungarn* címmel megjelent fordításról. Írása elején leszögezi, Jósikát Németországban mint a magyar irodalom egyetlen vagy legkitűnőbb képiselőjét ismerik. Jósika nincs minden tehetség híján, de ez a tehetség pusztán külsődleges – írja. „Jósika azok közé az elbeszélői tehetségek közé tartozik, akik Walter Scott példája nélkül nem is tudnának alkotni, és akiknek egész irodalmi létezésük Walter Scott utánzásából áll." A szóban forgó regény egyes részei az *Ivanhoe*-t idézik fel benne, de stílusa olyan durva, hogy az nem ritkán a német Faust- és rablóregényekre emlékezteti. *A' csehek Magyarországban* azokat a cseh rablóhordákat idézi, amelyek Mátyás király, Hunyadi János fia idején erdőkben vagy szinte hozzáférhetetlen várakban űzték szégyenteljes tetteiket, míg aztán megalázták és megsemmisítették őket – írja. A könyv fordítója azt állítja előszavában, hogy a középkor lovagias szellemének elkorcsosulását és extravaganciáját Komoróczi, a nemes és egzaltált rajongást Elemér, a tökéletességet Mátyás király képviseli. A jellemeket vagy jónak, vagy különösen rossznak minősíti: „A szerző hatalmas gondot fordít arra, hogy ezeket az alakokat különösen erőteljesen kiemelje, s így Elemér mindenhol egzaltáltként, Komoróczi velejéig rosszként, Mátyás király mindenütt jóként jelenik meg. A jellemábrázolás ilyen alapszósz-szerű módja rontja el azt az ízt, amelyet ez a regény bennünk hátrahagy." A jellemek ábrázolása már Arisztotelész poétikájának is ellentmond, ennek okát a szerző középszerűségében látja: „Arisztotelész szerint a tragédia hőse nem lehet sem a végletesen jó, sem a végletesen rossz, hanem e két véglet között elhelyezkedő hős. Ez a szabály nem érvényes a regényre is?" – teszi fel a kérdést. „Lehetséges, hogy az olyan mélyből merítő zseni, mint Shakespeare, átlépheti ezt az arisztotelészi szabályt, aki ezt többször meg is tette, de a középszerű tehetségnek csak középszerű témákat és jellemeket lenne szabad ábrázolnia" – véli. A recenzens különösen a hősök pszichológiai ábrázolásáról nyilatkozik elítélően: „Pszichológiája mindenütt hagy kívánnivalót maga után, mert egyoldalú, bár a regény nincs életszerű ötletek és ábrázolás híján, ahol a külsőséget vagy az érzékelhetőt kell bemutatni […]. A nemes fiatal nőket is olyan szédületteljesen idealizált

17 23, *Nicolaus Jósika's sämmtliche Werke: Erster bis vierter Band. Der letzte Bátori, historischer Roman aus dem Ungarischen übersetzt von V. [!] Schwarz. Drei Bände. Novellen und Erzählungen, aus dem Ungarischen übersetzt von Hermann Klein. Pesth, Heckenast, 1839,* Blätter für literarische Unterhaltung, 14(1839) Nr. 143 (23. Mai), 580.

18 Lásd ehhez: Norbert Bachleitner, *„Übersetzungsfabriken": Das deutsche Übersetzungswesen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts,* Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 14(1989)/1, 2.

magaslatokon tartja, ahol minden természetesség kihuny, és ehhez az idealizáláshoz bizonyos durva testiség járul, amellyel az egész még szánalmasabbá válik." [19]

Fried István ezzel ellentétben Jósika legtöbb Walter Scotthoz kapcsolható megoldását mindössze az epikus elbeszélő magatartásában látja. Akárcsak Scott a *Wawerley*-ben, Jósika is történelmi hitelességre törekszik az *Abafi*ban, s hasonlóan elő- és utószót, valamint magyarázó jegyzeteket mellékel a regényhez.[20] Walter Scott-tal az is rokonítja Jósikát Fried István szerint, hogy a kiemelkedően fontos történelmi figurák mindkettejük regényeiben csupán mellékszereplők, a szerzőket sokkal inkább a főhősök lelki fejlődése foglalkoztatja.

Jósika *Zrínyi a' költő [Zrínyi der Dichter]* című regényét a Der Ungar *Literatur* rovatában ismertették. „Egy nemzet szelleme irodalmában jut kifejezésre"– ezzel a mondattal kezdődik az ismertetés. „Jósika történelmi regényeivel talán jobban hozzájárult nemzete megismertetéséhez és továbbképzéséhez, mint száz más író, akik szintén e nagy célt szolgálták, regényeinek gyors ismertté válása is legjobb bizonyítéka annak, hogy az az eszme és az a forma, ahogy regényei a szívre és a kedélyre hatnak – és örvendetes, igaz és helyes, hogy ez a költő, akit forró hazaszeretet fűt, igénytelenül és csendes szerénységben olyan utat követ, mely a haza és a nép dicsőségét szolgálja – írja a recenzens Kárffy Titusz (1845-ig Karpf, ügyvéd, miniszteri tanácsos, 1825–1895), aki írt és fordított verseket az Iris és a Der Ungar számára. Jósika történelmi regényei sokban hozzájárultak a nemzeti alkat önmegismeréséhez és fejlődéséhez – folytatja a recenzens. Jósika a többi romantikus regényírótól eltérően nem szerelmi kalandok vagy borzalmas tettek részletekbe menő bemutatásával dolgozza fel a történelmi anyagot, hanem érdekfeszítő módon, sajátos ábrázolásmódot kialakítva. Ennek a regények a hátterét a három részre szakadt Magyarország képezi. Dicséri továbbá Jósika tájleírásait és írásainak történeti hűségét.[21]

A Der Ungar 1843 szeptemberében részletekben közölte Jósika *A falusi lelkész (Der Dorfpfarrer)* című elbeszélését, a fordítást a Frankenburg Adolf által szerkesztett Magyar Életképekből vették át, a fordító nevét nem közölték.

Megemlítésre érdemes a jelentős bécsi Wanderer néhány, bár későbbi írása Jósikával kapcsolatban. A Wanderer az 1848 utáni időszakban „fedezi fel" Jósikát. A Magyar Hirlapból átvett elbeszélését *Das 18. Jahrhundert in neuer Ausgabe* címmel 1851. szeptember 5-én és 14-én közli a lap.

Jósika halálhírét 1865. május 3-án közölte a Wanderer. Ez alkalomból így méltatták a magyar írót: „Az egyik legkiválóbb regényíró, a magyar Walter Scott [...], ő volt az első, aki olvasóközönséget tudott teremteni a magyar regény számára".

Összefoglalásképp elmondható, hogy az általam vizsgált pesti német nyelvű lapok és a bécsi lapok Jósikával kapcsolatos alapjában pozitív visszhangjával szembeállítva

19 16, *Die Böhmen in Ungarn: Historisches Gemälde aus dem Zeitalter Matthias I. Von Nikolaus Jósika. Aus dem Ungarischen übersetzt von Hermann Klein. Vier Bände. Pesth, Heckenast,* Blätter für literarische Unterhaltung, 16(1841), Nr. 9 (9. Januar), 35–36.

20 Fried, *i. m.*, 50.

21 *Magyarische Literatur. Zrínyi a' költő,* Der Ungar, 2(1843), Nr. 209 (9. September), 952; Nr. 210 (11. September), 957.

a lipcsei Blätter für literarische Unterhaltung egy ízben megnyilvánult elítélő kritikai észrevételeit mindenképpen fenntartásokkal kell kezelni, és bár a szerző által felvetett hibák, hiányosságok a zömében jóindulatú értékelésekben is felmerültek, de a lipcsei lap egy recenzensének elutasító értékeléséből semmiképpen nem vonható le általánosító következtetés. Jósika korai regényeinek első német fordításai, valamint Dux Adolf 1846-ban Bécsben megjelent Petőfi-fordításkötete révén a magyar próza és líra legjelesebbjei már életükben olvashatók lettek egy világnyelven.

SZABÓ-REZNEK ESZTER

Meltzl Hugó és a kolozsvári Petőfi-ellenkánon

Kísérlet a „nemzeti költő" regionális újraértelmezésére

A 19. századi Erdély nyilvános fórumai gyakran sajátos regionális szűrőn keresztül nyilvánítottak véleményt országos ügyekről és eseményekről. Különösen az olyan fordulópontszerű események alatt és után figyelhető meg ennek az értelmezési pozíciónak a jelenléte, amilyen az 1848-as forradalom és szabadságharc, vagy az 1867-es kiegyezés. Tanulmányomban a lokális keretek között újrakontextualizáló törekvések egyik sajátos esetét emelem ki: annak az új, a nemzeti kánontól lényeges vonásaiban eltérő Petőfi-kánonnak a megképződését, amelynek létrejöttében a kolozsvári sajtó és egyes lapok köré csoportosuló, a hazai szellemi élet kétközpontúságának (Budapest és Kolozsvár) kérdését feszegető kulturális intézmények, illetve értelmiségiek játszottak meghatározó szerepet.

A korabeli Kolozsváron hat év leforgása alatt két, a város lakói számára is látványos, Petőfihez köthető esemény történt. 1878-ban egy, a költőről mintázott márvány mellszobor, majd 1883-ban *Tigris és hiéna* című történelmi drámájának ősbemutatója számíthatott a közönség érdeklődésére. Mindkét esemény jól követhető a helyi sajtóban. A Petőfi-szobor esete azért különleges, mert a kolozsvári lapok 1876 végén, rövid időre még az egymással való rivalizálást is félretették, és egyhangúan adakozásra szólították fel olvasóikat, annak érdekében, hogy a kolozsvári múzeum magáénak tudhassa Aradi Zsigmond alkotását. Legyen Erdélynek is Petőfi-szobra, ez volt a tét, hangsúlyozta következetesen a sajtó. „Az ország első gyűjteménye, a budapesti nemzeti múzeum, már bírván egy Petőfi szobrot: szerezzük meg az Aradi-félét a kolozsvári múzeum",[1] azaz „Magyarország második, Erdély első gyűjteménye"[2] számára. Ezt egészítette ki egy második érv: „Erdélyben küzdött a közhazáért a nagy költő, Erdélyben lelte hős halálát. Erdély, mely bírja a költő porait: bírja egyszersmind művészi emlékben az egész haza kegyeletének kifejezését."[3] Ez az előzőt azzal viszi tovább, hogy Petőfit a nemzeti narratíva mellett egy regionális narratívába is beleírja, és új értelmezési kereteket nyit meg számára. A sajtódiskurzusok Petőfi kapcsán sajátos módon építik tovább azt a regionális nézőpontot, amelynek egyik lényeges aspektusát a kiegyezés kontextusában az *unió*

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Irodalomtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. A tanulmány a *Collegium Talentum* tehetséggondozó program támogatásával készült.

1 A Keletben megjelent felszólítást átveszi a Magyar Polgár 10(1876), dec. 17. A Hölgyfutárban is hasonló olvasható (1876. dec. 14.).

2 Magyar Polgár, 11(1877), febr. 16.

3 Kelet, 6(1876), dec. 16.

és az *unificatio* szavak közötti különbséggel próbáltak megragadni.[4] Az első (a preferált) egyesülést, a második (a nem óhajtott) beolvasztást jelentette. Erdély bizonyos szintű autonómiáját igyekezett megőrizni, Kolozsvár pedig továbbra is kulturális központként határozta meg önmagát. A fővárossal való folytonos rivalizálás, a kulturális intézmények megkettőződése pontosan ezt a kétközpontúságot láttatta. A szobor megszerzéséhez szükséges pénz összegyűjtése érdekében estélyeket, műkedvelő előadásokat rendeztek a városban. A Petőfi Társaság kolozsvári tagjaiból szoborbizottság alakult, melyben Meltzl Hugó egyetemi tanár és K. Papp Miklós, Kolozsvár egyik meghatározó politikai napilapjának, a Magyar Polgárnak alapítója vállaltak kiemelkedő szerepet. Amikor a szükséges összeg összegyűlt és a szobrot 1878. január végén elküldték Budapestről, az ő feladatuk volt azt a múzeumnak átadni. Ezt megelőzően azonban rövid ideig közszemlére tették ki a műalkotást és K. Papp javaslatára a felavatást a március 15-ei ünnepségekkel kötötték össze. Így a két esemény, a szobor leleplezése és a márciusi megemlékezés – amelyet a forradalom és szabadságharc harmincéves évfordulója lévén egyébként is nagyszabásúra terveztek – egymást erősítette. A folyamatban a sajtónak fontos szerep jutott, médiaeseménnyé tette a Petőfi-szobor befogadását. Közel másfél éven keresztül lépésről lépésre tudósított a köré szerveződő rendezvényekről, frissítette az adakozók névsorát. K. Papp megnyitotta számukra a szerkesztőségét is, mely később, amikor a fővárosból fénykép érkezett a szoborról, kiállító térré alakult át. Itt a képet meg lehetett tekinteni, sőt, másolatot is lehetett rendelni róla.[5] A mű ugyan néhány napos közszemle után múzeumi tárggyá vált, de így bárki az otthonába vihetett egy fotót a közadakozásból vásárolt – és ezáltal bizonyos értelemben az egész Erdély tulajdonává lett – alkotásról.

Az 1878-ban megérkező szobor azonban csupán egy volt a számos ürügy közül a Petőfiről való beszédre. Míg megszerzésével a Pesthez való felzárkózás volt cél, addig néhány évvel később a *Tigris és hiéna* premierje éppen egyediségével kerülhetett a figyelem középpontjába. Erről kevesebbet cikkezett ugyan a sajtó, de az utalásokból kiderülnek a színrevitel előzményei, valamint az is, hogy a költő sajátos perspektívából válhatott érdekessé és fontossá az erdélyi kulturális elit néhány tagja számára. A következőkben a hosszú hetvenes évek Petőfihez köthető kolozsvári eseményeinek kontextusát ebből a szempontból veszem szemügyre, s igyekszem rámutatni arra, hogy mindez milyen szerepet játszott annak a Petőfi-ellenkánonnak a formálódásában, amely a kolozsvári egyetem már említett professzorának, Meltzl Hugónak a nevéhez köthető.

A Meltzl-hagyatékkal, továbbá a Meltzl és Brassai Sámuel által szerkesztett Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokkal[6] T. Szabó Levente foglalkozott az utóbbi

4 Ezt a kérdést részletesen tárgyalja: Pál Judit, *Unió vagy „unificáltatás"?: Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010 (Erdélyi Tudományos Füzetek).

5 Vö. Magyar Polgár, 11(1877), jan. 17.

6 A Petőfiről való beszéd rendszeres volt a lapban, melynek egyik állandó rovatában, a *Petőfiana*ban Petőfi verseinek fordításait közölték. Szintén *Petőfiana* néven 1889-ben külön kiadvány jelent meg Kolozsváron Farnos Dezső szerkesztésében. Meltzl és Farnos ehhez kapcsolódó levelezését lásd Kupán Zsuzsanna, *Meltzl Hugó levelei Farnos Dezsőhöz a Petőfiana kapcsán*, It, 38(2007), 197–232.

években.[7] A peremhelyzet, a hibriditás és a kánonon kívüli gondolkodás, ami több tanulmányában is előtérbe kerül,[8] nemcsak a lap létrejöttét motiválhatta, hanem Meltzl Petőfi-értelmezését és vitapozícióját is az érvényes kánonnal. Az újonnan megnyitott kolozsvári egyetem, ahol a nagyobb hagyománnyal rendelkező egyetemekhez képest még kevésbé bejáratott normák érvényesültek, kiváló terepként szolgált a tudományos tudásról és a kutatásról szóló vitáknak. Ennek a peremhelyzetnek köszönhető, hogy Meltzl és Brassai olyan radikálisan gondolkozhatott a nemzeti irodalomtörténetek alapfelvetéseiről.[9]

Petőfi-bemutató Kolozsváron

A *Tigris és hiéna* bemutatójára 1883. november 3-án került sor a kolozsvári színházban; november 4-én megismételték, majd december 26-án is előadták, tehát összesen háromszor került színre. A kolozsvári színház gazdag levéltári anyagában erről az évadról főként pénzügyi levelezések, illetve a színházi választmány levelezése maradt fenn, ezekben nem találtam utalást az előadásra. A színház Dokumentációs Tárában megtalálható mindhárom előadás színlapja, az első kettő díszes szegélyű, a fejlécen „a kegyelet ünnepe" szerepel. „Petőfi Sándornak eddig sehol nem adott drámája fényes történeti csoportozatok- és kardalokkal" – hirdették a színlapok az előadást. Erre vonatkozóan a Magyar Polgárban M. H. monogrammal megjelent kritika (egyértelműen Meltzl Hugó írta) annyi megjegyzést tett, hogy az énekek megbontották a darab egységét, így feleslegesek, de ettől függetlenül E. Kovács Gyulát rendezői és színészi minőségében egyaránt kiemelte.

A Dokumentációs Tár színdarabgyűjteményében őrzik E. Kovács Gyula rendezői példányát, színpadképekkel. A szövegkönyv elején két megjegyzés található. Az egyik az, hogy mindháromszor telt ház előtt játszották, a másik a darab szerkezetére vonatkozik: a színdarab eredeti négy felvonásából „az alkalmazásban" öt lett.[10] Ugyanitt megtalálható a

7 T. Szabó kutatása eredményeit az *Entangled Literary Histories and Multiple Modernities: The History of the First International Journal of Comparative Literature* munkacímű monográfiájában készül összefoglalni.

8 T. Szabó Levente, *Negotiating World Literature in the First International Journal of Comparative Literary Studies: The Albanian Case,* Studia Universitatis Babeş–Bolyai: Philologica, 57(2012)/2, 33–52.

9 T. Szabó Levente, *Negotiating the Borders of Hungarian National Literature: The Beginnings of the Acta Comparationis Litterarum Universarum and the Rise of Hungarian Studies (Hungarologie),* Transylvanian Review, 22(2013)/1, Supplement (Mapping Literature), 47–61; Uő, *Az összehasonlító irodalomtudomány kelet-európai feltalálása és beágyazottsága: Az* Acta Comparationis Litterarum Universarum *– egy kutatás keretei = „…hogy legyen a víznek lefolyása…": Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére,* szerk. Benő Attila et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013, 449–460; Uő, *Hybrid Cultural Identities and the Emergence of the First International Comparative Literary Journal,* kézirat.

10 A harmadik felvonás hetedik jelenése (Judit szökése) E. Kovácsnál már a negyedik felvonás kezdete és új, ötödik felvonás kezdődik az eredetileg negyedik felvonás ötödik jelenésével, a börtön-jelenettel. Vö. *Tigris és hiéna,* E. Kovács Gyula rendezői példánya, 1883. nov. 7; A Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tára, Sz./3.325.

darab egy másik szövegkönyve is,[11] amelyből az derül ki, hogy a *Tigris és hiéná*t E. Kovács már 1876 december 31-én színre akarta vinni. A szereposztás alatt a következő megjegyzés szerepel: „E kiosztással adatott – volna, de elmaradt – [egyértelműen utólagos kiegészítés, Sz.-R. E.] Kolozsvárt 1876 december 31-én, Petőfi Sándor születése előestéjén." Az évszám azért is érdekes, mert az 1883-as bemutatót tárgyaló tudósítások erre az évre vezetik vissza a színrevitel okát. 1876 első felében jelent meg a Magyar Polgárban Meltzl Hugó *Gyulai Pál, mint a Petőfi-irodalom megalapítója* című tárcasorozata. Erről később részletesen is szó lesz, elöljáróban annyit róla, hogy ebben a sorozatban Meltzl az érvényes Petőfi-kánonnal vitatkozott és itt vetette fel a darab színrevitelének szükségességét. Mind a Magyar Polgár, mind a Kelet 1876. november 21-ei számában megírta, hogy „Petőfi S. emlékezetét színházunk a lánglelkű költő *Tigris és Hyena* című szomorújátékával fogja megülni, melyben az összes drámai személyzet részt fog venni", a Magyar Polgár azt is hozzáfűzte, hogy „a darab már előkészítve és kiosztva van". December 24-ei számában mind két lap jelzi, hogy 1877. január 1-én (a szövegkönyvtől eltérően) „Tigris és hyéna, Petőfi ébredése, Petőfi emlékezetére alkalmi költemény nagy csoportozatokkal" lesz látható a színházban.[12] Végül 1876. december 31-én *A falu rossza* című darabot, 1877. január 1-én pedig a *Tékozló* című darabot játszották. A műsorváltozást nem magyarázta meg a sajtó, s a levéltári korpuszban sem találtam erre vonatkozó adatot. Annyit lehet tudni, hogy január elsején E. Kovács Gyula (Meltzl Hugó és K. Papp Miklós társaságában) Budapesten volt a Petőfi Társaság közgyűlésén. Talán ezzel is összefüggésben állhatott az előadás elmaradása, ugyanis E. Kovács nemcsak rendezője volt a darabnak, hanem a szereposztás alapján Sault játszotta volna, mint ahogy hét évvel később ezt meg is tette. Ferenczi Zoltán az 1883-as bemutató előtt feleleveníti a színrevitel ötletét – együtt vacsorázott E. Kovácsal és Csernátoni Gyulával, amikor E. Kovács „ígéretet tett a darab színrehozatala iránt, mely tervvel régen foglalkozott már"[13] –, de arról nem ír, hogy már évekkel korábban tervben volt egy bemutató.

Az 1883-as előadás recepciója a fentebb említett levéltári forrásokon túl a sajtóból követhető vissza. A Magyar Polgár kiemelte a színházi esemény egyedi voltát: „harmincnyolc esztendős darab – és mégis première! A szó szoros értelmében première, miután a darab eddig még sehol sem adatott. És az »újdonság« szerzője a költőóriás: Petőfi Sándor, ki mint drámaíró most jelenik meg először a színpadon."[14] Az Ellenzék tárcarovatában Ferenczi Zoltán ismertette részletesebben a darabot. Az előadást követő lapszámok kritikát is közöltek, az Ellenzék hangsúlyozta, hogy „jó volt, a közönség

11 *Uo.*

12 A *Petőfi ébredése* c. dramolett szerzője E. Kovács Gyula volt. A rövid költeményben Petőfi a halála után felébred, de amikor értesül a Nemtőtől a forradalom és szabadságharc kudarcáról, visszatér a sírba. A darabot zenével kísért látomások követték, köztük a világosi fegyverletétellel, az aradi vértanúkkal vagy éppen a koronázással. 1883-ban nem kapcsolták össze ennyire szorosan a *Tigris és hiéná*val, mint ahogy azt látszólag korábban tervezték, de dec. 30-án, a költő születési évfordulójának előestjén tartott díszelőadás részeként előadták, Egerváry Ödön *Petőfi élete és halála* c. darabjával együtt. A színház pénztáránál meg lehetett vásárolni a nyomtatott példányt. Lásd az OSZK-ban levő példányt: E. Kovács Gyula, *Petőfi ébredése,* Kolozsvár, Magyary Mihály, 1884.

13 Ellenzék, 4(1883), nov. 2.

14 Magyar Polgár, 17(1883), nov. 5.

teljesen megtölté a földszinti helyeket s nagy figyelemmel kísérte, ez nemcsak a költő nevét, hanem a darabot is illette".[15] A Kolozsvári Közlönyben Sándor József írt kritikát, mely szerint „A kolozsvári nemzeti színház fáklyát gyújtott a geniusnak s szembeszállván a megkísérlés nélkül egyszerűen elítélő kritikaszériával, egymás után két öste (nov. 3 és 4.én) színre hozta Petőfi hirhedt drámai kísérletét. […] Mert bizony hála isten, Petőfi költői hírneve ez előadás után, ha nem is lett nagyobbá, de csorbát éppen nem szenvedett. Bebizonyult, hogy a kitűnő lírikus okvetlenül kitűnő drámaíróvá válhatik, ha az idő Párkái napjai iránt kegyelmesek. Bebizonyult, hogy nagy lantosunknak volt tragikai ereje."[16] A Magyar Polgár pedig megjegyezte, hogy a második előadás jobban sikerült, a közönség melegebben fogadta, miután az első megtörte az előítéletét.[17]

A fővárosi kritika keveset írt a kolozsvári bemutatóról, de annál elítélőbb hangon: „Sem cselekvénye, sem jellemfestései nem olyanok, hogy az igaznak hatását tehetnék. Egy nagy lírai költő fantasztikuma olyan téren, melyre nem termett. Hiába teszi tehát egyik-másik azt se tudja miért lelkesülő toll a budapesti nemzeti színház kötelességének a *Tigris és hiéna* előadását: elsőrendű műintézet nem tekintheti feladatának azt demonstrálni, hogy a nemzet legnagyobb lírikusa a történelmi dráma terén milyen torzszülöttet hozott létre" – írta a Fővárosi Lapok.[18] Amikor a kolozsvári lapok – sikerként könyvelve el az előadást – azt javasolták, hogy Pesten is elő kéne adni, Beöthy Zsolt a Pesti Naplóban így válaszolt: „Petőfi csak diadalkocsin jelenhetik meg előttünk, a színpadra pedig úgy vonszolták fel, ami tiszteletlenség iránta, megsértése kegyeletünknek s ízlésünknek."[19] Az idézett cikkek tehát feleleventették a kulturális kétközpontúságot és az intézményi rivalizációt. Beöthy azonban tovább is lépett, amikor arról írt, hogy a *Tigris és hiéna* bemutatásával a kolozsvári színház kánont sértett. A színházak közötti vita kánonok közötti vitává vált, s a bemutatóról ugyan nem írtak nagyon sokat, de Meltzl Hugónak számos olyan írása van, amely megelőzi, előkészíti, illetve utólag értelmezi a színrevitelt. Ezekből az írásokból egy új, Gyulai nézetétől karakterisztikusan eltérő Petőfi-ellenkánon körvonalai bontakoztak ki.

A sajtó, a szerkesztők és Miska pincér

A kolozsvári lapok közül a Magyar Polgár volt a legfontosabb mediátora a helyi Petőfi-diskurzusnak. A városi kulturális elitnek a lap köré csoportosuló tagjai egyrészt alakítói voltak az eseményeknek, másrészt állást is foglaltak a többi lapokkal, különösen a Kelettel szemben. Annál is érdekesebb ez, mert a kolozsvári egyetemi elit és a Magyar Polgár alapító szerkesztője, a már említett K. Papp Miklós gyakran konfrontálódott a sajtó nyilvános terében. A Kelet szerkesztője, és egyben az egyetemi elit tagja, Szász Béla, számos alkalommal emelte ki K. Papp magántanulói úton és nem hivatalos kere-

15 Ellenzék, 4(1883), nov. 5.
16 Kolozsvári Közlöny, 2(1883), nov. 6.
17 Magyar Polgár, 17(1883), nov. 5.
18 Fővárosi Lapok, 20(1883), nov. 7.
19 *Uo.*, nov. 8.

tek között megszerzett tudásának hiányait. Meltzl Hugó viszont, aki tagja volt ugyan az egyetemi elitnek is, a Petőfi Társaság tagjaként egy másik szerepben, egyenlő félként működött együtt K. Pappal, például a Petőfi-szobor fogadásakor, és gyakran publikált a Magyar Polgár hasábjain.

Meltzl lapválasztása tudatos volt, ezzel mintegy pozíciót foglalt Szász Bélával szemben, akivel ugyan kollégák voltak az egyetemen, de amikor a Petőfi halálának huszonötödik évfordulójára való megemlékezés került szóba, nem értettek egyet ennek mikéntjével. Eltérő nézeteiknek a Magyar Polgárban, illetve a Keletben adtak hangot, és a vitát felerősítette a két lap között eleve fennálló ellentét. Meltzl 1874-ben *Petőfi pamphletistái és panegyristái* cím alatt egy kis füzetet jelentetett meg, amelyben felidézve Petrarca halálának ötszázadik évfordulójára tartott olaszországi ünnepségeket, felhívta a figyelmet a közelgő Petőfi-évfordulóra. Remélve, hogy méltón megemlékeznek majd erre, figyelmeztette olvasóit a fehéregyházi emlékmű felállításának fontosságára, egyben a költő regionális kultuszának fenntartására.[20] Néhány nappal később, július 10-én a Kelet rövid egyetemi hírben jelezte, hogy a rektor tanácskozásra hívta az egyetem tanárait azzal a céllal, hogy a hónap végi évfordulós ünnepély forgatókönyvét beszéljék meg.[21] Másnap közölte a tanácskozás eredményét: az idő rövidsége miatt az egyetem nem vállalt szerepet a megemlékezés szervezésében. A főszerkesztő, Szász Béla egyetemi tanár, helyeselte a döntést, véleménye szerint „Petőfi-ünnepély tartása nem egy tudományegyetem, hanem p.o. a Kisfaludy-társaság feladata, vagy társadalmi úton eszközlendő."[22] A Magyar Polgárban is lejött a hír, azzal a szerkesztői megjegyzéssel (és visszautalva Meltzl írására), hogy a padovai egyetem hamarosan „nagy ceremóniákkal" készül megünnepelni a Petrarca-évfordulót.[23] Szász azzal védekezett, hogy az egyetemen kiemelt helyet foglal el ugyan Petőfi kultuszának fenntartásában, azonban „kissé más irányban és más szempontból", megkülönböztetve a tudományos, irodalomtörténeti megközelítést egyéb, nem konkretizált kisajátító diskurzusoktól, azoktól, akik a költő nevét „cégtáblának akarják használni".[24]

Hogy mit gondolt az egyetem döntéséről Meltzl, annak nyomát a sajtóban és a K. Pappal folyatott magánlevelezésében is megtaláljuk. A fentebbiekre reagálva, jelezte K. Pappnak, hogy megírt „legfeljebb 4 tárca hasábra terjedő szatírát: *Petőfi és az egyetem (Miska pincér levele)*"[25] címmel, „az *egész* csupán csak a Kelet ellen van intézve s csakis

20 Magyar Polgár, 8(1874), júl. 8. Többször hangsúlyozza a mindaddig elmulasztott fehéregyházi emlékműállítás időszerűségét és fontosságát, vö. pl. Magyar Polgár, 8(1874), aug. 4-ei számában arról írt, hogy a Petőfi szülőházának megvásárlására szinte összegyűlt az összeg, a kolozsvári Petőfi-szoborra való gyűjtés is jó ütemben halad, de mindezek mellett a fehéregyházi emlékmű ügye háttérbe szorul.

21 Kelet, 4(1874), júl. 11.

22 *Uo.*, júl. 12.

23 Magyar Polgár, 8(1874), júl. 12.

24 Kelet, 4(1874), júl. 16. Szintén a sajtóból tudjuk, hogy Meltzl, kimozdítva a vitát a helyi kontextusból, megírta a történteket Jókainak, aki a Honban elmarasztalta a Keletet, megjegyezve, hogy még a külföldi tudományos intézmények is meg szokták tartani a hasonló, irodalmi ünnepélyeket. A Hon, 12(1874), júl. 4.

25 Meltzl Hugó levele K. Pappnak, 1874. júl. 13; Magyar Országos Levéltár, P2269, K. Papp Miklós hagyatéka. Kiemelés az eredetiben.

erre nézve lehet bosszantó".[26] A tárcák végül *Miska pincér levelei* címmel, meg is jelentek a lapban. Meltzl az álnévhez háttértörténetet is teremtett: Miska korábban Kolozsváron, majd Gyulafehérváron pincérkedett, a gazdája járatta a Keletet, onnan értesült az eseményekről. Egyrészt pincér létére is okosabb újságot tudna szerkeszteni a Keletnél – írta –, másrészt hallott Schillerről, akinek századik születési évfordulóját néhány évvel korábban nemcsak német, de külföldi egyetemeken is megünnepelték. Ezek után az egyetem miért határolja el magát Petőfi-ünnepélytől? – zárta levelét „Petőfi-tisztelő honfitársa, Lelkes Miska".[27] Szász Béla röviden válaszolt a Keletben, a lényegi kérdést megemlítetlenül hagyta, de egy szójátékkal felfedte Miska valódi identitását: „tisztelt Lelkes pincér barátunk, föltesszük rólad, hogy a teke-asztal körüli kötelességeidhez jobban értesz, mint ahhoz, amit a M[agyar].P[olgár]. cikkében így mi *melsz el*".[28] Következő levelében Miska reflektált a szójátékra, a „jó magyar hangzású német névre", amelyből szóviccet csinált éppen „*Petrovics* Sándor nagy erényű barátjával" [kiemelés tőlem – Sz.-R. E.], azaz vele szemben. A még két lapszámon át folytatódó levelezés átfordult az egyetemi tanári szék elfoglalásának jogosultságát feszegető szemrehányások sorozatává és személyeskedő etnikai kérdések taglalásává (Szász „bevándorlott irodalmi fickónak" titulálta, és „egy kis magyar születés" szükségességét kérte számon Meltzlen, aki nem átallotta őt kioktatni a „nemzet költőiről".)[29]

A vitát végül Szász Béla szakította meg elutazása okán. A levelezés többről szólt, mint a Kelet bosszantása, etnikai problémák vagy tudományos kompetenciabeli kérdések felvetése. Meltzl a Petőfiről való megemlékezés fórumaira, a kultusz intézményeire hívta fel a figyelmet, és nem értett azzal egyet, hogy a frissen alapított kolozsvári egyetem nem szándékozott teret engedni ennek, s nem tekintette feladatának az ünnepély megszervezését. A történteket az év októberében németül is összefoglalta, és *Petőfi nicht werth von ungarischen Universitäten gefeiert zu werden* cím alatt kiadta Bécsben, függelékként magyar nyelven csatolta a sajtóvita egy részét. Fontosnak tartotta a külföldi sajtó figyelmét is felhívni a kolozsvári eseményekre. Ezzel a költő tudományos intézményben való megünneplésének lokális problémáját globális léptékre írta át, Petőfi világirodalmi jelentőségét hangsúlyozva.

Meltzl Hugó kánonrevíziós javaslatai

Meltzl Hugót Petőfi nemzeti és regionális kultusza, valamint nemzetközi elismertsége egyaránt érdekelte. Később a Brassai Sámuellel közösen szerkesztett Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokban az utóbbi került előtérbe, míg korábban, az 1870-es évek elején a Gyulai Pállal és Greguss Ágosttal folytatott vitái során a Petőfi-kánon nemzeti szintű revízióját sürgette.

26 *Uo.*
27 Magyar Polgár, 8(1874), júl. 17.
28 Kelet, 4(1874), júl. 18.
29 *Uo.*, júl. 23.

A kolozsvári lapokban gyakran érzékelhető a regionalitásnak egyfajta hangsúlyozása, a regionális sajátosságok előtérbe helyezése, de a szorosan lokális érdekeltségű vitákon túl természetesen közvetítették a nagyobb léptékű fővárosiakat is. Tették ezt különös előszeretettel, ha ezeknek regionális vonatkozásuk is volt. Így történt ez az 1870-es években zajló, az Athenaeum-féle Petőfi-díszkiadás körül kirobbant, különböző filológiai elveket ütköztető vitában, melyben Meltzl is részt vett.

Meltzl nem értett egyet Greguss azon elvével, hogy a gyengébbnek tartott szövegeket kihagyta a kötetből és kigyomlálta az általa népies túlkapásoknak vélt elemeket.[30] 1874-ben a Magyar Polgár melléklapjában, a Történeti Lapokban,[31] majd külön kiadásban[32] is megjelent rövid írásának már a címében is jelezte, hogy a költőn „kísérlett legutolsó merényletnek" (a Történeti Lapokban), illetve a „Petőfin megpróbált legutolsó erőszaknak" tekinti Greguss eljárását. Meltzl egyetemi tanulmányai következtében „metafizikai lírikusnak" tartotta Petőfit.[33] A csonka összkiadásban elsősorban az zavarta, hogy az előtérbe kerülő népnemzeties Petőfi-kánon jegyében kimaradtak belőle a politikai, filozófiai művek. Ahogy a *Tigris és hiéna* kapcsán a már idézett Beöthy fogalmazott: „Petőfi csak diadalkocsin jelenhetik meg előttünk", minden más, ami nem illeszkedik a kialakított képhez, „tiszteletlenség iránta, megsértése kegyeletünknek s ízlésünknek."[34]

Hasonló okokból és érvekkel indította 1876-ban a *Gyulai Pál, mint a Petőfi-irodalom megalapítója* című tárcasorozatát a Magyar Polgárban. „A magyar Petőfi-irodalom teljességgel pangásban van. Mert nem ismer más Petőfit, mint az 1854. Gyulaiét" – kezdte Meltzl a tárcáját, mellyel az volt a szándéka, hogy kiegészítse és árnyalja Gyulai 1854-ben az Új Magyar Múzeumban megjelent, *Petőfi és lírai költészetünk* című írását. Meltzl egyrészt ismertette Gyulai tanulmányát, másrészt hosszú jegyzetekben kommentálta ezt, így az olvasó egymás mellett látta a két szöveget: „ha nem is egész terjedelmében, de mind a hat szakaszában pontosan kijelölve a hézagokat és szakaszról szakaszra közbeszólva"[35] pontosított Gyulai szövegén. Egy-egy megvágott szakaszban „osztott betűkkel", széthúzott szerkesztéssel jelölte azokat a gondolatokat, amelyekhez megjegyzéseit

30 Erről részletesebben: T. Szabó Levente, *A megszelídített Petőfi?: Az 1847-es Petőfi-díszkiadás körül vita és a korabeli Petőfi-filológia egyidejű egyidejűtlenségei = „Szirt a habok közt": Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára,* szerk. Bényei Péter, Gönczy Monika, S. Varga Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 156–169.

31 A Történeti Lapok első évfolyamának 10–11. számában a következő címmel jelent meg: *A Petőfin kísérlett legutolsó merénylet (Greguss Ágost díszelőszava).*

32 Meltzl Hugó, *A Petőfi Sándoron a mi szívünk szerént való, nagy emlékezetű poétánkon megpróbált, legutolsó erőszakról való kurta, de igaz hűséggel elbeszélt história,* Kolozsvár, K. Papp Miklós nyomdája, 1874. Azt is megtudjuk, hogy az eladott példányokból befolyó összeg „annak a nemeslelkű versszerzőnek drága emlékezetének fenntartására fordíttatik", azaz a Petőfi-szobor javára. Az eredetileg a Történeti Lapokban megjelent cikket a főlap, a Magyar Polgár is átvette 13-ai számában. K. Papp Miklósnak köszönhetően nagy láthatóságot kapott, átemelte egyik lapjából a másikba, míg végül saját költségén, a saját nyomdájában is megjelentette.

33 Kerekes Sándor, *Lomnitzi Meltzl Hugó,* Bp., k. n., 1937, 18.

34 Fővárosi Lapok, 20(1883), nov. 8.

35 Magyar Polgár, 10(1876), jan. 26.

fűzte, miközben finomított a Gyulai által írt életrajzi adatokon is. Petőfi munkásságának megítélését tekintve az egyik legnagyobb problémát népies költészetének túlzott hangsúlyozásában látta. Az „országszerte dívó sablonszerű népies jellemzés" egy olyan „előítélet, vagyis mostmár inkább utóítélet, melyben még egy Gyulainak is osztoznia kellett", így a Petőfi-életmű többi fázisának kihagyásával néhol „nem éppen minden tendenciától mentes" lett az elemzése.

A IV. szakaszban elérkezik a *Tigris és hiéna* tárgyalásához, melyről Gyulai csupán néhány sorban írt. A darab „nyom nélkül enyészett el. Visszautasított drámájáért sok gúnyt kelle szenvednie. A lapok élceskedtek, a »Honderű« valamelyik költője gúnydalt is írt reá. A sértett ambiciók, mihelyt rést találtak, mindjárt megbosszulták magukat rajta. Természetesen ő sem maradt adós. Az őt pártoló lapok is felszólaltak. Miatta örök perpatvar volt, azonban e viták széptani tekintetben csekély becsűek."[36] Meltzl válaszként a színrevitelt javasolta: a darabnak ugyan vannak „nyavalyái", de csupán a színpadon lehet megítélni. Lessingre hivatkozva állította, hogy a színpad ez egyedüli próbaköve egy drámának, majd hozzáfűzte, hogy szerinte „a budapesti színház nem követne el tapintatlanságot Magyarország legnagyobb költőjének szellemén, ha utólagosan megtenné azt, amit a szenvedélyes és pedig sohasem igazságos ok nélkül szenvedélyes költő megtiltott neki".[37] Az a néhány kolozsvári cikk, amely 1883-ban a darab színrevitelével foglalkozott, nem mulasztotta el felidézni Meltzl tárcáját.[38] A *Tigris és hiéna* kolozsvári színrevitele, a színrevitel körül zajló viták mögött tehát ott húzódik Meltzl javaslata egy, az akadémiaitól eltérő Petőfi-kánon kimunkálására.

A Tigris és hiéna *után*

A kolozsvári előadás utóéletéhez szintén Meltzl Hugó írásaiban találunk adalékokat. 1884. február végén jelent meg az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokban egy rövid írás *Petőfi és Kolozsvár* címmel.[39] A cikk visszaírja Petőfit a regionális narratívába, a kolozsvári kötődését az *El innét, el e városból* kezdősorú, Kolozsváron és Kolozsvárról írt versével illusztrálva: „Petőfi megörökítette Kolozsvár városát! Kevés olyan város van széles Magyarországon, mely annyira lebilincselte volna a költőóriás figyelmét; de egyik se, melyet olyan szépen énekelt volna meg és tüntetett volna ki, mint éppen ezt a mi kedves Szamos-Athénénket." A cikk következtetése: Kolozsvár kulturális centrum-szerepét igazolja az, hogy ott vitték színre a *Tigris és hiéná*t, ott „avattatott fel tragoedává is a félreismert drámaíró Petőfi".[40]

Az itt megjelenő, Szamossal jelzett kisebb régió gondolatát írta tovább Meltzl ugyanebben az évben a fehéregyházi csata harmincötödik évfordulójára megjelent *Petőfi vajon tragoeda? Nyílt kérdés egy küküllőmenti pillangóhoz* című rövid tanulmánya.

36 *Uo.*, febr. 14.
37 *Uo.*
38 Ellenzék, 4(1883), nov. 2; Magyar Polgár, 17(1883), nov. 5.
39 *Petőfi és Kolozsvár,* ÖIL, 8(1884), febr. 28.
40 *Uo.*

Abból indult ki itt is, hogy Petőfit nem lehet csupán lírikusként elismerni, jogosult a tragédiaíró szerepére is. Rendre cáfolta azokat az érveket, amelyeket a „gáncsoló bírálók [...] Toldytól Gyulai Pálig"[41] felhoztak, a maga érvei közé Petőfi tragikus halálát és a *Tigris és hiéna* Sauljával való hasonlóságát sorakoztatva („eme legvégzetesebb emberi tragédiának főhősétől akarják elvitatni a nagy tragoedaköltő méltó címét").[42] Rendkívül érdekes az, ahogyan a költő erdélyi halálából kiindulva a régió és Magyarország között párhuzamokat vonva ezeknek az eltérő Petőfi-értelmezését illusztrálja. Érdemes ezt a hosszabb részt teljes egészében idézni. A segesvári dráma végzetes voltával indít,

> melynek színpada oly kicsiny, oly félreeső, valóban vidékies!... Ne kérdezzük: milyen sajátságos játéka a véletlennek, hogy a puszta fia és dalnoka éppen erdélyi bérceink közt van eltemetve, avagy eltűnve, – mintha, délibáb módjára nem is létezett volna; s ne kérdezzük, hogy nem viszonylik-e az a dunamenti puszta a mi küküllőmenti hegysorainkhoz éppen úgy, mint tegyük fel a kolozsvári nemzeti színpadhoz a fővárosé?... De kérdezzük: vajon nem voltaképpen ezért talán egészen helyén és rendjén, hogy Petőfit nem a büszke Duna, hanem éppen a szerény Kis-Szamos látta tragoedává felavatni? Különben már elejétől fogva nem is múlt a költőn magán, hogy nem a Duna lehetett tanúja e minden tekintetben rendkívüli eseménynek; – de hát kin és min múlik aztán, hogy még máig is tiltva legyen az egész Magyarország, sőt egész világ szabadságáért történt vértanú halál dicső álmát alvó Petőfit, az ő saját Dunája partján, drámaköltőnek nézni – a mi aztán még rendkívülibb eset?

A kérdéssor, ahogy az a régió és az ország, a főváros és a regionális központ közötti vitákban az ellentétekre épít, és pontosan arra a jelenségre élezi ki a vitát, amelyre a regionális diskurzusok különösen érzékenyek voltak: a régió és a regionális narratívák láthatatlanságára. A földrajzi koordináták, az Alföld és az erdélyi bércek mentén megközelített Petőfi élettörténet szervesen összekapcsolódik a *Tigris és hiéna* fogadtatásával a Duna és a Kis-Szamos által meghatározott terekben: a főváros számára láthatatlan maradt a drámaíró Petőfi, miközben a régió felfedezte magának, és értelmezésének legalább annyi létjogosultsága kellene, hogy legyen. „Abszurdum" – zárja írását Meltzl, hogy „Petőfi »Tigris és Hiéna« c. drámájához csupán csak a főváros színháza volna egyedül illetékes hely",[43] hangsúlyozva, hogy a régió értelmezése is releváns szempontokat vethet fel. Meltzl a fővárosi kánon, a „fővárosi kritika képzelt monopóliuma" mellett felhívta a figyelmet egy másik lehetséges kánon jogosultságára, amelyben a lírikus Petőfi kiegészül a drámaíróval, a népies a filozófiaival, és nem mellékesen a kolozsvári színház is megtalálja helyét a fővárosi mellett.

41 Meltzl Hugó, *Petőfi vajon tragoeda?: Nyílt kérdés egy küküllőmenti pillangóhoz,* Kolozsvár, az Ellenzék nyomdája, 1884, 15.

42 *Uo.,* 5.

43 *Uo.,* 7–9.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
120(2016)

KISS FARKAS GÁBOR

Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban

Leonhard Huntpichler: *Directio pedagogorum*

A késő középkori egyházi élet a népnyelv irodalmi nyelvként való használatának egyik első, és hosszú időn át szinte egyedüli közege volt. A 15. századból származnak azok az első emlékeink, amelyek azt mutatják, hogy a népnyelvi olvasóközönség igényeinek kielégítésére önálló, nagyrészt vagy kizárólag magyarul írt kódexeket, könyveket kezdtek másolni. A magyar nyelv azonban még jó ideig nem lett teljesen önálló: a legtöbb szöveg, amelyet lejegyeznek, vagy fordítás, vagy pedig egy latin nyelvű szöveg magyarázata és parafrázisa.[1] A latin és a népnyelv hosszú együttélése különösen erős volt a kolostori írásbeliségben, ahol a szerzetesek, apácák és laikus testvérek nyelvi igényei és képzettsége más-más feltételrendszert teremtett az írott szövegek létrejöttéhez. Épp ez a szoros együttélésben létrejövő funkcionális sokféleség teremtett termékeny hátteret a népnyelvi szövegmásolásnak – gondoljunk csak a ferences *Jókai-kódex*re, vagy a 16. század elején a margitszigeti domonkos apácák és az óbudai klarisszák között kibontakozó népnyelvű irodalomra. Az alábbiakban egy olyan, latin nyelvű szövegemléket mutatunk be, amely egyedülálló betekintést nyújt a latin és a népnyelv használatának társadalmi közegébe és funkcióiba a kolostoron belül, épp abból az évtizedből, az 1450-es évekből, amikor a népnyelv önállósága meg kezd honosodni az írásbeliségben.

A domonkos Leonhard Huntpichler jól ismert alakja a magyarországi kultúrtörténetnek. Kitzbühel közelében, Brixen im Thale faluban született, egyetemi tanulmányait Bécsben végezte, ahol egy lipcsei kitérő után 1426-ban szerzett magisteri fokozatot az artes-fakultáson. Ezt követően rövid ideig Magyarországon tanított egy *schola particularis*ban, majd 1431-től a dél-tiroli Brixen (Bressanone) székesegyházi iskolájának tanára lett. Megházasodott, de felesége halála után, 1438–1439 táján belépett a domonkosok bécsi rendházába, és teológiai tanulmányokba kezdett, ezzel párhuzamosan pedig lektorként oktatott a bécsi konventben. Teológiai doktori fokozatát 1449-ben szerezte meg, és ezt követően haláláig (1478) a bécsi domonkos rendházban, illetve az egyetemen tanított, ahol számos hosszabb-rövidebb terjedelmű, nagyrészt máig kiadatlan értekezést írt. Isnard Frank, Huntpichler életművének monográfusa,

* A szerző az MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoportjának vezetője. A tanulmány az OTKA PD–104316, az MTA Lendület pályázat és az SSHRC Insight Grant támogatásával készült. Köszönöm Gecser Ottó, Horváth Iván, Madas Edit és Sarbak Gábor tanácsait.

1 Lásd Tarnai Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon,* Bp., Akadémiai, 1986, 229–239. A 16. század elejére lásd még Lázs Sándor, *Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban: Függelékül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához,* MKsz, 127(2011), 425–444.

részletesen tárgyalta munkásságát,[2] amelyben a teológiai-filozófiai *quaestió*kon kívül számos olyan művet is találunk, amelyeket felkérésre vagy egy adott alkalomra írt, szerzetesi vagy pedagógiai témával (ezek közé tartozik pl. jól ismert, 1467-ből származó levele Vitéz Jánoshoz a pozsonyi Academia Istropolitana alapítása kapcsán).[3] Számos művét a skolasztikus *quaestió*tól különböző formában, az *inquisitió*ban írta, amely eltér a hagyományos *quaestio quodlibetica*tól vagy *disputatá*tól abban, hogy nem dialektikus formában tárgyalja a feltett kérdést, nem idéz ellenvéleményeket, hanem pusztán az *auctoritas*ok, tekintélyérvek egybefűzésével ad róla egy teológusi véleményt. Alább közlendő műve is az *inquisitió*k közé tartozik.

Első – közelebbről nem ismert – itthoni megbízatását követően szoros kapcsolatot ápolt Magyarországgal, minden bizonnyal valamennyire magyarul is megtanult.[4] Magyarországi vonatkozású művei között megemlítendő az a rövid értekezés, amelyet Szécsi Dénes érsek Miklós nevű unokaöccsének, valószínűleg Asszonyfalvi Ostfi Miklósnak a domonkos rendbe való belépésére írt (töredékes kezdettel: Bécs, Domonkos konv., cod. 16/16, 64^{r}–71^{r}; szabadkozó, az unokaöcs eltántoríthatatlan szándékát hangsúlyozó kísérőlevele Szécsi Déneshez ugyanott, 72^{r}–83^{v}),[5] és egy másik levele, amelyet egy zágrábi prelátus unokaöccséhez címzett ugyanebben a témában (Bécs, Domonkos konv., cod. 70/291, 13^{v}–16^{v}).[6] A két szín alatt áldozás ellen 1454-ben írt a bécsi polgármester és a kassai polgárok kérésére (*ex rogatu dominorum civium Cassoviensium:* Bamberg, Staatsbibl., Theol.

2 Isnard W. Frank, *Leonhard Huntpichler O. P. (†1478), Theologieprofessor und Ordensreformer in Wien,* Archivum Fratrum Praedicatorum, 36(1966), 313–388; Uő, *Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500,* Wien, Böhlau, 1968; Uő, *Der antikonziliaristische Dominikaner Leonhard Huntpichler,* Wien, Verlag der ÖAW, 1976; Uő, *Leonhard Huntpichler = Verfasserlexikon des deutschen Mittelalters,* 4, Berlin, de Gruyter, 1983^{2}, 312–316.

3 Isnard W. Frank, *Das Gutachten eines Wiener Dominikaners für die Universität Preßburg aus dem Jahre 1467,* Zeitschrift für Ostforschung, 16(1967), 418–439.

4 Erre utal Albrecht főhercegnek írt latin tanácsadó művében *(Sermo archiduci Alberto)* egy magyarul idézett proverbium: „annak úr isten orvosa, kinek ennen ura ellensíge". A szöveg négy kéziratban maradt fenn, és németre is lefordították, a német szövegen belüli idézetet vö. Georg Zappert, *Büchlein, dem Herzog Albrecht VI. zugesandt von seinem Cappelan, aus einer Handschrift des 15. Jahrhunderts,* Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, 19(1858), 145–195, itt: 168. Talán ez a legkorábbi magyar nyelven fennmaradt közmondás.

5 Frank csak röviden említi a két levelet; *Huntpichler…, i. m.,* 377–378. A Szécsi Dénesnek írt szabadkozó levél Miklósnak nevezi az érsek unokaöccsét. Ennek alapján az 1450–1453 között Bécsben, majd 1454–1455-ben Padovában és Bolognában tanuló Asszonyfalvi Ostfi Miklóssal, Szécsi Dénes unokanővérének fiával lehet azonosítani a címzettet. Huntpichler és Ostfi Miklós igyekezete ellenére valószínűleg mégsem léphetett be az ifjú a domonkos rendbe; esztergomi nagyprépostként (1456–1481), a leleszi konvent prépostjaként (1484–1493), és váradi éneklőkanonokként (1492–1493) folytatta pályáját. Vö. C. Tóth Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században,* I, *A kanonoki testület és az egyetemjárás,* Bp., MTA TKI, 2015, 29–30, 128–129, 150. (Itt köszönöm meg C. Tóth Norbert segítségét Miklós azonosításában.) Asszonyfalvai Ostfi Miklós 1454-ben másolta Zabarella *De horis canonicis* c. munkáját, valószínűleg már Padovában (ma ÖNB, cod. 5101). Körmendy Kinga, *A Budai II. gyűjtemény esztergomi vonatkozású kódexei,* MKsz, 116(2000), 355.

6 Isnard W. Frank, *Das Wiener Dominikanerkloster um die Mitte des 15. Jhs. im Spiegel eines Briefbuches = Translatio Studii: Manuscript and Library Studies Honoring Oliver L. Kaspner,* ed. Julian G. Plante, Collegeville, Minn., St. John's University Press, 1973, 190.

232, 29[v]) egy értekezést V. László és Szécsi Dénes esztergomi érsek támogatásával (Bécs, Domonkos konv., cod. 220/186, 1[v]–16[v] és négy további másolat).[7] Miután 1452-ben Hunyadi János kormányzó, Szécsi Dénes esztergomi érsek és Salánki Ágoston győri püspök arra kérték levélben V. Miklós pápát, hogy jelöljön ki a rendi reform végrehajtására Magyarországon egy vikáriust, két év múlva, 1454-ben Huntpichler Magyarországra indult, és júniusban már Budáról dedikálta huszitaellenes értekezését Bécs polgármesterének (Bécs, Domonkos konv., 14/14, 31[v]; cod. 9/9, 45[r]). Győrön és Budán át a rend egyik legnagyobb hazai kolostorába, Kassára ment,[8] 1455. április 23-án pedig Martialis Auribelli, a rend generálisa kinevezte a magyarországi reformált konventek generalis vicariusának.[9] Nem tudjuk, hogy pontosan meddig tartózkodott Magyarországon, de hatása tartós lehetett, mert 1457-ben előbb a szintén bécsi domonkos Christian Herbrunner lett kassai prior, majd 1458-ban bécsi tanítványát, Peter von Braunaut helyezték Kassára, aki 1464-ben kapta e tisztséget a huszitizmusnak erősen kitett városban.[10] Legnagyobb hatása mégis magyar tanítványának, Váci Pálnak (Paulus de Wacia) lett, aki bécsi és heidelbergi tanulmányai után Magyarországra visszatérve a Margitszigeten magyarra fordította a domonkosok által használt ágostonos regulát, amely szerencsés módon saját kezű feljegyzésében maradt fenn *(Birk-kódex).*[11] A bécsi domonkosok hatása a kassaiakra nemcsak könyveikben, hanem könyvdíszítéseikben is megfigyelhető.[12]

7 Frank, *Huntpichler…, i. m.,* 368–370; *Hausstudium…, i. m.,* 196–198. Ez az értekezés nem utal magyarországi eseményekre, csak az egyház auktoritását és az „autentica consuetudo"-t védelmezi Wyclef, és cseh tanítványai, Husz János és Johannes de Rokycana ellenében. A Domonkos konv. 220/186 kézirata (1461-ből) ennek második részének tekinti Huntpichler dialógusát Anima és Ratio között a huszitizmus ellen (*Dialogus inter rationem et animam,* ott 17[r]–27[v]), ez azonban önálló leiratokban is fennmaradt (pl. Domonkos konv. 46/268, 48[r]–59[v]). Mivel Frank a huszitaellenes értekezésekkel csak érintőlegesen foglalkozott, érdemes lenne azokat a magyarországi kutatásnak feldolgozni. Egy 1467-ból származó levelét, amelyben az eretnekellenes keresztes hadjárat mellett szóló, prédikációban használható érveket sorol fel, kiadta Pavel Soukup, *Leonarda Huntpichlera návod ke kázání kříže proti českým kacířům,* Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis, 54(2014–15), sajtó alatt (köszönöm a szerzőnek, hogy elküldte tanulmányát).

8 Erről lásd Sarbak Gábor kitűnő összefoglalását: *Über die Tätigkeit des Ordensreformers Leonhard Huntpichler OP in Ungarn = „swer sînen vriunt behaltet, das ist lobelîch": Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag,* kiad. Márta Nagy, László Jónácsik, Piliscsaba–Bp., PPKE, 2001, 152–155. A korábbi szakirodalomból vö. Harsányi András, *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt,* Debrecen, Nagy K. Grafikai Műint., 1938, 39–58; Klaniczay Tibor, *Egyetem Magyarországon Mátyás korában,* ItK, 94(1990), 578–580.

9 Isnard W. Frank, *Nikolaus von Kues und das Wiener Dominikanerkloster in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts,* Mitteilungen und Forschungsbeiträge der Cusanus-Gesellschaft, 15(1982), 72, 77.

10 Frank, *Hausstudium…, i. m.,* 232–235 (hivatkozva az OSZK cod. lat. 363, egy nagyböjti szermógyűjtemény bejegyzésére, 13[v]: „Hic liber emptus a patribus Wyennensibus anno 58, quem detulit secum Cassam frater Petrus Braunawer, in primo adventu suo ad Cassam, qui et post hoc, anno 64 fuit prior huius conventus"). A kolostor könyvtára is erős fejlődésnek indult a 15. század második felében, ami Huntpichler reformtevékenységének tudható be. Vö. Frank, *Gutachten…, i. m.,* 421, 13. lj.

11 Vö. Frank, *Hausstudium…, i. m.,* 231; Lázs Sándor, *Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója,* ItK, 109(2005), 188–204, főként 193–196.

12 Otto Mazal, *Gotische Einbände mit Kopfstempeldekoration aus der Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek,* Gutenberg-Jahrbuch, 1962, 473–481. A kassai domonkos könyvkultúráról: Eva Frimmová, *Najstarší knižný fond košických dominikánov = Kniha 2008: Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry,* Martin, SNK, 2008, 206–236.

Huntpichler magyarországi kapcsolatairól tanúskodik a *Directio pedagogorum* című traktátus is. A szöveget három kézirat hagyományozza, de ezek közül csak az egyik, a wrocławi Egyetemi Könyvtár I. Q. 475. jelzetű kézirata tartalmazza azt a kolofont, amelyből fény derül a mű eredeti célközönségére:

> *Instructio incipiencium ordinata pro studio Iuniorum fratrum in novellis observantiis provincie Ungarie ordinis predicatorum per vicarium generalem earundem fratrem Leonardum de Wienna* Austrie sacre theologie eximium professorem. Completa autem et transcripta per me fratrem Lucam de Wratislavia ordinis antefati anno D. Mcccclxvito Wyenne die mensis May octava post completorium hora quasi septima universitatis eiusdem tunc temporis studentem. (7^r)

Eszerint az 1466-ban Bécsben, a boroszlói Lukács fráter által másolt szöveg „a prédikátorok rendjének magyarországi provinciájában levő új obszervanciákban tanuló ifjú fráterek" számára lett összerendezve Leonardus de Vienna, azaz Leonhard Huntpichler által. Isnard Frank korai tanulmányaiban (1966, 1968) még csak a bécsi Nemzeti Könyvtár kéziratát ismerte (ÖNB, cod. 14509, 2^r–11^v), majd a *Verfasserlexikon* második kiadásának szócikkében említette a wrocławi Egyetemi Könyvtár egy kéziratát is (ms. I Q 104, 49^v–54^r). Thomas Kaeppeli ekkoriban megjelent katalógusa a domonkos rend szerzőiről azonban még egy kéziratot jelzett, a boroszlói Egyetemi Könyvtárban (I Q 475, 1^v–7^r), de érthetetlen módon ennek kolofonjából épp a számunkra legfontosabb információt, a magyarországi vonatkozást nem közölte.[13] Így történhetett, hogy ez a magyarországi iskola- és rendtörténet szempontjából fontos forrás eddig kiadatlan maradt.

A szöveget a magyarországi kötődése alapján tudjuk datálni. Huntpichler 1454-ben érkezett Magyarországra, 1455. április 23-án kapta meg Rómában a magyarországi generális vikáriusi megbízását, és küldetését a magyarországi kolostorok rendi reformjára. 1457. július 17-én viszont már a bázeli Johannes Riech(er) volt a magyarországi vikárius egy kassai lektornak írt levél szerint.[14] Mivel a boroszlói kézirat explicitje kifejezetten említi, hogy Huntpichler ekkor a magyarországi és ausztriai provincia generális vicariusa volt *(per vicarium generalem earundem [provinciarum]),* a *Directio pedagogorum* 1455 májusa és 1457 júliusa között keletkezhetett.[15]

A három kézirat közül a szerzőhöz és a keletkezés idejéhez a bécsi Nationalbibliothek cod. 14509 jelzetű kódexe áll a legközelebb (**H**). Ez a miszcellánea az Albrecht főhercegnek írt, *Sermo archiduci Alberto* című, 1463 második felére datálható szövegben (17^r–53^v) olyan marginális javításokat tartalmaz, amelyek azonosíthatók Huntpichler kézirásával.[16] A *sermo* részei egy részleges vázlatban (17^r–30^v) és 2–3. részének két tisz-

13 Vö. *Scriptores ordinis fratrum Praedicatorum,* ed. Thomas Kaeppeli, Roma, Ad S. Sabinae, 1970, vol. 3, 80.

14 Harsányi, *i. m.,* 56.

15 Auribelli Huntpichlert kérése ellenére sem mentette fel az ausztriai generális vikáriusság alól, emiatt szerepel a többes szám. *Uo.,* 54–56. Az Albert herceghez írt *sermo* tanúsága szerint László király halálának évében, azaz 1457-ben Huntpichler már Párizsban, Burgundiában, Flandriában és Brabantban járt. Zappert, *i. m.,* 153, 177.

16 Huntpichler kézírására lásd Franz Unterkircher, *Die datierten Handschriften in Wien ausserhalb*

tázott változatában (31r–53v) következnek egymás után, és az egyes fejezetek alakulása jól mutatja, hogy az anyaggyűjtésből, a tanácsadó pontok *(respectus)* gyűjtéséből Huntpichler marginális bejegyzéseivel kiegészítve hogyan formálódott meg a tényleges mű. A *Directio pedagogorum*ot, a kódex első hosszabb szövegét (2r–11v) ugyanennek az idős kéznek a javításai kísérik, itt azonban csak másolási hibákat korrigál. Feltételezhető, hogy a **H** egy szerzői példányról készült, viszonylag sok hibát tartalmazó másolat, amelyet a szerző, Huntpichler korrigált valószínűleg 1463 táján, amikor az Albrechtnek írt *sermo* fogalmazványa is készült.[17] A kötet a bécsi domonkosok könyvtárában volt, minden bizonnyal egészen a 19. század közepéig, amikor az 1856. évi rendi vizitáció előtt Georg Zappert, az óbudai születésű, Bécsben letelepedett műgyűjtő és filológus megszerezte, majd 1857–58-ban a császári könyvtárnak ajándékozta, illetve adta el.[18]

A második kézirat, Lucas de Vratislavia boroszlói Egyetemi Könyvtárban őrzött I Q 475 jelzetű kódexe (**F**) egy 12 lapos papírfüzet, amely a *Directio pedagogorum*ot megelőző két inquisition (1r–1v) kívül Huntpichler rövid *Rhetorica*ját (7v–12r) tartalmazza. A másoló a *Directio* végén „frater Lucas"-nak nevezi meg magát, és 1466 májusára datálja másolatát, amikor a bécsi egyetemen tanult („tunc temporis in universitate studentem", 7r). A *Rhetorica* végén olvasható kolofon („Explicit Rethorica reverendi magistri Leonardi brevis et utilis valde completa anno Domini MCCCCLXVIto die mensis Iunii xviii Wienne *in liberaria*") további részleteket árul el a másolat eredetéről. A boroszlói Lukács fráter 1466-ban a bécsi egyetemen tanulva, és minden bizonnyal a domonkos konventben lakva, a maga számára másolta le a könyvtári példányból ezt a két művet, amelyet pedagógiai szempontból hasznosnak ítélt. Lucas de Vratislavia – vagy ismertebb nevén Lucas Foyt – 1465-ben iratkozott be a bécsi artes-fakultásra, sziléziaiként a hagyománynak megfelelően a natio Ungarorumba, majd Boroszlóba ha-

---

der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1600, Katalogbeschreibungen von Heidelinde Horninger, Franz Lackner, Wien, Verlag der ÖAW, 1981, 31, 56 stb. (vö. 203., 226. kép).

17 1463 október-novemberére való datálására lásd Zappert, *i. m.,* 153. A sermót a herceg részére Wolfgang von Neuburg lefordította németre, ez található a kódex 54r–100v lapjain, és ezt adta ki Zappert. Frank, *Verfasserlexikon…, i. m.,* 314–315. Huntpichler jellegzetes írása a bécsi domonkos könyvtár számos, a 15. század közepén másolt kódexében felismerhető. A másolatok készítése és Huntpichler, a regens studii általi korrigálása vélhetően az oktatás része volt.

18 Vö. Zappert, *i. m.,* 152. A kiadói lábjegyzetből csak az derül ki, hogy Zappert a kötet német részét a könyvtárnak ajándékozta. Fichtenau kutatásaiból azonban kiderült, hogy ezt követően 1858-ban a kötet latin részeit is felajánlotta megvételre a könyvtárnak. Zappert tanulmányában nem tesz említést a németet megelőző latin forrásszövegről (azok létét csak feltételezi: 154), és bizonytalanul ismeretlen domonkosként azonosítja a szerzőt, miközben a latin részben a fol. 12r világosan utal Huntpichlerre („ex lecturis ordinarijs fratris Leonardi"). Valószínűsíthető, hogy Zappert az 1856. évi rendi vizitáció idején szerezte meg a bécsi domonkosok könyvtárából a kódexet, majd azt kettéválasztva egyik felét publikálta, másik részét pedig eladta a könyvtárnak, ahol azokat később újraegyesítették. Vö. Heinrich Fichtenau, *Die Fälschungen Georg Zapperts,* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 78(1970), 444–467, különösen 452, lj. 47 és 461–463. Zappert ismert hamisításai ellenére a cod. 14509 bizonyosan hiteles középkori kézirat (talán az egyetlen az általa kiadott források között); lapszámozása végig 15. századi. Elképzelhető, hogy Zappert saját történészi éleselméjűségének kidomborítására leplezte el a kódexből egyértelműen kikövetkeztethető tényeket, hogy azokat saját okfejtéseként prezentálhassa (erre más műveiben is akad példa).

zatérve *magister studentium* lett, és 1477-ben a konvent generális vikáriusnak választotta.[19] A diákkorában másolt pedagógiai szöveget minden bizonnyal felhasználta saját oktatói gyakorlatában is, a másolás helye, a bécsi domonkosok vagy az *artes*-fakultás könyvtára pedig valószínűsíti, hogy a könyvtárban levő szerzői mintapéldány (nem pedig a szerző által javított, de hibásan másolt **H**) volt a szöveg forrása. Ez egyúttal garantálja a kolofon állításának hitelességét is, miszerint a magyarországi obszervanciák novíciusai számára készült a szöveg.

A **V**-vel jelölt másik boroszlói papírkézirat, az I Q 104 egy több kéz által írt 15. századi miszcellánea, amely tartalma alapján szintén szileziai domonkosokhoz köthető (lásd pl. 11^{r}-n található levelet az opołei domonkosok ügyében).[20] A beszédvázlatok, beszédek, gyónási segédszövegek (német és latin gyónási szövegek, kommentár Johannes de Garlandia *Poeniteas citó*jához) alapján valószínűsíthető a domonkos eredet, a *Directio* párosítása a *Rhetoricá*val és a szövegösszevetés **F**-fel pedig nem hagy kétséget afelől, hogy annak másolatáról van szó.[21] Lukas Foyt feltehetően magával vitte a boroszlói kolostorba az **F** kéziratot, ahol Foyt hazatérése, 1469 után készült a V másolat.

A szövegvariánsok és a történeti kontextus alapján a három kódexből az alábbi sztemma állítható fel:

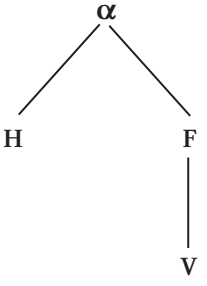

Emiatt a szöveg megállapításában elsősorban **F** (1466) pontos másolatára támaszkodtam,[22] de kiegészítettem azt a pontatlan **H** másolatban szereplő **H**^{2} szerzői javításokkal. A **V** (1469 után) variánsait is közlöm a jegyzetben.

19 Róla lásd Gabriel M. Löhr, *Breslauer Dominikaner des 15. Jahrhunderts auf auswärtigen Hochschulen,* Archivum Fratrum Praedicatorum, 13(1943), 172; Frank, *Hausstudium…, i. m.,* 255–256.

20 Részleteset leírása Willi Göber kéziratos katalógusában: *Katalog rękopisów dawnej Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu,* 1920–1944, vol. 14., 192–195. (Online: http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication?id=10035, 2015. 08. 24.)

21 A teljesség igénye nélkül lásd pl. I, 2: vel H aut FV; I, 3: aliqua H alia FV; I, 3 ad amorem studii H; studii FV; I, 8: cottidiana examina H, quotidiana crebra H^{2}; crebra possetenus examina FV; I, 8: cognoscant H, cognoscantur FV; I, 9: intelligant competenter H, competenter intelligant FV; I, 15: corrigit pater H; corrigit FV; I, 19: volumina H; involucra FV; I, 20: Et est simile de iis sicut de citaredo… om. FV.

22 Egyértelmű, hogy **F** (és annak másolata, **V**) nem a **H**-t vagy a **H**^{2}-t másolja, hanem egy ismeretlen forrást, amely **H** és **F** közös őse. Erre lásd a **H** hibáit, amelyet Huntpichler margináliái (**H**^{2}) nem javítanak, de **F** és **V** helyesen hoznak (I, 19: volumina, II, 6: mese), és a **H**^{2} kiegészítéseit, amelyeket **F** és **V** nem vesz át (pl. az I, 20 explicitje, vagy II, 6: in tempore refectionis).

A mű első része teoretikusabb: 13 megfontolásból *(consideracio)* áll, amelyek főképp a tanulás morális alapját és módszertani vonatkozásait, a fizikai és lelki ösztönzők alkalmazásának mikéntjét taglalják. Huntpichler hangsúlyozza a tanár morális példaadásának fontosságát (I, 1), a tanulásra való késztetés módszereit (3), pedagógiai szempontokat (2, 4), a viták és a kérdésfelvetések alkalmazását a tanításban (5, 10), a gyakorlati feladatmegoldást (8), a gyakori verés helyett a szeretetteljes bánásmódot (7). Elutasítja a szó szerinti memorizálást (9), a hasznos és keresztény tudományok tanulására buzdít a haszontalan költészet helyett (11), kíméletes bánásmódot javasol a lassabban haladókkal szemben (12), és a lassú, de módszeres tanulást (13). Ezt követően kérdéseket *(interrogacio)* tesz fel Huntpichler, amelyeket meg is válaszol. Itt is a tanulás megfontoltságát és alaposságát hangsúlyozza (1), a tanári viselkedés szabályait (2) és a tanári alkalmasság követelményeit (3) írja le, és kifejti, hogy a tanár ne csak a tudomány igazát, hanem az élet és az igazság eszményét is közvetítse (4–6). Kerülni kell a figyelmet elterelő szórakozást, mértéktelenséget, zabolátlan viselkedést (7).

A mű első, moralizáló felében idézett szerzők jól tükrözik Huntpichler teológiai képzettségét és a domonkos mentalitást. Természetesen szerepel itt Humbertus de Romanis domonkos regulakommentárja, a szintén prédikátorrendbeli Hugo Ripelin *Compendium theologicae veritatis*a (igaz, egy másik domonkosnak, Ulrich von Strassburgnak tulajdonítva), valamint Aquinói Szent Tamás. Teológiai képzettségének megfelelően Petrus Lombardus *Sententiae*-it is kiterjedten idézi – ezt teológiai előadásain szintén kommentálta, s talán nem véletlen, hogy épp egy Petrus Lombardus-kommentár töredéke került elő Győrben, amely Huntpichler cellájába volt rendelve a Sarbak Gábor által ismertetett, Győrben talált kódextöredék szerint.[23] A költészet olvasását arra való figyelmeztetéssel utasítja el, hogy az utolsó világkorszakban *(in hac ultima huius mundi etate),* a végítélethez közel élve nincs már időnk haszontalan dolgokkal foglalkozni. Emiatt a tanulás során is a „kevésbé autentikus, különös és kevéssé szükséges költemények és írások" helyett a bibliai kánon egy-egy könnyebb és rövidebb könyvének olvasása nyújthat nyelvi bevezetést. Ezek közé tartoznak az apostoli levelek, a bölcsességkönyvek, avagy valamelyik rövidebb profetikus könyv *(aliqua canonica epistola, vel aliquis liber sapiencialis, aut propheta brevissimus).* A költészet teljes elutasítása nem szokatlan domonkos szerzők esetében, hiszen a rendi *constitutió*k is egyértelműen tiltják a világi tudományok tanulását: „A pogányok és a filozófusok könyveit ne tanulmányozzák, még ha alkalmanként rájuk is néznek. Világi tudományokat ne tanuljanak, sem az úgynevezett szabad művészeteket, csak ha valamivel kapcsolatban a rendmester vagy az egyetemes káptalan, illetve a tartományfőnök vagy a tartományi káptalan felmentést ad."[24] Annál érdekesebb a Szentírás latinságának dicsérete, amely méltóvá teszi a

23 Sarbak, *i. m.*, 151.

24 „In libris gentilium et philosophorum non studeant, etsi ad horam inspiciant. Seculares scientias non addiscant nec artes quas liberales vocant nisi aliquando circa aliquos magister ordinis vel capitulum generale vel prior provincialis vel capitulum provinciale voluerit dispensare." *Constitutiones ordinis fratrum praedicatorum anno 1375 ex codice Vat. Lat. 7658,* ed. Emilio Pannelli, II, 14, (179^{v}–180^{r}). http://www.smn.it/emiliopanella/governo/cop08.htm (letöltés: 2015. 08. 31). A tiltás a kezdetektől egészen a késő középkorig szerepelt a constitutiókban, Vincenzo Bandelli 1505-ös constitutiói azonban már

szöveget arra, hogy ne csak a lélek üdvösségére, hanem a nyelv elsajátítására is tanulmányozzák.[25]

Az elméleti tanácsok után a mű hét „megfontolásra" felosztott második fele gyakorlati kérdéseket tárgyal, amelyek a latin grammatika elsajátításával és a népnyelv igénybevételével is foglalkoznak. Az első megfontolás szerint a latin ragozásokat nem jól ismerő felnőtt klerikus minden nap többször is válasszon egy-egy népnyelvi szót *(locucio vulgaris idiomatis),* és annak helyes latin fordításáról beszéljen valakivel, aki instruálni tudja őt (II, 1). A legjobb, ha az ilyen egy hozzá közel álló ember segítségét kéri (2), akivel csak latinul beszél, aki kijavítja nyelvi hibáit is, és akivel megbeszélheti, hogyan mondja el latinul, amit mondani szeretne („de modis exprimendi convenienter mentis sue conceptus"). Így lehet elérni a nyelvtani egyeztetések hétköznapi gyakorlatnak megfelelő *(usualis)* ismeretét. Ha viszont egy klerikusnak a grammatikai szabályokat nemcsak gyakorlatban kell tudnia, hanem valamiképpen elméletben is (3), akkor nekik egy-egy latin szókapcsolatot kell feladatként adni, amelyről meg kell mondaniuk, hogy helyes vagy helytelen, és hogy milyen szabálynak felel meg, vagy mi ellen vét. Huntpichler szerint a helyes latin beszéd („oracio congrua latina") csak a szabályoknak megfelelő beszéd lehet. Ha nem talál a tanuló megfelelő tanárra, aki naponta feladatokat adna és kikérdezné, akkor csatlakozzon valakihez, aki kikérdezi, ahogy „egy erkölcsös és okos férfiú is cselekedett nemrég, amikor a laikus életet elhagyva pap és kanonok lett, és a lehetőségekhez képest olyanokat vett maga mellé a házába, akiktől gyakorlatban és elméletben *(partim per usum, partim per artem)* megtanulhatott helyesen beszélni, és aki rövid idő elteltével annyit fejlődött, hogy sokan a csodájára jártak" (4). Ahogy Huntpichler mondja, „mivel gyakran vannak tehetséges laikus testvérek nálunk is, akik ugyanezt megtehetik, helyén való az ilyeneket klerikusi és papi hivatásra bírni, bár keveset tudnak". A nyelvtani szabályok ismereténél nem kell túl bonyolult szintaktikai tételekre gondolni. Az 5. megfontolás szerint csak arra kell ügyelni, hogy tudják minden szóról, milyen szófajú, és milyen esetben állnak, a részletes és bonyolult szabályok tanulását kerülni kell. A mintadialógusban A és B, tanár és diák beszélget egymással, és a diáknak meg kell felelnie olyan kérdésekre, hogy a „pater noster" kifejezés nyelvtanilag helyes-e, milyen módon egyezik egymással főnév és névmás („nemben, számban, esetben" – ahogy azt még ma is tanuljuk), és a háromféle egyezés hogyan valósul meg.[26] A diáknak el kell tudni magyaráznia a nem, szám

jóval megengedőbbek: Vincenzo Bandello OP, *Regula Augustini et constitutiones fratrum praedicatorum et monalium,* Milánó, Joannes de Castelliono, 1505, 88: „studium litterarum congruit religioni nostre quantum ad id quod est commune omni religioni". A változásokról lásd Gilles Meersseman, *„In libris gentilium non studeant": L'étude classique interdite aux clercs au Moyen Age?,* Italia medioevale e umanistica, 1(1958), 1–13.

25 „Est quoque ibi latinitas decentissima, et honestissima sine omni vanitate, et veritas omnimoda sine omni dubietate." I, 11. A kérdésről: Erich Auerbach, *Sermo humilis* = E. A., *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter,* Bern, Francke, 1958, 25–53.

26 Bár vannak olyan kortárs értekezések, amelyek a *Pater noster* szövegét „Donatus gyanánt", tehát alapfokú oktatási segédletként interpretálják, valójában ezek nem grammatikai dialógusok, hanem moralizáló, épületes célú művek, és távol állnak Huntpichler nyelvtani példadialógusától. Ilyen pl. a *Brevis tractatulus per modum Donati pro novellis clericulis in dominica oratione instruendis,* amely

és eset fogalmát is. Talán ennek hangsúlyozásában is a magyar célközönség hatását vélhetjük felfedezni, hiszen a nem és az eset fogalma is idegen lehetett a veleszületett nyelvi kompetencia számára (tudatos magyar grammatikáról ekkoriban még nem beszélhetünk). Ki kell tudni fejteni a vonatkozó névmás, valamint a prepozíciók egyeztetésének szabályait – ezt már a Paternoster következő sora, a „tu, qui es in celis" szemlélteti. Az itt hivatkozott donatusi grammatika a legalapvetőbb nyelvtani ismereteket tartalmazta. A Miatyánk „sanctificetur nomen tuum" sora az igeragozás felmondására nyújt lehetőséget, ennek részleteire nem is Donatushoz, hanem a *Magister, quae pars est?* című dialogikus nyelvtani összefoglalóhoz utalja az olvasót.[27]

Különösen érdekes a hatodik megfontolás: azokban a konventekben, ahol több fiatal, vagy egyszerűbb testvér van („simplices aliqui sunt et iuvenes"), az étkezés alkalmával sorban mondjon minden ilyen fráter egy-egy auktoritásidézetet vagy exemplumot latinul, és utána magyarázzák meg azt világosan népnyelven. Miután az asztalnál ülő lektor felolvasott néhány sort, a korábbi szövegmagyarázatot ismételjék is meg, hogy jobban rögzüljön emlékezetükben. Hasonlóképp az étkezés befejeztével egy másik exemplumot vagy auktoritást kell latinul elmondaniuk, és népnyelven kétszer megismételve elmagyarázniuk. Ha a magyarázat nem tökéletes, akkor az ott levő tanult prelátus vagy doktor kiegészítheti. Számos haszna van Huntpichler szerint ennek a gyakorlatnak: egyrészt az abban résztvevő testvérek megtanulják a grammatikát, ezen felül memorizálják a Szentírást és annak népnyelvű magyarázatát is, így könnyebben tudnak máskor is megszólalni. Másrészt ezáltal lélekben is jobban felkészülnek a közösségi, nyilvános megszólalás alkalmára, alkalmasabbak lesznek a tanításra és Isten igéjének hirdetésére, és mondandójuk épületes lesz a hallgatóság számára is. Végül pedig azok a laikus testvérek („fratres laici") is részesülnek így az isteni igéből, akik amúgy a latin nyelvű asztali felolvasást, a *lectio mensae*-t egyáltalán nem értik.

Milyen tanulságok szűrhetők le Huntpichler értekezéséből? Műve a magyarországi domonkos iskolázás egy olyan szegmenséről tudósít, amelyről eddig nem sok in-

---

kilenc részre, egy salutatióra, hét petitióra és egy conclusióra osztja a Miatyánk szövegét, majd ezeket moralizálóan értelmezi. Stegmüller – valószínűleg egy baseli domonkos által 1454-ben másolt kódex kétséges explicitje alapján (Basel, UB, A VI 4, 66: „Tractatus brevis compilatus ut asseritur a pluribus a sanctissimo domino nostro Nicolao papa Quinto de oracione dominica") – V. Miklós pápának tulajdonított (*Repertorium Biblicum Medii Aevi,* Hg. Friedrich Stegmüller, Klaus Reinhardt, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, 1950–1981, n. 5665, vol. 4., 12, vol. 9/1, 295). A bázeli kéziraton kívül még legalább nyolc kortárs kézirat hagyományozza név nélkül a művet (Einsiedeln 228; Einsiedeln 279; Hannover LB I 182; Liège Seminaire 6 H 17, Lipcse UB 585, Metz BM 482; Párizs BNF lat. 14586; Wolfenbüttel HAB 17.18 Aug. 4°, és egykor Magdeburg Domgymn. 282 Tq 123). Én a metzi Bibliothèque Municipale 482. jelzetű kódexét használtam.

27 Bursill-Hall öt különböző értekezést ismer ezzel a címmel, vö. G. L. Bursill-Hall, *A Census of Medieval Latin Grammatical Manuscripts,* Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1981, 325–326. Ezek részben azonosak, ill. egymás kivonatolt változatai is lehetnek. Valószínű, hogy Huntpichler egy olyan értekezésre érti ezt a címet, mint a metzi Bibliothèque Municipale 642., ahol a „Magister quae pars" együtt hagyományozódik egy Donatus-szöveggel (1^{r}–18^{r}: Donatus: Ars, ill. 148^{r}–188^{v}: „Magister, quae pars? Nomen. Quare? quia significat substantiam cum qualitate propria vel communi…"). Ennek első mondata azonos azzal a „Dominus que pars est" elnevezésű grammatikával, amely szintén rendkívül népszerű volt a 15. században. Bursill-Hall, 312.

formációval rendelkeztünk. Az *Instructio incipiencium* – a *Kezdők tanítása* címvariáns jól mutatja, hogy életkortól függetlenül minden újonnan kolostorba lépő testvér a mű célközönségéhez tartozott. Míg a budai studium generaléról és annak tudós teológusairól, mint Petrus Niger (Schwarcz) vagy Nicolaus de Mirabilibus, meglehetősen sokat tudtunk már, az alapfokú oktatásról és a laikus testvérek tanításáról eddig alig voltak ismereteink. Huntpichler világosan megnevezi a nyelvoktatásban használt alapfokú tankönyveket, Donatust és a *Magister quae pars*?-ot, amelyek a kor Európa-szerte legnépszerűbb kezdő latin nyelvkönyvei. Vikárius generálisi tisztségénél fogva feltételezhetjük, hogy oktatási programja rövid – két-három éves – magyarországi tartózkodása ellenére a gyakorlatba is át lett ültetve. Erőteljes hatását mutatja a bécsi irányítás alatt maradó kassai domonkos konvent, és talán nem véletlen az sem, hogy az 1445-től a bécsi egyetemen tanuló, majd onnan hazatérő Váci Pál lesz két évtizeddel később, 1474-ben az ágostonos apácaregulák fordítója a margitszigeti domonkos konvent számára a *Birk-kódex*ben. Talán ennek a fordításának döcögése, *verbum ex verbo* („igéről igére")[28] fordító, a latin grammatikai jelenségeket változtatás nélkül visszaadó nyersfordítás-jellege is annak köszönhető, hogy Váci Pál a huntpichleri módszertannak megfelelően, a mondatokat szavakra bontva, azokat grammatikailag elemezve készítette el négylapos vázlatát.

Jól látható, hogy Huntpichler a latin nyelvhasználat szempontjából három csoportot különböztet meg: azokat a laikus testvéreket („fratres laici", II, 7), akik egyáltalán nem értenek latinul és csak a szöveg tolmácsolása által részesülnek az asztali felolvasás üzenetéből; azokat, akik beszélik a nyelvet, de szabályait nem ismerik; és azokat a tanítókat („informatores"), akik a szabályokat is tudják, valamint az olyan prelátusokat és doktorokat („prelatus vel doctor"), akik mások szövegmagyarázatának hibáit is ki tudják javítani. Kiderül a szövegből, hogy a klerikusok egy része értett ugyan latinul, beszélte a nyelvet, de a nyelvtannal és a ragozásokkal már nem volt tisztában. Ők, a grammatikában kevésbé tanult klerikusok („clerici in grammatica minus docti") nem vesztegettek hosszú időt a nyelvtan tanulására („tempus preterierunt discendi congruitates latini sermonis"), pedig több feladatra – nyilván tanításra és prédikálásra – is alkalmasak lennének, ha ezeket elsajátítanák. A ritualizált latin nyelvhasználat és a passzív nyelvértés lehetővé tette ugyan számukra a hétköznapi kolostori tevékenységet, a misehallgatást, de az oktatásban ezek a testvérek aktívan nem tudtak részt venni. A klerikusok egy részének elegendő volt, ha a gyakorlatban elboldogultak a latinnal („per usum"), de egyeseknek szüksége lehetett a grammatikai szabályok, az *ars grammatica* ismeretére is („non solum per usum, sed et aliqualiter per artem"). A fejlődés példájaként Huntpichler egy latinul tanuló „erkölcsös és okos férfiúról" emlékezik meg, aki „a laikus életet elhagyva pappá lett és kanonok", s emiatt latinul kezdett tanulni. Az ő példája arról is tanúskodik, hogy a papok, sőt a kanonoki méltóságot viselők között is voltak olyanok, akik nem rendelkeztek latin nyelvtudással, és csak az egyházi hétköznapok során sajátították el a nyelv alapjait. Eszerint a laikus életet

28 Így mondja Váci Pál a regula címében: „El kezdetik Szent Ágistan pispek regulája igeről igére". *Birk-kódex 1474*, kiad. Pusztai István, Bp., Akadémiai, 1960, 46.

élők számára is nyitva állt a pappá válás útja, ha elsajátították a nyelvi alapokat, és ha más – nyilván egyházjogi – akadály nem állt ennek útjában. Különösen tanulságos az a megjegyzése, amelyet a memoriterek kerülése kapcsán mond a világi papokról és szerzetesekről: eszerint a felesleges szabályokat nem szabad bemagolni; csak azt érdemes kívülről tudni, amire tényleg szükség van. Mint mondja, „a világi papoknak és a szerzeteseknek is tudni kell néha fejből elmondani olyan dolgokat, amelyeket nem értenek, mint a zsoltároskönyv, a halotti vecsernye, és más dolgok, amelyek az istentisztelethez tartoznak" (I, 9). Huntpichler itt nyilván nem az összes szerzetesről és papról beszél, akik között latinul kiválóan tudók is voltak, és akik tökéletesen értették a recitált zsoltárokat, hanem azokról a laikusokról, akik valódi latin nyelvtudás nélkül lettek papok.

Egyértelmű az is, hogy a laikusok és a klerikusok, illetve szerzetesek szoros – mindennapinak nevezhető – kapcsolatban vannak egymással, és a társadalmi csoportok közti kapcsolattartás és átjárhatóság szempontjából a laikus-klerikus választóvonal rugalmasnak tűnik. Az „erkölcsös és okos férfiú" példája mondatja ki Huntpichlerrel, hogy „mivel gyakran találkozunk olyan éles elméjű laikus testvérekkel *(fratres laycos ingeniosiores),* akik megtehetnék ugyanezt [a latin szabályainak alapos elsajátítását], helyes dolog, hogy az ilyeneket klerikusi és papi hivatásra szólítsuk, bár keveset tudnak – ha más akadály nem áll fenn" (II, 4). A laikus-klerikus kultúra közti rugalmas határvonal jól összhangba hozható azzal az állapottal, amelyek a pápai penitenciáriához intézett felterjesztések alapján Erdélyi Gabriella festett a 16. század kezdetének laikus–klerikus viszonyáról, külön felhívva a figyelmet a falusi papság magas létszámára, akik között sokan akadhattak hiányos latin nyelvismerettel rendelkezők.[29] A római penitenciára befutott kérelmek alapján tudjuk, hogy a legtöbb szökött szerzetes a 16. század elején épp domonkos volt, és az aposztázia jelensége összefügghetett a magas színvonalú domonkos rendi iskolázással: amint elsajátították az alapokat, akár tovább is állhattak, hogy máshol hasznosítsák literátus ismereteiket.[30] Huntpichler értekezése épp arról az alapszintű képzésről tudósít minket, amely a legfőbb vonzerőt jelentette a latinban kevéssé járatos laikusok számára a domonkos rendi iskolákban. Művéből egy olyan közösségi tér képe bontakozik ki, ahol a vertikális, vagy függőségi viszonyok nincsenek túl szigorúan definiálva, és komoly mozgástere van a rendszerbe belépőknek a felfelé való előremozdulásra. Ez a fajta társadalmi nyitottság tovább növelhette a vonzerejét a domonkosok által kínált, magas színvonalú iskolázásnak. Ugyanakkor az, hogy ennek a vertikális mozgásnak egyértelmű velejárója és értékmérője volt a domonkos férfikolostorokban a latin nyelvtudás mértéke, magyarázatot adhat arra is, hogy a népnyelvi írásbeliség miért elsősorban az apácakolostorokban bontakozott ki. Míg a domonkos férfikonventekben a népnyelv elsősorban csak a Szentírás, illetve a prédikációk megértésének az eszköze, és a latin nyelv elsajátításának segítője volt, és emellett a fő cél továbbra a latin *per usum* és *per artem* megtanulása lett, addig az apácakolostorokban nem volt ilyen célkitűzés: a népnyelv önmagában is elégséges eszköz volt az apácák lelki gondozásához szóban és írásban. Ez magyarázhatja, hogy egy do-

29 Erdélyi Gabriella, *Szökött szerzetesek: Erőszak és fiatalok a késő középkorban,* Bp., Libri, 2011, 115–141.
30 *Uo.,* 63–64.

monkos szerzetes, mint Váci Pál, aki a Huntpichler által leírt noviciátus rendszerében nőttek fel, a margitszigeti domonkos apácák lelki gondozására készíti el az ágostonos regula huntpichleri elvek szerint készült fordítását, míg férfikolostor, vagy laikus testvérek számára készült fordításának nem maradt nyoma.[31]

A szövegközlés elveiről: a szöveget a három kézirat kollációjával, az F alapján, de H^2 szerzői javításaival együtt, a tudományos életben általánosan elterjedt középlatin helyesírással (ae helyett e, mgh. vagy n+ti+mgh. helyett ci+mgh., nazálisok közti p) közlöm. A fejezetek számozása és a központozás tőlem származik.

Sigla:

F Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, I. Q. 475., 1^{v}–7^{r}.

H Wien, Österreichische Nationalbibliothek, cod. 14509, 2^{r}–11^{v}.

V Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, I. Q. 104., 49^{v}–54^{r}.

Directio pedagogorum[32]

I. 1. Sequitur quedam simplex[33] directio pedagogorum ac eciam lectorum[34] naturarum,[35] quorum est docere iuvenes in grammatica et scibilibus puerilibus et fundamentalibus.[36] Inquisicio, qualiter se habere debeat in docendo iuvenes grammaticam aut alia scibilia puerilia et fundamentalia[37] pedagogus vel lector naturarum, sequitur. Respondendum duxi per aliquas consideraciones, quarum prima hec est: Instructor primo seipsum bene instruere debet,[38] ut scilicet fideliter intendat, et fervide[39] profectum suorum auditorum.[40] Hec enim faciens magis et magis abundabit in compendiosis modis docendi alios. Si vero non fuerit affectuosus ad fructuosam instructionem, carebit sano intellectu ad bene docendum. Ubi enim fuerit hominis maior affectus, ibi et abundabit eius intellectus. Unde qui magnum habent affectum ad res militares, faciliter fiunt boni milites, qui vero non, nequaquam.

31 Ezek a megállapítások jól illeszthetők Horváth János elgondolásához, amely szerint a 15. századi kolostori reform, ill. az anyanyelvi kódexirodalom 16. század eleji felvirágzása között szoros, oksági kapcsolat van. Erről, ill. Horváth János és Mályusz Elemér eltérő koncepciójáról vö. Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. században,* Bp., Balassi, 2016, 85–86.

32 Bár mindhárom kódex explicitje az *Instructio incipiencium* címformát használja, a félreértések elkerülésére meghagytam a kezdősorban olvasható és Frank által bevezetett *Directio pedagogorum* alakot.

33 *del.* H

34 lectorum naturarum FH^2; lectorum *om.* H

35 A domonkos studium generalékban a tanmenet a *studium grammaticae, logicae* és *naturarum* részekből állt, mielőtt a *studium particularis theologiae* következett volna. Vö. Marian Michèle Mulchahey, Timothy B. Noone, *Religious Orders = A Companion to Philosophy in the Middle Ages,* ed. Randall Curren, Oxford-Malden, MA, Blackwell, 2002, 45–50; Harsányi, *i. m.,* 115–125.

36 et fundamentalibus H^2FV; *om.* H

37 et fundamentalia H^2FV; *om.* H

38 id est considerare seu asserere *add.* H^2

39 *om.* H *add.* H^2

40 discipulorum H; auditorum H^2FV

2. Secunda consideracio: sic agatur erga discipulos verbis et factis, ut ad studium materie eis proposite sint avidi, nec admittatur, ut audiant seductores vel seductiones studium dissuadentes, sed frequenter[41] est eis studium laudandum et fructus scienciarum exponendi, ut sic in studii laboribus delectentur.[42] Unde in quarto *Ethicorum* dicit Aristoteles: *Unusquisque ea in quibus delectatur, optime operatur, contraria vero autem nequaquam aut*[43] *debiliter.*[44]

3. Tercia consideracio: Quando iuvenis avidus est habere aliqua[45] necessaria, ut vestes vel alia, dicatur ei: „non,[46] non habebis hec vel illa, nisi feceris diligenciam circa illa vel illa addiscenda." Per talem enim modum vel consimiles sepe magis provocantur et inducuntur[47] ad amorem studii,[48] quam per vituperia vel verbera. Unde eciam ecclesia dei instituit, quod graduaciones in omni facultate et[49] rigorosa examina procedunt promovendorum, necnon et in multis universitatibus locaciones fiunt iuxta merita maiora et minora eorum, qui graduantur,[50] quatenus propter honorem et famam laudabilem[51] consequendam[52] avidiores fiant omnes studentes in quacunque facultate ad literarum studia et morum venustatem. Et nedum hoc fit in almis universitatibus, sed et in studiis sacrorum ordinum, ordinis scilicet predicatorum ac in ceteris ordinum mendicancium.[53]

4. Quarta consideracio: quia *virtus laudata crescit*,[54] expedit quandoque, cum bene se habuerint in discendo, ut laudentur, et pre ceteris scilicet negligentibus in aliquo honorentur. Tunc enim in amore studii crescent, et alii ad bene studendum inardescent visa honoracione diligenciorum studencium.[55]

5. Quinta consideracio: cum animus humanus naturaliter ad sublimia tendat, expedit, ut sepe procuretur iuvenibus in materia studii sui disputacio. Qui enim victores extiterint, gaudentes diligenciores fiunt, victi vero propter verecundiam[56] cogitabunt sic diligenciam assumere, ut de cetero non videantur confusi.

6. Sexta consideracio: quod nequaquam iuvenibus multa simul ad discendum proponantur, sed pauca aliqua, et si eciam illa fuerint eis nimis difficilia vel fastidiosa, proponantur eis iterum pauciora vel faciliora, que capacitatem eorum non excedant.

41 frequenter előtt három szó törölve: [magis quasi ymo] H
42 delectentur FV; *om.* H *add.* H²
43 vel H aut FV
44 Arist., *Ethica Nic.*, 10, 5; 1175a30. Ebben a formában idézi Aquin. *STh* II^a-IIae q. 15 a. 3 co.
45 aliqua H alia FV
46 non, non F; non HV
47 provocantur et inducuntur FV; *om.* H *add.* H²
48 ad amorem studii H; studii FV
49 et *add.* H
50 Például Párizsban a teológiai fakultáson.
51 *om.* H
52 consequendos H
53 Unde eciam ecclesia… mendicancium FV; *om.* H; *add.* H²; *add. in fine:* sequitur quarta consideracio:
54 Cf. Ovid. *Ex Pont.* 4, 2, 35–36.
55 studencium *om.* H; *add.* H²
56 cundiam H, verecundiam H²FV

7. Septima consideracio: non crebro vituperentur, aut verberentur indiscrete, sed caritativis persuasionibus, quandoque seriosis, quandoque familiaribus et iocundis ad laborem studii inducantur, et ad hoc semper tendatur, quod materiam propositam recte intelligant, et quia intelligencia veritatis affert delectacionem: sciencia enim mirabiles habet delectaciones. Communis est, quod affectus sciendi et delectacio in intelligendo causant sollicitudinem addiscendi et se laboriose in studio occupandi.

8. Octava consideracio diligenter conservanda: facienda sunt cum iuvenibus frequencia exercicia. Et quotidiana crebra possetenus examina[57] non negligenda sunt,[58] in examinando autem providendum est, ne iuvenes precipitanter sine deliberacione respondeant, neque cum magna festinacione et[59] verborum involucione. Sufficiens ergo mora temporis linquenda est eis, ut deliberate[60] et modeste respondere valeant, prius apud seipsos bene premeditando, quid et quomodo satisfacere queant interrogacioni. Sed quia vere sciencie non sunt nisi scibilia per raciones, cognoscantur[61] utpote per causas precipue, et deinde per effectus. Instructor debet a discipulo respondente interrogare, que sit racio assercionis seu[62] dicti sui, et quare hoc pocius teneat, quam oppositum eius, et huiusmodi. Et sic doctrinaliter conferens disputet cum eo, probando negata[63] et improbando concessa secundum tamen capacitatem discipuli. Unde frequens collacio illuminat intellectum, ignoranciam pellit, ambigua scrutatur, et nisi quis in ea exercitatus fuerit, ut brutum obmutescet. Unde experientia docente dicit[64] Ysidorus: *melius est conferre, quam legere.*[65] *Collacione enim obtecta clarescunt, conferendo difficilia aperiuntur.*[66] Item libro tertio de summo bono: *omnis profectus ex lectione et meditacione procedit*; *que enim scimus, lectione discimus, que discimus, meditacionibus conservamus.*[67] Origenes super Exod.: *Punge oculum et dabit lacrimam, stringe mentem et dabit intellectum.*[68] Nihil enim tam incredibile, quod non discendo fiat probabile. Preterea opinionibus et longis et difficilibus diffinicionibus et divisionibus ingenia iuvenum non occupentur, quia est temporis neglectio, sed regulas, principia, ac documenta auctorum magis necessaria eos doceat, primo faciliora et deinde alciora iuxta suam discrecionem vel maiorum directionem.

9. Nona consideracio: non sunt artandi iuvenes ad recitandum cordetenus multa que non intelligunt, sed maior ad hoc danda est opera,[69] ut illa pauca, que discere possunt,

57 cottidiana examina H, quotidiana crebra H²; crebra possetenus examina FV
58 non sunt negligenda FV
59 ac H, et H²FV
60 alias moderate *add.* H²
61 cognoscantur FV; cognoscant H
62 sensi *corr.* H
63 disputat *corr.* H
64 FV; experiencia […] dicit *om.* H; *add.* H²
65 Isidorus Hispalensis, *Sententiae,* éd. Pierre Cazier, Turnhout, Brepols, 1998, 239 (3, 14, 1). (CCSL 111)
66 Isidorus Hispalensis, *Synonyma,* éd. Jacques Elfassi, Turnhout, Brepols, 2009, 121 (2, 70). (CCSL 111B)
67 Isidorus Hispalensis, *Sententiae, i. m.*, 229 (3, 8, 4).
68 Thomas de Hibernia *Flores omnium doctorum illustrium,* Paris, Variquet, 1664, 653 (s.v. Studium; online kiadás: *The Electronic Manipulus Florum*, kiad. Chris L. Nighman, 2015, http://web.wlu.ca/history/cnighman/MFfontes/StudiumH.pdf). Cf. Orig. *Hom. in Gen.* 12, 5 (93), *Hom. in Exod.* 4, 5 (PG 12, 229; 12, 320). Cf. Sir 22:24.
69 diligencia *add. inter lineas* H

sine lectione cordetenus intelligant competenter iuxta modulum eorum.[70] Melius enim est pauca intelligere, quam sine intelligencia multa verba memoriter tenere, nisi specialis existat causa in quibusdam aliqua tenendi in mente non intellecta. Sicut sacerdotes et religiosos aliquando eciam, que non intelligunt, oportet scire pronunciare cordetenus, ut psalterium, vigilias mortuorum et alia, que ad cultum divinum pertinencia.

10. Decima consideracio: aliquando proponenda sunt iuveni aliqua dubia utilia, in quibus exerceat ingenium suum. Ita, ut non statim ad ea respondeat, sed post diem unum vel plures, ut sic discat prudenter deliberare et cum seipso disputare adducendo sibi ipsi raciones pro et contra. Per hunc enim modum fiet ingenium eius discursivum et acutum, et sciet tandem ex paucis intelligere multa. Cumque factus fuit perfectior, tunc in causis[71] magis arduis sciet similiter[72] caute et circumspecte deliberare.

11. Undecima consideracio: quia brevissimi sunt dies hominis in hac ultima huius mundi etate, *nos namque sumus, in quos fines seculorum devenerunt*,[73] *demencia ergo est in tanta temporis egestate addiscere supervacua*.[74] Expedit igitur, ut dimissis poetriis et scripturis minus autenticis ac curiosis et minus necessariis, in quibus iam multi tempus suum miserabiliter expendunt, exerceantur iuvenes in scripturis utilioribus et solidioribus. Verbi causa, loco poetarum exponendorum pro tempore iuvenibus eligatur aliquis liber brevis et facilis de canone Biblie, ut aliqua canonica epistola vel aliquis liber sapiencialis aut propheta brevissimus. Ibi enim sunt divine doctrine, que homini in omni statu et etate possunt pre ceteris prodesse, homini quoque in lectione huiusmodi verborum sacrorum affectuosa fit familiaris spiritus sanctus, cuius sunt verba illa, et sancti angeli hominum custodes. Est quoque ibi latinitas decentissima et honestissima sine omni vanitate, et veritas omnimoda sine omni dubietate, et autoris, a quo omnis dependet autoritas, veritas et bonitas. Nolo tamen per hoc[75] ego preiudicare exercicio adolescentum in poetriis, quas si in iuventute addiscunt loco rudis et superflue[76] grammatice vel logice positive et inutilis ad nihilum deservientis, nisi ad temporis perdicionem, pretermissis verissimis grammatice et logice necessariis fundamentis ab autoribus traditis, tales efficiuntur[77] idonei, diserti ac magis efficaces ad multa in alcioribus facultatibus, experiencia multiformi edocente. In hac autem re studii poetrie hoc solum est reprehensibile, quod indebite magis necessaria quandoque negliguntur.

12. Duodecima[78] consideracio: Preceptor discipulorum non contempnat nec contempni permittat iuvenes, qui sunt tardioris ingenii, sepe enim compertum est et quotidie videtur tales in progressu temporum crescere super eos in scienciis et moribus, qui in adolescencia sunt ingeniosiores.

70 competenter [...] eorum *om.* H; *add.* H²; competenter intelligant [...] FV
71 FV; tunc in causis *om.* H, *add.* H²
72 FV; *add. inter lineas* H
73 1Cor 10,11.
74 Cf. Seneca *Ep. ad Luc.* 48, 12.
75 FV; Per hec tamen nolo H
76 subflue H; superflue FV
77 FV; efficiuntur tales H
78 Sequitur duodecima H²

13. Tertia decima consideracio: Non nimis vehementer applicandus est animus ad subito addiscenda aliqua, sed mediocriter, quatenus[79] sciencie modeste acquisite per maturas deliberaciones permanenciores fiant. Unde dicit Philosophus in Predicamentis: *Sciencia est de numero permanencium et difficile mobilium. Si quis mediocriter sumit scienciam, nisi fiat grandis permutacio ab egritudine vel aliquo huiusmodi, permanet.*[80] Circa hoc dicit Boethius quod *sciencia festinata marcescit, mediocriter autem sumpta augmentatur et crescit.* In tractatu de beneficiis Senece: *Multo plus prodest, si pauca precepta sapiencie teneas et illa prompta et in usu habeas, quam, si multa didiceris, et non ad manum habeas.*[81] Hec nunc sufficiant pro parvulis.

14. Interrogacio: quomodo discipuli et studentes periciores se in studio suo habere debeant, precipue in ordine predicatorum, in quo fructuosa et salubria studia literarum maxime vigere debent? Responsio: dicendum est, quod studium talium primo dirigendum est secundum capitulum 14 distinctionis secunde *Constitucionum fratrum predicatorum.*[82] Secundo: secundum ea, que copiose et racionabiliter scribit Humbertus in *Exposicione regule sancti Augustini* de studio et studentibus[83] sequantur illa verba regule: *cum acceditis ad mensam, donec* etc. *Codices certa hora singulis diebus petantur* etc.[84] Tertio: secundum consilia sancti Thome in quadam epistola ad quendam studentem que talis est:[85] *Quia quesisti a me, qualiter te oporteat intendere vel incedere in thesauris sciencie acquirendis, hoc a me tibi super hoc datur consilium, ut per rivulos, non statim, eligas mare introire, per faciliter enim oportet ad difficulter pervenire,*[86] sicut per mane ad sero. *Tardiloquum te esse iubeo, et tarde ad locutorium accedere. Consciencie*[87] *amplectere puritatem, oracioni vacare non desinas, cellam frequenter diligas, si vis in cellam vinariam introduci. Omnibus te amabilem exhibe, nihilque tibi de factis sit penitus aliorum, discursus super omnia fugias, et sanctorum et proborum vestigia imiteris, ne respicias a quo audias, sed quid dicatur memorie recommenda. Nemini te multum familiarem ostendas, quia nimia familiaritas*[88] *parit*[89] *contemptum, et subtractionis a studio materiam administrat. De factis et verbis secularium nullatenus te intromittas. Ea, que legis, fac ut intelligas, de dubiis te*

79 FV; quatinus H

80 Arist. *Categ.* 8, 8b30; Boëthius fordításában idézve: *In Categ. Arist.* de qualitate (PL 64, 240).

81 Seneca, *De beneficiis*, 7, 1; *Moralium dogma philosophorum* 1, 10 (PL 171, 1013).

82 *Constitutio fratrum praedicatorum*, dist. 2., cap. 14 (de studentibus). Vö. Vincenzo Bandello OP, *Regula Augustini et constitutiones fratrum praedicatorum et monalium,* Milano, Joannes de Castelliono, 1505, 88–94.

83 Cf. Humbertus de Romanis, *Expositio regulae b. Augustini = Opera de vita regulari,* ed. J. J. Berthier, Roma, Befani, 1888, vol. 1., 418–476.

84 etc. *om.* H. Cf. Augustinus, *Epistulae 185–270,* Hg. Alois Goldbacher, Wien, Gerold, 1911, 368 (*ep.* 211, 13). (CSEL 57)

85 Ps.-Thomas Aquin. *De modo studendi* 1 (cf. Thomas Aquinas, *Opera omnia ut sunt in Indice thomistico additis 61 scriptis ex aliis Medii Aevi auctoribus,* ed. Roberto Busa, t. 6., Stuttgart–Bad Cannstadt, Frommann–Hoolzbog, 1980, 580).

86 Itt és a következőkben a modern szövegkiadás lényegesen eltér: „ut per rivulos, non statim in mare, eligas introire, quia per faciliora ad difficiliora oportet devenire."

87 Con H; Consciencie FVH^2

88 nimia familiaritas *add.* H^2; *om.* HFV

89 parait H

certifices. Et quicquid poteris in armario mentis reponere, satage, sicut cupiens vas adimplere. Alciora te ne quesieris: illius sequere vestigia, qui frondes et flores fructusque utiles et mirabiles in vinea domini Sabaoth, dum vitam comitem haberet, protulit et produxit. Hec si sectatus fueris, ad id attingere poteris, quod affectas. Hec sanctus Thomas de Aquino ordinis predicatorum.

15. Interrogacio: quomodo se habere debeant qui ad docendum deputati sunt? Dicendum, quod tales ad hoc semper tendere debent, ut quantum ad eos pertinet et eis permittitur, studencium ingenia diligenter scienciis precipue necessariis exerceant. Errata corrigant, bene ordinata custodiant, vitam et mores subditorum verbo et exemplo custodiant, egregii doctoris gencium formam sectantes, qui ait secundo ad[90] Thimo. 4to: *Argue, obsecra, increpa* etc.[91] immiscentes temporibus tempora, terroribus blandimenta. Indisciplinatos autem et inquietos durius debent arguere, sed obedientes, mites et pacientes, ut in melius proficiant, obsecrare; negligentes, contempnentes et superbos aut increpent, aut puniant, neque dissimulent discolias, suspectas familiaritates seu societates, crapulas et negligencias. Sed mox ut talia ceperint oriri, radicitus, quantum valent, amputent memores periculi Hely sacerdotis de filiis suis. Honestiores atque intelligibiliores prima et secunda ammonicione corripiant. Improbos et corde duros, superbos et inobedientes verbere et castigacione coerceant reducentes illud in memoriam: *Stultus verbo non corrigitur, percute filium tuum virga, et liberabis animam eius a morte.*[92] Advertendum quoque est exemplum beate Paule, que *lascivientem adolescentularum carnem crebris ac duplicatis frangebat ieiuniis, malens eis stomachum dolere, quam mentem.*[93] Preterea *debet magistrum sapientem esse et disciplinatum, qui tunc aliis recte disciplinam imponit, cum ipse disciplina vivit, cum ex se ipso trahit magisterium, quod exercet in alio. Verba hec habentur ex Apostolo ad Hebreos XII dicentis: In disciplina perseverate, tanquam filiis offert se vobis deus, et quis filium quem non corrigit pater*[94] *etc. Sunt autem hec duo necessaria, ut magister suis exhibeat discipulis timorem et amorem. Timorem hiis, qui superbi ac rebelles et dure mentis sunt; amorem vero iis, qui libenter, humiliter et devote faciunt facienda, et vitant vitanda. Et quamvis utrumque sit necessarium, plus magister amari appetat a discipulis, quam timeri, quia quanto plus diligitur, tanto libencius auditur.*[95] Hoc autem semper cogitare debet, qui aliorum est preceptor et instructor, quod super se iudicem invisibilem habet deum,[96] ut magisterii sui officium tanto fidelius agat, quanto se redditurum racionem pro sibi commissis apud districtum iudicem pensat. *Valde enim*, ut ait Hugo de Sancto Victore super regulam beati Augustini in fine, *valde enim sollicitus*

90 secundo *om.* FV

91 in omni paciencia et doctrina etc. *add.* H[2] Cf. 2Tim 4:2; *Regula s. Benedicti* 2, 23–26.

92 Prov 23:14. A Timóteus-levél idézetétől eddig a pontig a *Benedek-regula* parafrázisa a szöveg.

93 Hieronymus, *Epistulae, Pars II: epistulae 71–120,* Hg. Isidor Hilberg, Wien–Leipzig, Tempsky–Freytag, 1912, 336 (*Ep. 108, Epitaphium Paulae* 20, 5) (CSEL 55).

94 pater *om.* FV. Cf. Hbr 12:7.

95 [Ps.-]Hugo de Sancto Victore, *Expositio in regulam S. Augustini,* 11 (PL 176, 922). A szerzőségről vö. Robert Baron, *Hugues de Saint-Victor est-il l'auteur d'un commentaire de la règle de saint Augustin?,* Recherches de science religieuse, 43(1955), 342–360; Damien van den Eynde OFM, *Deux traités faussement attribués à Hugues de Saint-Victor,* Franciscan Studies, 19(1959), 318–324.

96 dominum H

debet esse quisque in bono opere, ut in cunctis, que agit, semper cogitet de extremo fine. Unde scriptum est: in omnibus operibus tuis memorare novissima tua et in eternum non peccabis.[97]

16. Alia interrogacio: qualis esse debeat informator? Solucio: quia omnis aliorum instructor aliquam eis communicare debet veritatem, quod facere non potest, nisi ipsemet eam intelligat, providendum est igitur, ut instructores quaruncumque veritatum sint ad docendum sufficientes et adeo idonei, ut cum per doctrinam edificant, per vitam non destruant, et ne, quid vita edificant, defectu sane doctrine aliquando corrumpant.

17. Interrogacio: quottuplex[98] est veritas? Responsio: *triplex a sanctis veritas distinguitur, scilicet vite, iusticie et doctrine. Veritas vite est adequacio manus ad linguam,* ut videlicet taliter homo agat, qualiter lingua cordis recte dictat. *Veritas iusticie est adequacio sentencie ad causam,* ut scilicet sentencia sit proporcionata cause, puta ut unicuique reddatur iuxta meritum vel demeritum suum. *Veritas doctrine est adequacio rei ad intellectum*, ut scilicet vera et sana doceantur, et opposita reprobentur.[99]

18. Interrogacio: an sufficiat vacare solum studio veritatis doctrine? Dicendum est quod non. Unde eximius prophetarum sanctus David petivit a deo primo bonitatem, secundo disciplinam, et ultimo scienciam dicens Ps. CXVIIIo: *Bonitatem et disciplinam et scienciam doce me.*[100] Providendum est ergo, ut omnis studens primo et principaliter querat bonitatem, et ad eam, dum necesse est, per disciplinam compellatur. Et quia hec fieri non possunt, nisi per medium scienciarum, quibus cognoscitur, quid verum, quid falsum, quid bonum, quid malum, quid necessarium, quid non necessarium et cet. Consequens igitur et accessorium, ut huiusmodi sciencie utiles diligenter addiscantur.

19. Interrogacio: an magister vel pedagogus habens simplicem commissionem solum ad tradendum veritatis doctrinam extendere se possit ad docendum eciam alias veritates, presertim veritatem vite, que est caritas? Dicendum, quod cum unicuique mandaverit deus de proximo suo., atque bonum quodcumque potest manus nostra[101] instanter operare debeamus. Ideo magister ex caritate et debito bone familiaritatis ac eciam per modum supererogacionis habita opportunitate crebro hortari et instruere debet discipulos de veritate vite, id est dilectione dei et proximi. De qua Apostolus ait primo ad Thimo. 1o: *Finis precepti est caritas de corde puro et consciencia bona et fide non ficta.*[102] Et ad Rom. XIIIi: *Plenitudo legis est caritas.*[103] In quibus quidem autoritatibus fundatur, quod Augustinus dicit in epistola quadam ad Hieronymum: *ubi caritas est, quid est, quod possit deesse? Ubi autem non est, quid est, quod possit prodesse?*[104] Preterea idem in *de laude caritatis* dicit: *Ille*

97 [Ps.-]Hugo de Sancto Victore, *Expositio in regulam S. Augustini,* 11 (PL 176, 922). Cf. Sir 7:40.
98 quotduplex V
99 reprobantur H, reprobentur H²FV. Cf. Iacobus de Voragine, *Legenda aurea,* 156 (S. Lucas).
100 Ps 118:66.
101 H; *om.* FV
102 1Tim 1:5.
103 Rom 13:10.
104 Augustinus, *In Iohannis evangelium tractatus CXXIV,* ed. Radbod Willems, Turnhout, Brepols, 1954, 536 (LXXXIII, 3). (CCSL 36)

tenet, et quod[105] *patet, et quod*[106] *latet in divinis codicibus, qui caritatem servat in moribus.*[107] Preterea idem Augustinus in 2º libro *de doctrina Christiana* 33º: et allegat Magister in 3º distinctionum 29, capitulo 3º: *Omnes homines eque diligendi, sed cum omnibus prodesse non possis, his potissimum consulendum est, qui pro locorum et temporum vel quarumlibet rerum opportunitatibus constrictius tibi quasi quadam sorte iunguntur. Pro sorte enim habendum est quo quisque tibi temporaliter colligancius adheret, ex quo pocius legis dandum esse.*[108] Idem super epistolam ad Galateos: *Operemur bonum ad omnes, maxime ad domesticos fidei, id est ad Christianos. Omnibus enim pari dilectione vita eterna est optanda, etsi non omnibus eadem possunt exhiberi dilectionis officia, que fratribus maxime sunt exhibenda,* quia sunt invicem membra, et habent eundem patrem.[109] Preterea Magister in 3º dist. 36. capitulo ultimo dicit, que sequuntur:[110] *Omnia ergo ad duo mandata caritatis pertinent, quia per caritatem implentur, et ad caritatem tamquam ad finem referri debent. Unde Augustinus: Totam magnitudinem et amplitudinem divinorum eloquiorum possidet caritas, qua deum proximumque diligimus, que radix est omnium bonorum.*[111] *Unde veritas ait: in his duobus mandatis universa lex pendet et prophete.*[112] *Si ergo non vacat omnes paginas sacras*[113] *perscrutari, omnia involucra*[114] *sermonum evolvere, tene caritatem, ubi pendent omnia, quia perfectio est et finis omnium. Tunc enim et precepta et consilia recte fiunt, cum referuntur ad diligendum deum et proximum propter deum. Quod vero a*[115] *timore pene vel aliqua intencione carnali fit, ut non referatur ad caritatem, nondum fit, sicut fieri oportet, quamvis fieri videatur. Inimicus enim iusticie est, qui pene timore non peccat, amicus vero, qui eius amore non peccat. Omnium igitur hec summa est, ut intelligatur legis et omnium divinarum scripturarum plenitudo esse dilectio dei et proximi.*

20. Interrogacio: an fructuosi studii impedimenta sint nimia attencio et aviditas studendi distractiones, tumultus, intemperancie et huiusmodi? Dicendum est quod sic, unde providendum est, ne studentes nimium diligentes viribus se destituant ex aviditate, ne sic fracti sibi et aliis inutiles fiant. Et est simile de iis, sicut de citaredo: ex optimo enim citaredo fit pessimus propter nimiam attencionem.[116] Expedit ergo ut in fatiga studii modeste se habeant, et per interposicionem vacacionum laudabilium ac

105 quid FV
106 quid FV
107 Augustinus, *Sermo de laude charitatis* (= Eugyppius, *Thesaurus* 352) (PL 62, 1086).
108 Augustinus, *De doctrina Christiana,* ed. Joseph Martin, Turnhout, Brepols, 1962, 22 (1, 28) (CCSL 32); Petrus Lombardus, *Sententiae in IV libris distinctae,* ed. Ignatius Brady, vol. 2., Grottaferrata, Ad Claras Aquas, 1981, 173. (3 dist. 29, 2; PL 192, 816).
109 Augustinus, *Expositio epistolae ad Galatas,* Hg. Ioannes Divjak, Wien, ÖAW, 1971, 137 (c. 61) (CSEL 84); Petrus Lombardus, *Sententiae in IV libris distinctae,* ed. Ignatius Brady, vol. 2., Grottaferrata, Ad Claras Aquas, 1981, 173. (3, dist. 29, 2; PL 192, 816). Cf. Gal 6:10.
110 secuntur F. Petrus Lombardus, *i. m.,* 205. (3, dist. 36, 3.)
111 Augustinus *sermo* 350, 2 (PL 39, 1533); *Enchiridion* 121; *Glosa ordin.* ad 1Tim 1 ad 'Finis autem praecepti est caritas' (*Bibliorum Sacrorum cum Glossa Ordinaria,* 6, Velence, 1603, 684).
112 Mt 22, 40.
113 FV; sanctas H
114 FV; volumina H
115 *del.* H
116 Et est… attencionem *om.* FV

per motus et exercicia corporalia delectabilia honesta recreentur, et pariter nova sibi[117] conquirant fantasmata, ex quibus ad studium renoventur et revalescant; ita, ut post recreacionem hoc possint paucis horis, quod durante nimia fatiga et tedio vix potuissent tota die. Sic ergo licet bonum sit diligenter[118] vacare studio et meditacionibus, malum tamen in hoc bono excedere, sicut et in aliis actibus virtutum potest homo et deficere, et excedere. Preterea considerandum est, quod, sicut dicit Ulricus de Argentina in *Compendio theologice veritatis* libro 2° cap. 41,[119] *cum virtutes animales intenduntur, tunc naturales remittuntur. Propter hoc in homine dedito studio vel meditacionibus minus operatur nutritiva et generativa et augmentativa. Ex quo patet quod concupiscencia carnis domatur in viro studioso. Unde ait Hieronymus:*[120] *ama scienciam scripturarum, et carnis vicia non amabis. Preterea, quando virtutes animales remittuntur, naturales intenduntur. Sicut patet in sompno, qui describitur esse quies virtutum animalium cum intensione naturalium.* Preterea considerandum est, quod cohibendi sunt studentes, si fructuose studere debeant, a tumultibus, distractionibus, discursibus et sollicitudinibus exterioribus. Illud enim, quod ad multa dispergitur, minus est ad singula. Expedit igitur ingenium studentis recollectum et integrum esse ad materias studii sui. Preterea summopere cavere debent intemperancias et luxurias et crapulam. Per hec enim et similia impediuntur racio et voluntas indebitis suis operacionibus, et tanto amplius, quanto magis quis hec concupiscit, vel in eis delectatur. Dicit enim sanctus Thomas in 2a 2e q. cliii articulo quinto,[121] quod *quando inferiores potencie vehementer afficiuntur ad sua obiecta, consequens est, quod superiores vires impediantur et deordinentur in suis actibus. Per vicium autem luxurie maxime appetitus inferior, scilicet concupiscibilis, vehementer intendit suo obiecto, scilicet delectabili, propter vehemenciam delectabilis. Et ideo consequens est, quod per luxuriam maxime superiores vires*[122] *deordinentur, scilicet racio et voluntas.* Explicit prima pars tractatus.

II. 1. Incipit secunda.[123] Sunt nonnulli clerici in grammatica minus docti, qui tempus preterierunt discendi congruitates latini sermonis per longos processus, qui quidem, si easdem congruitates scirent, ad multa officia et alia bona essent plurimum idonei. Idem sepe contingit de secularibus clericis atque eciam domicellis delicatis, qui multum se occupare non possunt. Est igitur interrogacio: quomodo clerici tales scilicet latinum sermonem insufficienter scientes possint eas congruitates[124] compendiose addiscere? Dicendum est ad hoc per aliquas consideraciones quarum prima est: adulto clerico non sufficienter scienti congruitates providendum est, ut quotidie aliquociens singulis diebus

117 nova sibi F; sibi nova HV

118 *om.* FV

119 Hugo Ripelin OP, *Compendium theologiae veritatis* = Beati Alberti Magni *Opera omnia,* vol. 34., ed. Augustus Borgnet, Paris, Vives, 1896, 68. (2, 41.)

120 Hieronymus, *Epistulae, Pars III: epistulae 121–154,* Hg. Isidor Hilberg, Wien–Leipzig, Tempsky–Freytag, 1918, 130 (*ep. ad Rusticum mon.* 125, 11) (CSEL 56).

121 Aquin. *STh* II^a-IIae, q. 153 a. 5 co.

122 *om.* FV

123 Explicit […] secunda H^2, *om.* FV

124 *om.* H

prestituatur aliqua locucio vulgaris idiomatis,[125] de cuius interpretacione utcunque deliberet, et illam interpretacionem alicui instructori suo recitet, ut emendetur, ubi defecerit.

2. Secunda consideracio: ut talis habeat aliquem sufficienter in grammatica doctum sibi familiariter coniunctum, cum quo et coram quo frequenter loquatur non nisi latinum, qui eum doceat an congrue locutus sit. Si vero non potest habere aliquem informatorem determinatum, saltem frequenter interroget iam ab illis, iam ab aliis, quos pro tempore habere valuerit. Apud se ipsum quoque ubicumque opportunitas occurrerit, cogitet sollicite de modis exprimendi convenienter mentis sue conceptus, et frequenter interroget et conferat, et alios congrue loquentes libenter audiat, et audita memorie commendet. Et ceteris similibus et dissimilibus modis compendiosis perveniendi ad noticiam congruitatum saltem usualem.

3. Tercia consideracio: Clericus in grammatica minus sufficienter instructus, si debeat scire congruitates non solum per usum, sed et aliqualiter per artem, providendum est, ut frequenter proponatur ei aliqua latina locucio, de qua ab eo interrogetur, an sit congrua vel non. Et si sic, quare et per quam regulam vel doctrinam artis grammatice. Si non, contra quam regulam vel doctrinam peccet et huiusmodi. Unde nihil est oracio congrua latina, nisi que se habet secundum regulas vel doctrinas grammaticales, ita quod contra nullam peccet; per oppositum de oracione incongrua.

4. Quarta consideracio. Si volens discere congruitates non habeat instructorem sibi prefectum et determinatum ad quotidie proponendum et legendum et solvendum dubia et examinandum, tunc si est in tali statu, in quo licite potest, exerceat se ipsum, ut potest, et se aliquibus coniungat, a quibus interrogare possit et dirigi, sicut noviter fecit quidam vir bonus et prudens, qui post vitam laycalem factus sacerdos et canonicus adiunxit sibi possetenus in domo et mensa sua tales, a quibus partim per usum, partim per artem poterat discere congrue loqui, qui et postea in brevi tempore tantum profecit, ut esset multis in admiracionem. Et quia nonnumquam habemus fratres laycos ingeniosos, qui idem facere possunt, conveniens est tales ad clericatum et sacerdocium vocari, licet parum sciant, dummodo tamen alia impedimenta non obsistant.

5. Quinta consideracio: proposita latina oracione curandum est, ut sciat discipulus, cuius partis oracionis sit quelibet[126] dictio in illa oracione posita. Et solum de his[127] accidentibus grammaticalibus instruendus est breviter, que accidencia necessaria sunt ad intelligendum illius oracionis congruitatem sine longis diffinicionibus et inutilibus verborum multiplicacionibus. Ad huius consideracionis evidenciam facere possumus dialogum,[128] in quo magister vocetur A et discipulus B. B: An hec oracio 'pater noster' sit bonum latinum, id est an sit oracio congrua, et si sic, per quam doctrinam vel regulam grammaticalem? A. Ipsa est congrua per hanc regulam datam de adiectivo et substantivo, scilicet quod adiectivum et substantivum debent convenire in tribus,

125 ydeomatis H; ydiomatis FV
126 FV; queque H
127 FV; illis H
128 Erről a dialógusról lásd fentebb a 26. lábjegyzetet.

scilicet in genere, numero et casu. B: Quomodo conveniunt in genere? A: Hoc modo, quia ambo sunt generis masculini, et cetera suo modo. B: Que illarum dictionum est substantivum, et que adiectivum, et quare? A: illa dictio 'pater' est substantivum, quia est dictio casualis, non mobilis per tria genera. Sed ly[129] 'noster' est adiectivum, quia est dictio casualis, mobilis per tria genera. Omne enim illud, quod movetur per tria genera, est adiectivum, sive moveatur per unam terminacionem tantum, sive per plures, sive sit nomen, sive pronomen, sive participium.[130] B: Video bene, quod ad intelligendum congruitatem predicte oracionis necesse est scire, quid sit adiectivum, et quid sit substantivum. Sed quero, que sint illa accidencia, que scire[131] oportet ad intelligendum eandem congruitatem. A: Sunt tria, scilicet genus, numerus et casus. Et quia casus scitur secundum declinacionem, oportet eciam scire declinacionem predictarum dictionum 'pater noster'. B: Per que grammaticalia documenta hec est congrua 'qui es in celis'? A: Ipsa est congrua per plura documenta. Unde quantum ad hoc, quod ibi ponitur relativum ad hoc accidens 'pater noster'. Ipsa enim congrua per regulam datam de relativo et suo accidente, que est, quod convenire debent in duobus, scilicet in genere et numero. Quantum vero ad hoc, quod ly 'qui' construitur cum illo nominativo subintellecto 'tu', est congrua per regulam datam de adiectivo et substantivo. Pronomina enim primitiva licet sint adiectiva, quia moventur per tria genera, tamen sunt substantiva, et ita possunt habere adiectiva. Quantum vero ad hoc, quod illi duo nominativi 'qui' et 'tu' reddunt suppositum huic verbo secunde persone 'es', ipsa est congrua per figuram, que dicitur evocacio. Nominativus enim secunde persone evocare habet nominativum tercie persone eiusdem numeri ad reddendum secum suppositum verbo secunde persone. Item comparando ly[132] 'qui' adiectivum ad ly 'pater' substantivum, cum dicitur 'pater noster qui pater es in celis', sic illa constructio 'qui pater' est adiectivalis et congrua per regulam datam de adiectivo et substantivo. Quantum vero ad hoc, quod ibi dicitur 'in celis', ipsa est congrua per regulam datam de proposicione et suo casuali, que est hec, quod omnis proposicio posita in oracione per apposicionem habere debet talem casum, qualem in tali oracione requiritur. Puta si requirit accusativum, construi debet cum accusativo, si ablativum, construi debet cum ablativo. Que autem et quot sint proposiciones deservientes accusativo, et quot ablativo, et quot utrique casui, et tales quando servire debent accusativo et quando ablativo, clare habetur in Donato.

Sequitur 'sanctificetur nomen tuum'. A: illa oracio quantum ad hoc quod dicitur 'nomen tuum', est congrua per regulam datam de adiectivo et substantivo. Sed quantum ad hoc, quod illi duo nominativi, scilicet nomen tuum, construuntur cum illo verbo 'sanctificetur', est congrua per regulam datam de supposito et apposito, que est quod convenire debent in tribus, scilicet numero, persona et rectitudine casuali. De huius regule et aliarum declaracione habetur in regulis puerilibus nostris *Magister que pars* et in regulis brevioribus congruitatum etc.

129 li H. Az ófranciából kölcsönzött *ly (li)* határozott névelő a skolasztikus latinban a szintaktikailag függetlenül értendő szóalakot jelölte.

130 partecipium F

131 H; sciri FV

132 li H

6. Sexta consideracio. In conventu fratrum, ubi simplices aliqui sunt et iuvenes indigentes exercitari in congruitatibus et eciam exposicionibus seu interpretacionibus latinarum locucionum per locuciones vulgares vel econverso, expedit esse talem ordinacionem, ut semper aliquis talium fratrum ordine suo proponat aliquam edificatoriam autoritatem vel exemplum breve in latino in tempore refectionis,[133] et mox subiungat eius claram exposicionem in vulgari, et ut melius percipi et teneri valeat memorie, bis dicat ipsam cum sua exposicione, postquam lector mense aliquot versus legerit, puta cum presidens detegit panes mense,[134] dans scilicet licenciam comedendi. In fine vero prandii, postquam levata sunt mensalia vel alia necessaria mense, idem frater proponat aliam autoritatem vel exemplum breve cum sua exposicione similiter bis, ubi vero minus bene fecerit proponendo vel exponendo, prelatus vel doctor suppleat, et per omnia similiter fiat in cena vel collacione.

7. Septima consideracio ad iam dictam ordinationem inductivam: Multi sunt profectus observancie indesinentis illius ordinacionis. Unus est, quod ipsi fratres proponentes hoc modo exercitantur in proferendo grammaticam bonam. Preterea in exponendo sacras scripturas fiunt paraciores, animosiores et facundiores ac utiliores ad docendum et predicandum verbum dei. Preterea propter solicitudinem bene loquendi coram conventu fiunt in studio et meditacionibus diligenciores, et semper die ac nocte in conventu et extra cogitabunt,[135] quid boni proponant, et quomodo interpretentur vere et fructuose, et sic domino cooperante tempus suum, quo nil hic preciosius habemus, salubrius expendent. Preterea vix potest contingere, quin vel omnes, vel maior pars audiencium multum edificentur audiendo electas autoritates vel exempla brevia et edificatoria de ore fratrum suorum famulorum dei ex animo loquencium seriose et devote secundum mensuram donacionis dei, qui per eximium prophetarum dicit: *Aperi os et implebo illud.* [Ez 2:8] Et Ecclesiastico primo: *Audiens sapiens sapiencior erit.* [Pr 1:5] Preterea fratres laici lectionem mense non intelligentes ex huius ordinacionis observancia quotidie habebunt verbum dei et lectionem mense. Unde et clerici magis eorum labores graves et fideles recompensabunt. Laus Christo. Explicit instructio incipiencium ordinata pro studio Iuniorum fratrum in novellis observantiis provincie Ungarie ordinis predicatorum per vicarium generalem earundem fratrem Leonardum de Wienna Austria sacre theologie eximium professorem.[136]

133 in tempore refectionis *add.* H²

134 mese H

135 *om.* F

136 F; Completa autem et transcripta per me fratrem Lucam de Wratislavia ordinis antefati anno D. MCCCCLXVIto Wyenne die mensis Maii octava post completorium hora quasi septima universitatis eiusdem tunc temporis studentem F; Explicit instructio incipiencium studium in grammatica et aliis scibilibus et docencium iuvenes. Conscripta et ordinata per Reverendum M. F. Leonardum de Valle Brixinensi sacre theologie professorem ordinis fratrum predicatorum in Wienna, pro fratribus iunioribus et minus peritis in grammatica <et in proponendo verbum dei etc.> H; Explicit instructio incipiencium ordinata pro studio iuniorum fratrum in observanciis ordinis predicatorum per fratrem Leonardum de Wienna Austrie provincie V.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
120(2016)

RÁKAI ORSOLYA

Empátia, idegenség és „szép(er)nőség”

A testek narratív megalkotása a *Lila ákác*ban

Szép Ernő prózái nem tartoznak a sokat elemzett műalkotások közé (pontosabban: prózái *sem* tartoznak a sokat elemzett műalkotások közé). Talán annak is köszönhető ez, hogy látszólag a prózai életmű legnagyobb része egy meghatározott elbeszéléstípust variál: az expliciten jelölt közönség számára visszaemlékező én-elbeszélő nézőpontjából megfogalmazott szubjektív narratíváét. A hangsúlyozott elbeszélői helyzet, a már a kortárs kritika által is kiemelt „impresszionizmus” pedig kézenfekvően kapcsolta a reflexiókat ahhoz a gondolathoz, hogy „Szép Ernő lényegében a prózában is költő”, költészete pedig inkább szín, inkább hangulat, hangvétele nem változik jelentősen az életműben, „egyhangú”, még akkor is, ha ez az egyhangúság (szépítenek az irodalomtörténészek) magával ragadó, ha tetszik nekünk. Nem jelentős, nem nagy, „de azért szeretjük”. Szép Ernő neve így gyorsan szójátékká válik, művészete megjelölésére éppúgy alkalmazható kisbetűvel, minőségjelzőként, mint nagybetűvel, a tulajdonnévből képzett birtokos jelzőként. Kicsit Krúdyéhoz hasonlít ez a helyzet, ahol az életmű részletesebb vizsgálatát ugyanígy nagyon sokáig gátolta az a vélekedés, hogy lényegében hangulatok lefestéséről van szó, méghozzá végig igen hasonló tematikájú hangulatokéról, igen hasonló nézőpontból, igen hasonló eszközzel.

Észre kell vennünk, hogy mindkét esetben a szerzők egy uralkodó narrációs eljárása az, amely ezt a vélekedést (impresszionista, szép, szubjektív, *de* egyhangú) eredményezi a felületes szemlélő számára. E nézőponton pedig sokáig egyik szerző sem jutott túl, mivel a változatosság, a tartalmi-formai sokszínűség és „súlyosság” lényeges kritériuma az irodalomtörténeti jelentőségnek, az irodalmi „fősodor” alakításában játszott szerep kritikai elismertségének. Az irodalomtörténet-írás pedig hagyományosan nagyon erőteljesen taxonomikus tudomány: az első ránézésre azonosítható, így a „kispolcra” helyezett jelenségek feldolgozása, „kibányászása” Bourdieu-vel szólva kevesebb szimbolikus tőke teremtésével kecsegtet, mint a „kimeríthetetlen” nagyoké. A diszciplína e mindig rejtett alapszálának vizsgálata (melynek explikálása épp struktúraadó voltánál fogva mindig obszcénnek, oda nem illőnek tűnik) önmagában is nagyon érdekes önreflexiós útja lehet(ne) a kutatásnak, én azonban most ennek csak egy lehetséges aspektusát emelném ki, és egyetlen regény elemzésére szűkíteném le. Alapfeltevésem az, hogy Szép Ernő *Lila ákác* című regényében alkalmazott (az imént felsorolt sajátosságok miatt általában nem sok figyelemre méltatott) elbeszélői eljárásának középponti kérdése az *idegenség,* ami dramaturgiailag is a regény fő mozgatójának tekinthető,

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

technikailag pedig jól megragadható a szereplői testek ábrázolásának, jelöltségének-jelöletlenségének megfigyelése révén.

Test és elbeszélés: a korporális narratológia és az „idegen"

A test diszkurzív megalkotottságának vizsgálata az 1980-as évek közepe óta jelentős kutatási terület, mely sokat köszönhet a kritikai, illetve szubverzív kultúra- és társadalomkutatási irányoknak (mindenekelőtt a posztkoloniális és gender kutatásoknak, a konstruktivista identitáselméleten alapuló kultúrakutatásnak). Az emlékezetkutatás különböző ágai arra is rávilágítottak, hogy az identitás és a narráció szoros kapcsolatban állnak egymással, s ez – magától értetődő módon – az irodalomtól távol esőnek és nem fikciósnak gondolt narratívák esetében is így van. A nem fikciós elbeszélések narratív elrendezettségének tudatosítása azt is megmutatta, hogy a test nemcsak kontextus és előfeltevés, hanem aktív alakító (és alakított) tényező is. Érdekes módon ez a meglátás a fikciós elbeszélések esetében mintha később kapott volna teret – talán a mimézistől visszatérésétől, talán a referenciális olvasat fenyegetésétől való félelem miatt –, de a dekonstrukció utáni narratológiai gondolkodásba legkésőbb az ezredfordulóra beépül ez a gondolat. A *korporális narratológia* kifejezést Daniel Punday használja először,[1] bár hangsúlyozza a koncepció előzményeit, sokgyökerű voltát. Szerinte az irodalmi (kulturális) szövegekben megjelenő testképek egyrészt kulturális mintákból származnak, másrészt viszont „ők maguk is hozzájárulnak ezeknek a képeknek az alakításához".[2] Az olvasás során ugyanis a szöveg megnyílik a társadalmi kontextus felé, sőt épp ez a kontextualizálás teszi egyáltalán érthetővé, átélhetővé, hatni képes, dinamikus nyelvi aktussá. Punday szerint az extratextuális elemek beágyazódnak a szövegbe, ami így nem pusztán nyelvnek, hanem materiális valóságnak is tekinthető – ez a beágyazódás, a kontextuális elemek történetbe emelődése viszont már narratívaként olvasható. Az így felfogott narratíva azonban csak akkor tudja feltárni extratextuális elemeit, ha képesek vagyunk saját elemzői kiindulópontunkat már eleve interakcióként értelmezni, a szerző–szöveg–olvasó viszonyt pedig egyfajta korporális narratív hermeneutika irányába elmozdítani.[3] A test így soha nem statikus tárgyként jelenik meg, hanem dinamikus folyamatként, amely viszonyok, interakciók, térbeli mozgások során rajzolódik ki és rajzolódik újra meg újra át előttünk (és általunk). Nem leírásként, hanem az elbeszélést alapjaiban szervező testesülésként ragadható meg, melynek különböző mintái és markerei lehetnek. Ez a megközelítésmód történetileg és társadalmilag is dinamizálja az értelmezés folyamatát, ugyanakkor szövegközelben tud maradni, és a narratológia keretein belül tud kezelni, aktualizálni olyan identitáspolitikai kérdéseket, mint a társadalmi nemhez, osztályhoz, fajhoz, etnikumhoz, nemzethez tartozás diszkurzív követelményei és következményei.

1 Daniel Punday, *Narrative Bodies: Toward a Corporeal Narratology,* New York, Palgrave Macmillan, 2003.

2 Jablonczay Tímea, *A test narratológiája,* Helikon: Irodalomtudományi Szemle, 57(2011)/1–2 *(Testírás),* 97–116, itt: 102.

3 *Uo.,* 109.

A narratológia hermeneutika felé való elmozdítása egy másik, lényegében kritikai, vagy még inkább kritikatörténeti szempontot is középpontba emel, s ezért irodalomtörténeti módszerként különösen izgalmasnak tűnik. Segítségével megfigyelhetjük, „miért azok a történetek lesznek fontosak, miért azokról a bizonyos szövegekről írunk", illetve hogy „a történetek hogyan válnak jelentőssé az olvasók számára".[4] Punday úgy véli, hogy egy narratíva cselekményét, helyszíneit, térszerkezetét nagymértékben meghatározza, hogyan vélekedik az adott társadalom, illetve kultúra (szerencsésebb lenne kulturális közeget mondani) a testről, de ugyanez az összefüggés befolyásolja a szerző–szöveg–olvasó viszonyt is. Az identifikáción (identifikción) alapuló klasszikus befogadás-elméleteket újraértelmezve hangsúlyozza, hogy e viszonyban korporális interakció történik, mely az olvasó és a hős közti identifikációval is kapcsolatos. Amellett érvel, hogy a szereplők korporalitásának foka nagyon jelentős az identifik(á)ció szempontjából. A testileg kevésbé jelölt, kevésbé hangsúlyos szereplőkkel vagy „hangokkal" könnyebb azonosulni (nem véletlen, hogy a „mindentudó narrátor" általában épp ilyen, testileg hangsúlytalan hang), míg „a korporalitás hangsúlyozása a szereplőt tárgyiasítja, és nem bátorít identifikációra".[5] Punday számos példát hoz arra nézve, hogy az identifikációs pontként felkínált főhős testileg nem vagy csak kevéssé identifikálódik, míg a periférián lévők jelölése épp testiességük révén történik. A narratíva Punday elméletében „olyan mozgás, amelyet a testesülés és nem-testesülés alakzatának az eldöntetlensége tesz mozgóvá. […] Munkájában többek között láthatóvá teszi, hogy a testesülés a narratív perspektíva és a narrátorok típusainak szerveződése tekintetében is alapvető".[6] Míg a hagyományos narratológia az elbeszélőket is a tudásuk, megbízhatóságuk és szövegbeli általános jelenlétük alapján sorolta be, Punday példái „egy teljesen különálló kapcsolatot sugallnak, amelyben a narratív perspektíva játszik fontos szerepet".[7] A narratológia dekonstrukció utáni helyzetét elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a dekonstrukció számos kétségtelenül revelatív és termékeny meglátása mellett a kultúra által meghatározott olvasatokkal szemben gyanakvással élt. A korporális narratológia által lehetővé tett interpretáció viszont kifejezetten „egy politikai és társadalmi lokációból konstruálódik […], s a dekonstrukció olvasatai után, mely szüntelen textuális elhalasztódásra és játékra, saját helynélküliségére figyelt, a narratív és testi fordulatban a textuális konstrukcióiban mozgásban lévő test, azon keresztül pedig a szöveg-világ közti fizikai interakció kap fontos szerepet".[8]

Mindez erőteljes kritikai potenciállal, illetve a diszciplináris önreflexió „beépített" lehetőségével ruházza fel ezt az elbeszélés-elméleti koncepciót, s a történeti kutatás számára is nagyon izgalmas perspektíva lehet. Van azonban még egy szempont, amit röviden érintenünk kell, mielőtt továbbhaladunk a *Lila ákác* (és a „szépernőség") értelmezése felé, ez pedig az idegenség és korporalitás kapcsolatának, az idegen korporalitásának kérdése.

4 *Uo.*
5 *Uo.*
6 *Uo.*, 115.
7 *Uo.*
8 *Uo.*, 116.

Az imént felidéztük, hogy a test jelöltsége a narratívában gyakran elidegenítő, az idegenséget megjelenítő tényező. Ez lényegében annak a normalitás-diskurzusnak a narratológiába való átfordítása, mely nagy szerepet játszik minden „subaltern" jellegű pozíció kijelölésében: a norma nem jelölt, hiszen nem „tér el", önmagával identikus, épp ebből nyeri autoritását és hegemóniáját. Mindig az így felfogott normától eltérő az, ami jelölődik. A testek esetében – amint azt többek közt a feminista, a posztkoloniális és a gender kutatások eredményei gazdagon illusztrálják – a norma a fehér, egészséges, heteroszexuális férfi teste, ami így hangsúlytalan, nem vagy ritkán (és olyankor dramaturgiailag megokolva) jelölődik, míg viszont minden ettől eltérő (színes, női, szexuális irányultság szempontjából kisebbségi, beteg/fogyatékos) a normától való különbözősége által jellemzett, s megértésének alapvető eleme ez az eltérés. Annál is inkább, mivel Punday testesülés-fogalma értelmében e különbség nem pusztán egyedi, egyszeri leírásként válik az olvasó számára érzékelhetővé és megkerülhetetlenné, hanem interakciók, térbeli és időbeli viszonyok folyamatosságán keresztül, melyek a cselekményt, a jellemeket alapjaiban határozzák meg és határolják be. Az autoritatív pozícióból a *többi* test épp tőle való eltérése révén válik olvashatóvá, ám a fókuszáltság miatt ez visszafelé nem igaz: a leírt-megjelölt testek némák. A normális „valódi", a tőle eltérő (megjelölt) implicite nem valódi, hamis, nem igazi.

Ebben a megközelítésben talán az a legújszerűbb, hogy egy, a narrációt (és a megértést) alapjaiban meghatározó struktúrát tud felmutatni annak specifikálása nélkül, s rá tud világítani e séma lényegében elbeszélés-poétikai jellegére úgy, hogy érthetővé válik, hogyan segítenek a narratív szövegek mintegy automatikusan a hatalmi viszonyok folyamatos reprodukciójában.

Ez a megközelítés könnyen átlátható kapcsolatban áll az idegen jelenségével: a (norma-) testképünket fenyegető hiányokat identitásunk védelmében kivetjük, *abjektáljuk* – és kivetítjük (a szociálpszichológiában is terjedelmes szakirodalom elemzi ezt a jelenséget). Kristeva *abjekt-Másik*ja lényegében az Idegen – az a fajta Más, amellyel nem lehet dialógusba lépni, amely nem tehető ismerőssé.

Empátia és idegenség dinamikája a Lila ákác*ban*

Első ránézésre Szép Ernő először 1919-ben megjelent regénye tökéletes példája a normalitás pozíciójából megfogalmazódó Idegenen, abjekt-Másikon alapuló történetmesélésnek. Ezt az alaphelyzetet látszólag még a küszöb- vagy beavatásregény-jelleg is erősíti. A főhős-narrátor (aki gyakorlatilag kizárólagos fokalizátora is a regényvilágnak) egy fiatalember, aki be akar kerülni az „igazi" (azaz „normális") életbe: a felnőtt, fehér, középosztálybeli úriemberek körébe, s ennek egyik igen fontos, ha nem a legfontosabb tényezője a „megfelelő" nőkkel való „megfelelő" kapcsolat. A főszereplő „szerelmes akar lenni", mivel ez az, ami véleménye szerint beavatja egyrészt az életbe, másrészt az úri társadalom „bennfentesei" közé, s mivel úgy gondolja, hogy egy nő szerelmét csak akkor van joga „követelni", ha szerelmes belé. Ezért mindent elkövet, aprólékosan vizsgálgatja az érzéseit, hogy ez már vajon az a bizonyos érzés-e:

> Csak annyit bírtam kivenni magamból, hogy ő szép és hogy nekem nő kellene, de akármilyen nagyon toltam le a homlokom a tenyeremben, még nem éreztem a szívemben azt a nemtudommilyen lángolást, hogy jaj, jaj, megőrülök érte! S gondoltam magamban, meg tudnék halni érte? S ez olyan butaságnak tűnt, hogy ezt kérdem magamtól. [...] Hát mikor lesz jogom követelni a szerelmét, mikor vehetem a kezét a kezembe vagy mikor simíthatom meg a haját kettesben úgy, hogyha a szemembe néz, el tudja hinni belőle, hogy én az övé vagyok, mint egy hű kutya.[9]

A szerelem központi szerepét éppúgy, mint formáját, valamint a felfokozott ifjúságkultuszt irodalmi minták és hevület segítségével „érzi" és írja le, ezekhez igyekszik igazodni. Mindezzel furcsán ellentétesek a tettei és a nőkről, a nők pozíciójáról való gondolatai, amelyeket viszont a korabeli hétköznapi konvenciórendszer diktál, élesen ellenpontozva az emelkedett, lírai hevületet. A szerelem a gyakorlatban úgy néz ki, hogy először csak álmodozik a fiú, aztán megy a kurvákhoz, s csak amikor már társadalmi pozíciója és anyagi helyzete eléggé megerősödött, akkor „kezd priváttal" – vagyis valaki másnak a feleségével. Még később (ideális esetben akkor, ha igazán szerelmes lett) ő is megházasodik, ez azonban gyakorlatilag az öregség kezdete, a vég, ami után már semmire nem számíthat az élettől, s amivel gyakorlatilag belép a megcsalt férfiak társaságába – hiszen az általa is követett, magától értetődő minta szerint bármelyik ismerős vagy ismeretlen férfitárs lehet az ő feleségének aktuális szeretője, a szolidaritásnak vége, onnantól ő az „ellenség" táborát gyarapítja:

> A fiúk közé menni... rémes! [...] Teszem ha valaki orcátlanul rám kacag, mikor másnap szembe jön velem, azt ott stande pityere leszúrjam? És aztán én nem kérdezhetek már egy fiút: van szeretőd, mondd? Hátha elkezd majd panaszkodni: senkim sincs, olyan szerencsétlen vagyok! Mit mondhatok majd annak? Hogy vigasztaljam? Hencegjek az én boldogságommal? Ki nem állhattam azokat, akik szólóban maradt barátaiknak jöttek dicsekedni a nővel, meg a koszttal, a nyugalommal, mindennel. Milyen idegenséget csinál az hirtelen a legjobb barátok közt is, hogyha az egyik megnősül. (89)

A szerelem átélése a normalitáshoz tartozás miatt olyan elengedhetetlen: fiatal férfi, *tehát* szerelmesnek kell lennie, ez az élet legboldogabb szakasza, szavalja magában, tehát boldognak *kell* lennie, hiszen az a normális. A boldogtalanság kirekesztettség, a normálistól való eltérés. Számtalan példát hozhatnánk erre a regény szövegéből. Amikor például a korcsolyapályáról hazamenet a téli város egész valósága, konflisokkal, boltokkal, enni- és innivalókkal kizárólag a párok, a szerelem tartozékaként tűnik fel számára, ahol mindenki tartozik valakihez, mindenkinek van valakije, csak neki nincsen. A vágyott „normalitás" elérése szempontjából az is tökéletesen mindegy, ki az illető: annyi nő van, tele van a város: „Mily rokonszenves mind, milyen kellemes volna akármelyik! Semmi, csak a lágy ruha s a húzós félselyem harisnya s a szappanlehelletű édes tiszta test! Jaj nő, nőőh! Hogy sétál elő a két combjuk a szűk szoknyában!" (86.)

9 Szép Ernő, *Lila ákác: Egy fővárosi fiatalember regénye*, Bp., Athenaeum, 1920[3], 159.

A narrátor a nőket mint lehetséges szerelmi partnereket, pontosabban lehetséges szerelmi tárgyakat (és eszközöket a „szerelmesség" állapotának beteljesítéséhez) kizárólag önmagára vonatkoztatva, tárgyként, mintegy élvezeti cikként képes látni: „Jaj, egy leány! mindegy hogy híják és milyen egyéniség! Egy szagos kemény őszibarack!" (87.) A gyümölcsként (mint fogyasztásra termett és kizárólagosan erre *való,* ám – tekintve, hogy a korabeli polgári étkezésben a gyümölcsöt csak desszertként, édességeként, emésztéskönnyítőként fogyasztották – nem nélkülözhetetlen, pusztán élvezeti cikként, *tárgyként*) való leírás végigkíséri a Tóth Mancival való megismerkedést: a kislány (hiszen a történet kezdetekor mindössze tizenöt éves) ott ül a ligetben egy padon, *tehát* neki joga van belekötni, joga van addig zaklatni, míg el nem éri, amit akar, még akkor is, ha a lány tiltakozik. Mintegy undorodva és megbotránkozva, ébredező érdeklődését és rokonszenvét gondosan tagadva írja le a „kis nő" külsejét, viselkedését, beszédstílusát, hiszen „csak nem kezd egy ilyennel" – „ez" nem lehet tárgya érzelmeknek, szerelemnek, egy „ilyen", aki ül a ligetben egy padon, csak távolítja az úriemberek közösségének vágyott normalitásától. „Ez" nem lehet szerelmi partner.

Szinte megdöbbentő az a hidegség, amivel leírja a folyamatot, amíg eljut odáig, hogy kimondhatja (hangsúlyozottan személytelen, szenvedő szerkezetben), hogy „meg volt csókolva" – pusztán azért, mert „ott volt", mint egy narancs, amit megeszik az ember, ha már ott van, holott épp nem is éhes, és tulajdonképpen „nem is kívánja a narancsot". Amikor ezt meg akarja ismételni, megint csak nem a vágy, a szerelem, de még csak nem is a rokonszenv hajtja, hanem csak olyan érzés, „mint mikor az ember bekap egy tányérját maradt szőlőszemet". Mikor hónapokkal később újra találkozik vele a kaszinóban, siet leszögezni, hogy meg sem ismeri, rég elfelejtette, „ahogy egy elhajított cigarettavéget elfelejtünk" (100).

Az olvasó azt gondolhatja, hogy ez az attitűd a „ligeti nőség"-nek szól, de ez nem így van: a vágyott „Illetőnéről" alapvetően ugyanebben a szerepben találkozunk: mint férjes asszonynak, kötelessége lenne a fiatalemberek gerjedelmeit csillapítani. Az utcán sétáló elegáns úri hölgyeknek ugyanez a „bűne":

> Hogy sasíroznak itt, mintha egynek se volna se gyereke, se férje, se otthona, se semmi külön élete, csak a szépségük, csakhogy a fiatalembereket szerelemmel jóllakassák! Csak azért jönnek ide, hogy mutassák magukat és kívántassák magukat, tessék választani! S nem adnak egy csókot, nem barátom és egyhez közel menni, micsoda nagy ügy, micsoda komplikációk! (56)

A narrátor magánbeszéde folyamatosan a kimondott és a pusztán elgondolt intimitás bizonytalan, ingatag határmezsgyéjén mozog. A nőkről, szerepükről, „funkciójukról" való gondolatai a társadalmi közmegegyezés olyan szférájába tartoznak, melyek legtöbbször nemhogy nem válnak explicitté, de a korabeli társaságbeli illem épp az ellenkezőjüket sugallná. Az elbeszélés a folyamatos frusztráció állapotát épp azáltal érzékelteti, hogy a narrátori magánbeszédben megképződő női „testtárgyak" elvárt-vágyott működése és az elbeszélő által követni kénytelen „civilizált" társadalmi játékszabályok biztosította tér között (amelyben e testtárgyak, ha nem is autonóm módon, de a teljes

függés és bárkinek való kiszolgáltatottság állapotához képest mégis szabadabban, szabályozottabban érinthető módon mozognak) feloldhatatlan ellentmondás van.

A narrátori leírás mindazonáltal érdekesen fordítja ki a hagyományos férfi–nő ellentét hierarchiáját: a klasszikus nőábrázolás szerint (amit Freud nőiesség-képe mindössze újabb érvekkel látott el a századelőn) a nő sem testileg, sem lelkileg nem autonóm, nem integer lény, minden szempontból a férfira szorul – aki viszont egész individuummá fejlődik felnőtt korára. A nő soha nem nő fel, ami azért szükségszerű, mert lelki és testi ökonómiáját a betölthetetlen hiány határozza meg. Ez időlegesen kielégülést nyerhet ugyan a nemi aktusban és különösen a gyermekszülésben, ám meg azáltal sem szűnik, pusztán újabb területekre tevődik át: az egzisztenciális, anyagi és szociális hiányok (melyek a férfival szemben női elvárásként tételeződnek) bővítik ki ezek sorát. Itt viszont épp ellenkezőleg, egy olyan leírással szembesülünk, melyben a férfiak végletesen ki vannak szolgáltatva a nőknek: szinte sarkít a narrátor annak bemutatásában, mennyire nem autonóm lények, mennyire a nők (a „biztonságos" – mert férjezett, tehát családalapítási-anyagi kényszert, következményeket, felelősséget nem jelentő, illetve a prostituáltakkal és kvázi-prostituáltakkal szemben nemi betegségekkel nem fenyegető – szexet ígérő úrinők) testének függvényei. Nem egyszerűen az élvezethez, hanem a hétköznapi egészség állapotának eléréséhez van, lenne múlhatatlanul szükségük rájuk. Elemi, fizikai férfiúi kiszolgáltatottságuk miatt aposztrofálódnak a nők végső soron tárgyként is: az elbeszélő azt érzékelteti, hogy mivel a nők épp olyan alapvető létszükségletet képviselnek a férfiak számára, mint az étel vagy az ital, vonakodásuk, tiltakozásuk épp olyan abszurd, mintha a kenyér mondana nemet a beleharapni készülő embernek az asztalnál. Ez a nők iránti, folyamatosan érzékelhető, állandóan kitörni készülő agresszivitás és harag forrása is, hiszen milyen elképzelhetetlen és lealacsonyító, hogy például egy pohár bornak udvarolni kelljen, hogy megihassa az ember – a nőkkel (mint szükségletkielégítő „segédeszközökkel") szemben viszont ezt kívánja az illem és a becsület:

> Jaj, ha ezek az odahajló, röhögő, tornászó, hízelgő és viccelő víg fiúk [...] [h]a borzadt arccal elkezdenék kibeszélni hangosan, mi az ifjúságuk igazán, azokat a nyomorult bujkálásokat éjszaka s azokat az ízetlen délutánokat a komisz helyeken! Az utálatot, a gyámoltalanságokat, a félelmeket és a rosszkedveket és azokat a szomorú hecceket és a kétségbeesettséget és az orvost! Hogy engedik ezek az úrinők várni és kínlódni az embert és romlani és elcsüggedni [...]! (56)

Talán van irónia az ezután következő mondatokban, amelyek apokaliptikus orgiát vázolnak fel, melynek során a szerencsétlen, önmegtartóztatásra, illetve kurvákhoz kényszerülő úriemberek „elkezdenének egyszerre vonítani" és megtámadnák vagy jogos jussukat elveendő szexuálisan inzultálnák e „kegyetlen úri hölgyeket", de a képek brutalitása nagyon megnehezíti az ironikus értelmezést, a tudatalatti (és a keserűség által időlegesen napvilágra kerülő, hangot kapó), elfojtott vágyakkal való szembesülés inkább döbbenetes és ijesztő. Ezt főként a narrátori fókusz eredményezi, ennek kizárólagossága ugyanis lehetetlenné teszi, hogy ezekről a nőkről más formában, más

kontextusban, más nyelven is megtudjunk valamit: csak ingerlő, ám (mivel „máshoz tartoznak") birtokolhatatlan, s ezért végtelenül frusztráló tárgyként vannak jelen végig az egész történetben.

Visszautalva az előző pontban említettekre, ha megvizsgáljuk a korporalitás, a testiesség szempontjából ezt az eljárást, azt tapasztaljuk, hogy a vágy tárgyaiként ábrázolt nők hangsúlyozottan testi jegyekkel ábrázolt „objektumok". Testrészeik, öltözékük és mozgásuk által ábrázolódnak, de nem egyénítődnek: mindeme attribútumaik pusztán vágykeltő mivoltuk érzékeltetésére szolgálnak, s e funkciójukban végső soron felcserélhetőnek bizonyulnak. Ez a megjelenítési mód valamiféle furcsa, nem emberi, érthetetlen szabályoknak engedelmeskedő, titokzatos vágygépekké teszi őket: az olvasónak egy pillanatig sincs olyan érzése, hogy élő, valódi emberi lényekről olvas.

Hogy a korporalizáltság foka valóban az eltávolítás, az idegen szövegbe foglalásának eszköze, az nagyon jól mutatja, hogy a férfi barátok egész más módon bukkannak fel a narrációban: őket mindenekelőtt nevük és munkahelyük, illetve ott betöltött tisztségük jelöli, esetleg emellett szokásaik, jellemző cselekedeteik vagy szófordulataik. Testi mivoltukról meglehetősen keveset tudunk meg, s az sem hangsúlyos narratívába ágyazottságuk szempontjából. Az eltávolítás eszköze viszont az ő esetükben is a testi jegyek hangsúlyossá válása, az egyéniség testté való szétolvasása: az Illetőné körében megjelenő férfiak, ha udvarlóvá válnak, hirtelen hangsúlyozottan korporalitásuk révén válnak felismerhetővé – és egyszersmind abjektté (Pánczél bajusza és a szőrök, a „vörös", a „kis kopasz" stb..[10] A testi jegyek abszolutizálása révén történő abjektálás azért tökéletes eszköz az idegenség érzékeltetésére, mert ahhoz hasonlóan nem biztosít fogódzót, kívül van a jó és rossz, ismerős és ismeretlen, de megismerhető kategóriáján. A vágy tárgyaiként ábrázolt nők ugyanolyan ambivalens módon jelennek meg (eldönthetetlen a narrátor számára, hogy közömbösek, vagy életének középpontjai; gyűlöletesek vagy imádnivalók-e), mint az undor tárgyaiként ábrázolt férfi vetélytársak (akik viszont túlságosan is hasonlónak tűnnek mind külsejüket, mind vágyaikat, mind céljaikat tekintve a narrátor számára önmagához, s ezért ambivalens a viszonyulás).

A test és az idegenség-tapasztalat fenomenológiai alapozású leírása során Bernhard Waldenfels arra a következtetésre jut, hogy a test önmagában az ambivalencia manifesztálódásának helye. Husserlhez hasonlóan megkülönböztet testet és corpust (Leib és Körper), azaz perszonalisztikus és naturalisztikus beállítódást: a testtel rendelkező létező az egyik alkalommal úgy jelenik meg, mint valaki, személy a személyek között, a másik alkalommal pedig mint valami, dolog a dolgok között.[11] A test megkettőződésén alapuló radikális idegenséget az teszi kezelhetővé és kommunikálhatóvá, hogy a kettősségként meghatározott test-corpus (Leibkörper) véleménye szerint egyfajta átkelőhelyként tud funkcionálni, olyan helyként, ahol szellem és természet, értelem és erő, kultúra és természet átfordul egymásba, ahol a saját összemosódik az idegennel. A másikat az segít felfedezni magamban, hogy e kettősség miatt paradox módon épp az

10 Lásd pl. *uo.,* 126–127.

11 Bernhard Waldenfels, *Sinnesschwellen: Studien zur Phänomenologie des Fremden,* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1999, 33–52.

idegenségben lelhetem meg a közöset: abban, hogy idegen vagyok önmagam számára is (soha nem lehetek tökéletesen „identikus"), s ebben az idegenségben tud folytatódni mintegy a másik idegensége.[12]

Pontosan ez a tapasztalat billenti ki Szép Ernő elbeszélését egy statikus (és férficentrikus) én-elbeszélésből, felforgatva azt, s kimozdítva a vágyorientált, tárgyiasító tekintetet uralkodó szerepéből. Az úriasszonyok bűneit felsoroló kirohanás után ugyanis az elbeszélő megfordítja a perspektívát: a vágyott normalitás az ő mássága, az ő feloldhatatlan idegensége miatt nem érhető el. Ennek az idegenség-tapasztalatnak a nyelve (és metaforája) a zsidóság, amivel a narrátor hangsúlyozottan nem tud azonosulni, ami tehát önmagán belül a feloldhatatlan idegenség szférájaként létezik. Mindezt úgy teszi a narráció részévé, hogy nem mozdul ki az én-elbeszélő (és szinte kizárólagos fokalizátor) pozíciójából. Paradox módon ez az idegenség-nyelv segít az olvasónak a történethez közelebb kerülni: a férfi és női testtapasztalatokon alapuló olvasói azonosulás-minták bizonytalanná válnak, s ez megnehezíti vagy egyenesen lehetetlenné is teheti a társadalmi nemi szerepek implicit magától értetődőségén alapuló realista-mimetikus olvasói gyakorlatot.

A kívülállásnak, az idegenségnek ez az alaptapasztalata ugyanakkor nem az egyetlen nézőpont, amelyből az olvasó ráláthat a narrátorra, s ez különösen érdekes vonása a regénynek. Vannak ugyanis olyan nők, akiknek van nevük, akik ugyanúgy hivatásuk, cselekedeteik, szokásaik, és nevük által azonosítódnak, jelölődnek, mint a férfi barátok: ezek a kaszinóbeli táncosnők, virágárusok és egyéb hölgyek. Ők hangsúlyozottan nem a vágy tárgyai – a vágyakozás elidegenítő perspektíváján innen, illetve túl léteznek az elbeszélés terében, s adott esetben aktívan formálják is azt. Testük saját tulajdonuk és munkaeszközük, míg az úriasszonyok teste (ahogy az az elbeszélés számos pontján megjelenik) soha, semmilyen indokkal nem tekinthető a sajátjuknak. Az a férjüké, az otthonuké, a gyerekeiké, illetve potenciálisan az őket vágyakozva szemlélő idegen férfiaké. Amennyiben magukénak tekintik, s nem adják oda bárkinek, aki igényt formál rá, a narrátor értelmezésében „bűnt" követnek el, amiért „jogos büntetés" (azaz erőszak és szexuális kisajátítás) járna. A polgárlányok viszont, akik szintén független, s a vágyorientált leírásnak – még – nem engedelmeskedő figurák, idegenek, sőt ijesztőek maradnak számára. Még nem tulajdonai senkinek, de ez csak átmeneti állapot: Manci „feltérképezése" is ezzel indul a regény elején – tulajdona-e valakinek ez a test, vagy még önmagának vindikálja saját magát, s így szabadon birtokba vehető. Meggyőződni vélvén átmenetileg az utóbbiról az elbeszélő szabad zsákmányként és „büntethető" tárgyként viszonyul a lányhoz. Míg Illetőné reakciói láthatólag tökéletesen érthetetlenek, értelmezhetetlenek maradnak az elbeszélő számára, ezek a társadalmi félperiférián élő nők egy térben, egy koordinátarendszerben mozognak a vele. Őket a narráció képes az elbeszélőtől függetlenül is elénk állítani.

A legérdekesebb ez az eljárás Tóth Manci alakja esetében. A narrátor ugyanis végig megőrzi a jelen idejű elbeszélés illúzióját, hangsúlyozottan jelöli a visszaemlékező beszédhelyzetet, ahol a partner „egy régi barát", aki ismeri a szereplők nagy részét – ebbe

12 *Uo.*

a pozícióba kerül végső soron tehát az olvasó. A szerelem elbeszélését viszont, amelyet az olvasóval személyes viszonyt imitáló narrátor ígér, nem találjuk meg az elmondott szavak szintjén, a narráció menetében. A regényben végig a szerelem keresésével, vágyával, hiányával, jelen nem létével szembesülünk, az elbeszélt idő a találkozás lehetetlenségének, az elérhetetlenségnek, a meg nem történésnek a története. Az idegenség érzékeltetését, a testek, a vágyorientált leírás keltette áthatolhatatlan falak leírását az elbeszélő egy idődimenzióban nem tudja meghaladni; az élmények és emlékek tökéletes felidézése érdekében azonban nem kívánja elhagyni ezt az egy (múltbeli) dimenziót, ahonnan viszont a megtalált és átélt szerelem, illetve boldogság nem volt látható. Ám az idődimenzió a regény legvégén, az együtt töltött május elseje leírásakor megkettőződik: a leírásra rámásolódik a jövőbeli (azaz a beszélgetés jelen idejében megszólaló) elbeszélő attitűdje és tudása. Ezzel az eljárással tudja elérni az elbeszélő azt a megrendítő hatást, hogy ami a megfoghatatlan, elérhetetlen szerelem és boldogság igézetében élő múltbeli fiatalember-narrátor életének központi mozgatója volt, az igazi találkozás, az idegenség leküzdése a szerelemben végül mégis elbeszélhetővé váljon – utólag, mint valami, ami örökké az idősíkok közt reked, s örökké az időn (és az elbeszélhetőségen) kívül marad.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
120(2016)

Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás

Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén

Szerkesztette Ács Pál, a szerkesztő munkatársa Buzási Enikő, olvasószerkesztő Székely Júlia, Budapest, reciti, 2015, 618 l.

A 2013 tavaszán Esterházy Pál (1735–1713) halálának 300. évfordulója alkalmából tartott konferencia előadásainak tanulmányváltozatait olvashatjuk ebben az oldalszámra is impozáns, 600 oldalon is túl terjedő kötetben. Már itt szeretném megjegyezni, hogy a szerkesztő, Ács Pál és munkatársa, Buzási Enikő, valamint az olvasószerkesztő, Székely Júlia munkája, amely nemcsak a szöveg precíz gondozásában, hanem a képanyag jó minőségében és ütemezésében is megnyilvánul, a színvonalas reciti-kiadványokhoz méltó tanulmánykötetet eredményezett. A szerkesztők hat téma köré csoportosították a 32 tanulmányt, s bár néhányat közülük akár másik fejezetbe is lehetett volna sorolni, így is jól megtalálták a helyüket, bizonyítva a téma interdiszciplinaritását és a szerzők sokszor kitapintható együttgondolkodását.

Esterházy Pál jelentős történeti személyiség: politikai pályafutása, felekezeti elkötelezettsége, mecénási tevékenysége, irodalmi forgolódása, zenei műveltsége, kulturális intézményrendszer-teremtő képessége igényli, a forráshelyzet pedig lehetővé is teszi a sok szempontú megközelítést. A herceg 78 életéve során hatalmas gyűjteményi anyag keletkezett: itthon a Magyar Nemzeti Levéltár (Esterházy család hercegi ága levéltára), az Iparművészeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, Ausztriában az Esterházy Privatstiftung Fraknóban és Kismartonban őriz számottevő anyagot Esterházy Pál hagyatékból.

A színvonalukban nagyon különböző tanulmányok egy része gyűjteményi kutatásokon alapul (Martí Tibor, Szilágyi András, Király Péter, Mitropulos Anna Diána, Buzási Enikő, Kiss Erika, J. Újváry Zsuzsanna, Nagy Levente, Tóth Gergely, Monok István–Zvara Edina, Margit Kopp, Bajáki Rita), néhányan még forrásokat is közölnek, és az új eredmények valóban sokat pontosítanak vagy módosítanak az eddig ismert Esterházy Pál képen például a politikai pálya vagy a művészeti mecenatúra tekintetében. Más tanulmányok az eddigi ismeretek szintézisére vállalkoznak, újragondolják, rendezik az eddigi ismereteket (Mikó Árpád, Utasi Csilla, Orlovszky Géza, Bartók István, Hargittay Emil, S. Sárdi Margit, Polgár Anikó–Csehy Zoltán). Végül van néhány írás, amelyeknek kevésbé indokolható a jelenléte a címében és tartalmában is Esterházy Pálhoz kötődő kötetben. Tömösvári Emese a filológia eszközeivel ügyesen bizonyítja ugyan Esterházy Miklós szerzőségét egy politikai iratra vonatkozóan, de mindez csak érintőlegesen kapcsolódik Pálhoz. Pénzes Tiborc Szabolcs az anya, Nyáry Krisztina felekezetváltásáról értekezik kevés új szempontot kínálva. Medgyesy S. Norbert az Esterházy Pál halála után az alapítványa segítségével bemutatott családtörténeti színdarabokat veszi sorra kétségtelenül fontos konklú-

ziókkal. Czibula Katalin térből és időből még jobban kitérve egy balettelőadás (1772) körülményeit idézi fel – a táncjátékot a Bessenyei György *Eszterházi vigasságok* című költeményéből ismert Louis de Rohan herceg Eszterházán tett látogatása első estéjén mutatták be.

A kötet éléről hiányzik Galavics Géza művészettörténésznek az Esterházy Pállal foglalkozó kutatásokat áttekintő előadása *(Esterházy Pál, a mecénás – ugyanarról negyedszázad múltán),* a címben szereplő 25 év az ő 1989-ben megjelent, máig irányadó, sokakat inspiráló tanulmányára *(Esterházy Pál, a mecénás)* utal. A tanulmány híján most csak néhány fontos eredményre utalok, például Esterházy zeneművének kritikai kiadására (*Harmonia Caelestis,* 1711, kiad. Sas Ágnes, Bp., MTA ZTI, 1989), ugyanekkor hadtörténeti műve, levelei és naplója megjelenésére (*Mars Hungaricus,* s. a. r. Iványi Emma, Bp., Zrínyi, 1989), és két mariológiai művének hasonmás kiadásaira, illetve az azokat kísérő tanulmányokra (*Az egesz vilagon levő csudalatos Boldogsagos Szűz kepeinek…,* Szörényi László tanulmányával, Bp., Balassi, 1994; *Az Boldogságos Szűz Mária szombattya,* Galavics Géza, Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmányával, Bp., Balassi, 1995).

A kötet nagy bevezető, korábbi kutatásokat is felvillantó összegzése R. Várkonyi Ágnestől származik, akinek – ahogy Ács Pál is említette az előszóban – ez egyben az utolsó írása. R. Várkonyi Ágnes kijelöli a korszerű életrajz megírásához vezető történeti kutatások lehetséges irányait, s komoly interdiszciplináris kihívásnak láttatja a feladatot. A politikai irányváltások indokainak feltárása mellett szerinte a nádor kapcsolati hálózatának, továbbá politikai nyelvezete változásainak vizsgálata sem kihagyható.

A megírandó biográfiához remek adatokat és gondolatokat kínálnak a történészek kötetbeli tanulmányai: Martí Tibor Esterházy aranygyapjas rendjellel való kitüntetésének körülményeit a rend bécsi és madridi archívumaiban és a családi levéltárban található dokumentumok alapján dolgozta fel invenciózusan, megállapítva, hogy Esterházy ezzel a bécsi ünnepi ceremóniával vált a nemzetközi arisztokrácia elfogadott tagjává. J. Újváry Zsuzsanna a folyamatosan gyarapodó, az ország legnagyobb birtokosává növő és felelősen gazdálkodó Pál birtokszerző és -fejlesztő politikáját tekintette át. Az írás világos hozadéka, hogy a herceg mecenatúrájának anyagi hátterét a hatalmas ingatlanvagyon révén mobilizálható forintok biztosították. Varga J. János pedig a „keskeny pallón" egyensúlyozó nádor politikai működését igyekszik differenciáltabban láttatni az 1688-ban összeállított, Magyarország megújítását célul tűző két tervezete elemzésével.

Egy modern életrajz persze arra is igyekszik majd választ keresni, hogy ki volt Esterházy Pál. Milyen volt személyisége, mit gondolt a családjáról, önmagáról, hogyan látták őt a kortársak, és ő hogyan szemlélte korát? Hogyan változott identitása az évek előrehaladásával? Többen is foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel Pál fennmaradt naplói, levelezése, végrendeletei és nyomtatásban is megjelent életrajza alapján. Utóbbi – a császári történész, Galeozzo Gualdo Priorato gróf olasz nyelvű Esterházy Pál-életrajza 1674-ből – Blaskó Barbara fordításának köszönhetően immár magyarul is olvasható Bitskey Istvánnak az életrajz keletkezését ismertető tanulmányához kapcsolódva. Priorato az uralkodóházhoz feltétlen lojalitását kinyilvánító Esterházy intenci-

óinak és feljegyzéseinek felhasználásával hozta létre a mitologikus múltba vezető családtörténet egy korai változatát.

A múlt konstruálásának és a jelen tevőleges alakításának állomásait S. Sárdi Margit, Király Péter és Utasi Csilla is nagyszerűen érzékelteti. S. Sárdi Margit Pál fiatalkori naplóit – egyrészt az anyja által megkezdett napló folytatását 1689-ig, másrészt az önálló kompozíciónak tekinthető önéletírását – erőteljes én-központú, önigazoló élettörténet átértelmezésnek tartja, utóbbiban Pál ráadásul kedvére válogatott emlékeiből (vagy hozott létre emlékeket? vagy kisajátította más emlékeit?) üde, személyes hangon. A narratíva korábbi feljegyzésekre támaszkodhatott – erre gyanakszik Király Péter is, amikor Esterházy Pál 1653-as délnémet körútjának időbeli lefolyását követi végig a latin útinapló nyomán. Az aprólékos munkával összegereblyézett forrásadatok révén nyilvánvaló, hogy az utólagosan összeállított latin nyelvű tisztázat nemcsak a személyesen átélt élményekből táplálkozott, hanem úti- vagy más könyvekben olvasott leírásokkal is kiegészült. Utasi Csilla Esterházy Pál önreprezentációs technikáját: a valláshoz, a halálhoz, önmagához, a családhoz való viszonyt elsősorban a végrendeletei alapján vizsgálta. Az 1685–1713 közötti időszakból legalább 48 (!) ilyen jellegű forrás található ma levéltárakban jórészt kiadatlanul, amelyek jól illusztrálják a sokféle módon megnyilvánuló és folyamatosan változó-alkalmazkodó szereptudatot, a világi és a transzcendens életszerepeket.

Az ősi családi múlt megteremtése ugyancsak a reprezentáció és nem a hitelesség kérdése volt a korban. Nagy Levente egy érdekes mozzanatra figyelt föl ezzel kapcsolatosan, amikor észrevette, hogy Pál fraknói ősgaléria jának Drakula-festménye összefüggésben lehet az 1700-ban kiadott Esterházy-nemzetségkönyv, a *Trophaeum* egy rokonításával: eszerint az apa, Esterházy Miklós első feleségének, Dersffy Orsolyának családja (Oláh) rokonságban állt nemcsak Mátyás királlyal, de Drakula vajdával is. Ráadásul egy kéziratban maradt forrás, benne az Oláh–Drakula család gondosan kidolgozott családfájával, is megerősíti, hogy Esterházy Pál a bizonyításhoz virtuóz módon használta fel a megörökölt Oláh-levéltár okleveleit. Mentségére legyen mondva, hogy a jeles rokonságot már Oláh Miklós is „felfedezte" a 16. században, Pál tulajdonképpen csak újra hasznosította az ismereteket.

Érdemes itt megemlíteni Mikó Árpád tanulmányát az Esterházy-kincstár Mátyás királlyal kapcsolatba hozható tárgyairól. Ilyen darab például egy kulacs alakú díszedény, egy gyűrű jégcsap alakú gyémánttal, az ún. Mátyás-serleg és a Mátyás-mente. Ezekről sorra kiderült az elmúlt évek kutatásai során, hogy provenienciájuk fiktív, tehát nem Mátyástól (immár a rokontól) származnak, de a kincstár rangját, presztízsét feltétlenül emelték. A fikció és továbbélése a témája Tóth Gergelynek is, aki az előbb említett *Trophaeum* genealógiai fikciójának 18–19. századi utóéletét tekintette át. A lassan kialakuló tudományos történetírás az Esterházyak befolyása és nagy tekintélye miatt óvakodott a koholt családtörténet kritikájától. Ráadásul a korai oklevelek, illetve ismeretük hiánya sokáig bizonytalanságot okozott a történészek körében. Schwartner Márton és Fejér György mutattak rá először a fikció tarthatatlanságára, az ügyetlen hamisításra. Tóth Gergely megfogalmazása, miszerint a 18. század-

ban a magyar történetírás „nem volt felkészülve egy ekkora mértékű hamisításra", mégis erős túlzásnak tűnik a műben szereplő 165 személyiségből (több mint 100 közülük már 1526 utáni) összegyúrt családtörténet egészét tekintve.

Az ősi múltat felvillantó *Trophaeum* után Esterházy Pál költészete is mérlegre került a kötetben. Orlovszky Géza, Hargittay Emil és a Polgár Anikó–Csehy Zoltán szerzőpáros a 19. század vége óta tartó vitát, tudniillik, hogy Zrínyi epigonja-e Esterházy, egyértelműen a *nem* felé billentik. Orlovszky Géza szerint a 29 versből összesen ötöt állított össze idegen strófákból, illetve verssorokból a költő – Listius Lászlótól és Zrínyi Miklóstól kölcsönözve. Közülük is különleges az *Arianna sírása és keserves halála,* amely inkább nevezhető palinódiának, Zrínyi verse újraírásának, „versengés szándékával való újrafeldolgozásnak", semmint plágiumnak. Figyelembe veendő szempont az is, hogy bár Esterházynak biztos lett volna lehetősége a publikálásra, ez mégsem történt meg. Így megmaradt a gyönyörködtetés, az intim játék, az e mögött felsejlő kétségtelen tehetséggel rendelkező műkedvelő *dilettante* alakja. Még röviden kitérnék Orlovszky Gézának arra a megjegyzésére, hogy *A magyar irodalom története* (közkeletű nevén: *Spenót,* 2. kötet, 1964) Esterházyt árulónak tekintette, mert sógora, Nádasdy Ferenc lefoglalt festményeiből visszautasította a Zrínyiek, Frangepán és Wesselényi portréit. Ennek az állításnak a forrását később Kovács Sándor Iván és Orlovszky is sikertelenül kereste. Időközben Buzási Enikő rekonstruálta az eredeti forrás alapján (Századok, 144[2010]/4), hogy Pál pontosan milyen képeket nem vett át 1676-ban: „nem került Esterházyhoz Wesselényi Ferenc, Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és Frangepán György ábrázolása", ennek (a visszautasításnak?) okára azonban a források nem világítottak rá.

Visszatérve Esterházy Pál költészetéhez, Hargittay Emil elöljáróban megemlíti, hogy az RMKT XVII/12. kötetében 140 lapon közölt szövegegyüttest csupán 9 oldal tárgyi jegyzet kíséri (néhány tévedéssel is tarkítva); a rendelkezésre álló kéziratok alapján pedig azt szűri le, hogy Esterházy Pál 1670-ben is vállalta ifjúkori verseit, sőt a frissebbekkel vegyítve új ciklusrendet alakított ki. Mindez túlmutat a gimnáziumi gyakorlatokon és a romantika előtti imitációs-kompilációs módszer legsikerültebb példájának tekinthető. Polgár Anikó és Csehy Zoltán az Arianna-versről állapítják meg, hogy Esterházy szoros imitációs eljárása a késő császárkor költészetének antik *cento* műfaját idézi, ahol a kanonizált szöveg más olvasatba kerül. Az új struktúra – Zrínyi és Gyöngyösi mítoszvariánsaival is összehasonlítva – a művészsors egyfajta önreflektív metamorfózisa, „a költészet integritásának pusztulása" értelmezést is megengedi.

Más a helyzet Esterházy Pál mariológiai műveivel, mint ahogy azt korábban Szörényi László, Knapp Éva és Tüskés Gábor is kimutatták, bátran és szó szerint merített más szerzőktől. Bartók István ezúttal az eddig nem kutatott, 1698-ban Bécsben *Speculum Immaculatum* címmel megjelent (2. kiadás: Kassa, 1747), a szeplőtlen fogantatásról szóló értekezés forrásainak eredt nyomába. Messzire nem kellett mennie, Esterházy már az előszóban megnevezte mindkettőt: az első rész Caelestinus Sfondratus Szent Gallen-i bencés főapát *Innocentia Vindicata* című műve első részének (St. Gallen, 1695; Bécs,

1696) betűhű átvétele; a második rész pedig Willem Herincx németalföldi ferences szerzetes *Summae Theologicae Scholasticae et Moralis* című négykötetes művének (Antwerpen, 1660) második kötetéből kiragadott részlet változatlan utánközlése. Hogy miért éppen ebből a két kortárs műből válogatott, és hogy egyáltalán menynyire ismerte a szeplőtlen fogantatásról szóló teológiai viták különböző vonulatait, egyelőre még nem tisztázott.

Bajáki Rita ugyancsak egy forrást keresett, mégpedig az Esterházy Pál nádor imájaként a 20. században nagy népszerűségre szert tevő szöveg eredetijét próbálta megtalálni Esterházy Pál nyomtatott és kéziratos műveiben. Írásával kapcsolatosan a probléma összetettségéről és Esterházy Pál imádságainak jelentős korpuszáról Knapp Éva közölt nemrégiben egy tanulmányt (ItK, [119]2015, 289–335).

Nemcsak a nádor imája, hanem *A Boldogságos Szűz Mária […] szombatja* című kegyességi mű is nagy tiszteletnek örvendett a későbbi századokban, ahogy ezt Voigt Vilmos tanulmánya is alátámasztja. Az 1858–1935 között 17 kiadást, szlovák és horvát fordítást megért műnek az 1935-ös változatát mutatja be részletesen a szerző. Az Esterházyakkal kapcsolatos halotti beszédek szövegét ketten is vallatták. Déri Eszter az Esterházy Pál temetésén elhangzott magyar nyelvű prédikáció asztrológiai szimbólumainak tárta fel az irodalmi párhuzamait, a még sok kutatást igénylő téma során nem csupán Vargyassi András szövegét érdemes figyelembe venni, hanem az ugyancsak emblematikus elemeket felvonultató latin és német nyelvű beszédeket is. Maczák Ibolya Esterházy Pál Ilona és Krisztina nevű apácalányainak élethelyzetéről adott bevezetője után a két lány halotti prédikációját elemzi a családreprezentáció jellegzetes megnyilvánulásainak tartva azokat. Ugyanakkor maga is észrevételezi, hogy az egyik beszédet nem is Ilona temetésén mondták el, hanem a nagyszombati egyetem egyik meg nem nevezett tagja írta, kiadását pedig az Esterházy-alapítvány támogatta.

A Pál mecenatúrájával és gyűjteményeivel foglalkozó tanulmányok a gyűjtői profil megrajzolására koncentrálnak. Két aspektusban már tisztábban látunk, egyrészt, hogy mit gyűjtött, másrészt, hogy hogyan prezentálta a gyűjteményeit. Pál érdeklődése kiterjedt ötvösművekre, kárpitokra, fegyverekre, elefántcsontból faragott tárgyakra, ezüstbútorokra, órákra, könyvekre, ritkaságokra és festményekre. Margit Kopp 2013-ban megvédett diplomamunkájának rövidített változatában Pál képzőművészeti programjának egy érdekes és szerinte tudatos vonására hívja fel a figyelmet. A fraknói vár festményraktárából előkerült képek egy része levágott fejet ábrázol – részben Judit és Holofernész, részben Salome történetét elevenítik meg, Kopp mindezt kölcsönhatásban láttatja Esterházy Pál életének bizonyos eseményeivel, például korábbi színpadi szerepeivel és bátyja, László hősi halálával. Szilágyi András néhány emblematikus tárházi tárgy megrendelői kontextusát vizsgálja: egy ezüst dombormű votívtábláét (ma Częstochowa, pálos rendi kincstár), egy elefántcsont figurákkal rakott Mária-oszlopét (ma Esterházy Privatstiftung, Fraknó/Forchtenstein), amely az Am Hofon III. Ferdinánd által állíttatott szoborkompozíció kincstári változata. A tanulmány végén közölt két izgalmas jegyzék egyértelművé teszi, hogy Esterházy fontos állami eseményekkor (országgyűlés, koronázás) egy státuszát reprezentáló kincsválogatást tárt a helyszínen a szűkebb nyilvánosság elé.

Ugyanerről a témáról – a politikai rendezvényeket kísérő művészi reprezentációról, a látvány és teátrum politikára való reflexiójáról – szól Pintér Mária Zsuzsanna írása, aki a soproni jezsuita kollégiumnak az 1681-es soproni országgyűlés ideje alatt bemutatott két színielőadást és azok Esterházy Pállal való összefüggéseit tárgyalja.

Monok István és Zvara Edina átfogó tanulmányban jellemzik az Esterházy-könyvtárat, és a részben ma is meglévő állományból azonosított 800 tulajdonosi bejegyzés, illetve fennmaradt jegyzékek alapján próbálják leválasztani a Pálhoz tartozó könyveket. Meglepő ez a sok possessor – abban egyetértek a szerzőkkel, hogy hagyatékok révén is gyarapodott a könyvállomány a 17. század folyamán, de a nagyszámú külföldi tulajdonos arra utal, hogy a század végétől, majd a 18. században az Esterházyak aukciókon is vásároltak. Monok István megállapítása, miszerint az olvasmányanyag nagysága és minősége az európai arisztokráciába való gyors illeszkedést mutatja, egybecseng a Pál mecenatúrájáról szóló kutatások eredményeivel. Itt említeném Király Péter érdekes, a birodalmi mintákat követő gyűjtői ízléssel szemben kissé más képet érzékeltető konklúzióit Pál zenekarával kapcsolatosan: míg az 1721-es inventáriumban összeírt kották között bécsi zeneszerzők művei is rendre feltűnnek, Pál zenekara középszerű, regionális, nincsenek olasz és bécsi zenészek. A helyiekből építkező udvari zeneélet jellegzetes alakja volt Mathias Pollerman, akit Esterházy Pál taníttatott ki udvari és tábori trombitássá, majd 1685-ben, saját kérésére 24 év szolgálat után elbocsátotta.

A gyűjtemények bemutatásával, felépítésével foglalkozó tanulmányok érdeme, hogy alapvető terminológiai kérdéseket tisztáznak. Buzási Enikő források segítségével feltárja a gyűjteményi formák megnevezéseinek *(tárház, Schatzkammer, kincstár, Kunstkammer, levéltár, könyvtár, bibliotheca, galéria)* megjelenését és nem mindig következetes használatukat. A gyűjtemények a két fő rezidencia, Fraknó és Kismarton között oszlottak meg: Fraknón a biztonságban tartott kincses tárházat és családi levéltárat helyezték el, míg Kismartonban 1664-től kezdve biztosan tudunk egy Kunstkammerről és bibliothecáról, majd 1678-tól kezdve egy galériáról is.

Buzási Enikő figyelmeztet arra, hogy a kismartoni galéria nem képtárként, hanem képek és Kunstkammer-tárgyak közös kiállító tereként működött a kastély második emeletén, és a galéria megnevezés nem a művészeti tartalomra, hanem a formára, a helyiségtípusra vonatkozott (azaz egy ablaksorral megvilágított teremre). Buzási ráadásul a kismartoni termek elhelyezkedését is felvázolta, ezzel felülírta Stefan Körner és Margit Kopp korábban, Galavics Géza születésnapi kötetében közölt téves rekonstrukcióját. Kiss Erika a fraknói tárház kialakítását követte nyomon, ennek gyarapodását – szemben a kismartoni Kunstkammerrel, amelynek nem maradt fent Pál korabeli leírása – több inventárium segítségével is fel lehet mérni (1685, 1693, 1696). Az 1690-es évek közepére egy teljesen új tárházi termet építettek Fraknón, amit egyébként Mitropulos Anna mesterekre vonatkozó fraknói levéltári kutatásai is megerősítenek, és ahol a család óriási értéket képviselő kincseit látványosan, de nem nyilvánosan állította ki Esterházy Pál. A mecenatúra-fejezet egyik legfontosabb tanulsága, hogy Pál gyűjteményei nem voltak egyformán színvonalasak, nem

mindenhol érvényesült a finom gyűjtői ízlés. Bár biztosan nem rendelkezett nagy mestereket felvonultató jelentős galériával, de az ötvöstárgyak, arany- és ezüstművek, textíliák, könyvek és fegyverek gyűjtése terén lépést tarthatott a nagy bécsi arisztokrata családokkal.

Végül fontosnak tartom még egy dolog tisztázását, már csak azért is, mert több nem művészettörténeti tanulmányban is tévesen szerepelnek bizonyos adatok. A fraknói vár jelenleg az Esterházy Privatstiftung tulajdonában van. A várat 2005-ben nyitották meg a látogatók előtt, és az ott látható tárházi termet és a benne lévő tárgyakat az idegenvezetők, illetve az ottani kiadványok az egyetlen, eredeti helyén megőrzött európai Kunstkammerként aposztrofálják. Buzási Enikő és Kiss Erika kutatásai éppen arra világítanak rá, hogy Fraknón Esterházy Pál idejében *nem volt* Kunstkammer, azok a tárgyak (kitömött állatok, természeti csodák, naturáliák, modellek stb.), amelyek ma ott a szekrényekben, mennyezetre függesztve láthatók, még 1721-ben is jórészt Kismartonban voltak, és csak Esterházy Pál halála után, valamikor a 18. században kerültek Fraknóra, tehát a jelenlegi kiállítás mögül éppen a történeti hitelesség hiányzik.

Az eltérő nézőpontú, sokféle témát felölelő, egymást jól kiegészítő tanulmányok nem lineáris olvasmányként szolgálnak, hanem arra, hogy szemezgessünk a herceg életéről és életművéről szóló írásokból. A kiolvasható eredmények a kötetet a korszak és Esterházy Pál kutatói számára megkerülhetetlenné teszik. Ugyanakkor aligha kétséges, hogy az életmű – amely, egyetértve Ács Pál előszóban olvasható megállapításával, „örök metamorfózis volt" – értékelése a 300 év elmúltával és ennek a tisztelgő kötetnek a megjelenésével sem zárulhat le.

Viskolcz Noémi
(Eszterházy Károly Főiskola)

„Édes érzékenység"

Tanulmányok Ányos Pálról

Szerkesztette Pintér Márta Zsuzsanna, Budapest–Veszprém, Gondolat Kiadó–Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, 2014, 220 l.

Ányos Pált az irodalomtörténet a magyar szentimentális, érzékeny vagy érzelmes költészet első jelentős képviselőjeként tartja számon. Olyan költőként, aki ugyan még sok szállal kapcsolódik a barokk kultúrához, de a barokk költészethez képest mindenképpen új minőséget hozott létre. Személye és művei iránt az utóbbi negyed században élénkülő filológiai érdeklődés tapasztalható. 1994-ben a veszprémi Vár Ucca Tizenhét negyedévkönyv tett közzé Ányos-számot, mely egy csokorba gyűjtötte az Ányosra vonatkozó legfontosabb régebbi és újabb irodalomtörténeti értékeléseket. Jankovics József és Schiller Erzsébet 2007-ben Ányos verseinek, szépprózai műveinek és leveleinek új, minden eddiginél pontosabb kiadását tették közzé, majd

két évvel később Ányos egyházi beszédeit adták ki.

A Pintér Márta Zsuzsanna által szerkesztett új Ányos-tanulmánykötet gerincét a 2011-ben, a költő születésének 255. évfordulója alkalmából a veszprémi Pannon Egyetemen tartott Ányos-konferencia előadásainak írott változata adja. A kötet azonban több, mint konferenciakiadvány: összegzésre, az Ányos-kutatás aktuális állásának bemutatására törekszik, s ezért szerepelnek benne korábban máshol már publikált, de az utóbbi években keletkezett Ányos-tanulmányok is.

A tanulmányok sorát Bíró Ferenc *Ányos Pál és örökösei* című írása nyitja. Ez érthető, hiszen ez idáig Bíró foglalkozott a legbehatóbban Ányos költészetével, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* című monográfiában részletesen elemezve Ányos viszonyát az érzékenység Bessenyeinél megjelenő változatához. Jelen kötetben szereplő tanulmánya nem az érzékenység problematikáját tárgyalja. Arra mutat rá, hogy Ányos jelentősége eszme- és költészettörténeti szempontból elsősorban nem az érzékenység tematikájának megjelenésében keresendő, hanem történetszemléletében: kortársaira és közvetlen utókorára ezáltal hatott leginkább. A gondolatmenet szervesen kapcsolódik *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*ban megfogalmazott tételekhez, de jelentősen továbbfejleszti azokat. Bíró ezúttal azt az Ányosnál megjelenő új koncepciót állítja középpontba, amely a nemzet fogalmát a hazafiúi érdemre alapozza, a nemzet emlékezetébe való bekerülést az érdemtől teszi függővé. Ányos nemcsak a nemzetfogalmat alakítja át, hanem azáltal, hogy a nemzeti emlékezet elsődleges letéteményesének a költészetet tekinti, a bárdköltő szerep megvalósítása felé is megteszi az első lépést. A tanulmány arra is rámutat, hogy e koncepció igen sikeres volt, s az érdemdús emberek közösségének képzete – habár némiképp módosult formában – megtalálható Batsányi Jánosnál és Virág Benedeknél is. A nemzeti múlthoz való viszonyt és a nemzetfogalmat középpontba állítva Bíró újfajta összefüggések keretébe illeszti Ányos költészetét.

A kötetbeli többi tanulmány három tematikus csoportba rendeződik. Egy részük Ányos életrajzára vonatkozóan közöl új adatokat, illetve egyes szövegek filológiai kérdéseit vizsgálja, több esetben korrigálva a szakirodalom eddigi megállapításait. Jankovics József és Schiller Erzsébet *Fragmentumok Ányos Pál életrajzához* című tanulmánya korabeli források, eddig feltáratlan levéltári anyagok közlésével gazdagítja a költő életviszonyairól eddig kialakult képet. Labádi Gergely bravúros mikrofilológiai nyomozással tárja fel, hogy az eddig Ányos szerzeményének tekintett *Az Ifjuságnak hivataljárol* című vers eredeti változatát valójában Naláczy József írta. Szelestei N. László az *Énekek könyve* című egyházmegyei énekeskönyvként közreadott gyűjteményt elemzi, Császár Elemérrel szemben amellett érvelve, hogy Ányos nem pap-költő barátai segítségével, hanem önállóan állította össze a részint fordításokat, részint önálló szerzeményeket tartalmazó gyűjteményt.

Jankovics Józsefnek és Schiller Erzsébetnek a kötetben szereplő második tanulmánya két ismeretlen Ányos-szövegre hívja fel a figyelmet: a Buda visszafoglalása alkalmából tartott prédikációra, illetve a Mária Terézia halálára írt epitáfiumra. Utóbbi ugyan csak töredék, verskezdemény, de ebben a formájában is egyértelműen tanúskodik Ányos Mária Terézia iránti rajongásáról, s így jól ki-

egészíti a költő politikai felfogásáról más művei, elsősorban a *Kalapos király* alapján eddig kialakult képet. E blokk leginkább elgondolkodtató írása Pintér Márta Zsuzsannaé: *Három dokumentum Ányos Pál iskolaéveihez.* Szerzője korabeli színlapok segítségével kimutatja, hogy Ányos 16–17 éves pápai diákként több történeti tárgyú színdarab bemutatásában is részt vett, sőt azok főszereplője volt. Pintér érdekes feltevése szerint talán ez, vagy legalábbis részben ez az élmény is motiválta Ányosnak a pálos rendbe való belépését.

A tanulmányok második nagyobb csoportja Ányos kulturális beágyazottságát, kapcsolatait, műveinek recepcióját tárgyalja. Egyed Emese Ányos és Barcsay episztoláinak elemzésével a két költő közötti baráti viszony történetét rajzolja meg, rámutatva a művelődésről, a civilizációról való gondolkodásuk filozófiai kontextusára is. Demeter Júlia Ányos Pál és a színház kapcsolatát elemzi, aprólékosan összegyűjtve mindazon utalásokat a költő különböző műveiből, amelyek valamely a maga korában népszerű drámai mű ismeretét jelzik. A felvilágosodás kori színháztörténetben járatlan mai olvasó számára nehezen értelmezhető hivatkozások megvilágításával Demeternek sikerül bizonyítania, hogy Ányos olvasmányai között voltak érzékeny szomorújátékok is. Pintér Márta Zsuzsanna második tanulmánya egy Ányos-vers érdekes vándorlását, kontextusváltását tárja fel. A kéziratos hagyományozódást vizsgálva arra mutat rá, hogy Ányosnak a kortársak által kedvvel másolt verseinek egyike egy korabeli drámába is bekerült. A csak kéziratos formában fennmaradt, s az irodalomtörténet által eddig nem méltatott szomorú- vagy érzékenyjáték szerzőjét Pintér azzal a Barczafalvi Szabó Dáviddal azonosítja, aki *Siegwart* magyar fordítójaként ismeretes. Mint rámutat, Ányos feltehetőleg még a magyar fordítás megjelenése előtt, eredeti nyelven olvashatta a német kultuszregényt, s a regény hatására keletkezett verse (a Marianna halálán kesergő Siegwart panasza) került be a kéziratos drámába. A szöveg vándorlásának elemzése nemcsak a tematika iránti érdeklődésre vet fényt, hanem a korabeli szerzőknek az érzelmek nyelvi kifejezése terén tett erőfeszítéseit is jelzi.

A tanulmányok harmadik csoportjába egyes műveket vagy műfajokat értelmező írások tartoznak. Hermann Zoltánnak az *Érzékeny levelek*et elemző tanulmánya abból a tézisből indul ki, hogy Ányosra jelentős hatást gyakorolt a winckelmanni grácia-tan, s a költő érzékenysége is a grácia fogalma felől érthető meg. Ebből a nézőpontból az *Érzékeny levelek* olyan bonyolult szerkezetű szövegnek mutatkozik, amely a grácia-tan programnyilatkozataként és a földi gráciáknak való hódolásként egyaránt olvasható. Schiller Erzsébet itt újraközölt tanulmánya egy másik rejtélyes Ányos-művel, az *Érzékeny gondolatok* című ciklussal foglalkozik. Már az Ányos verseit 1907-ben kiadó Császár Elemér megjegyezte, hogy ezek talán fordítások, sőt, hogy talán „még a költemények eredetijei sem önálló termékei a költői képzeletnek, hanem képekhez, esetleg képek sorozatához készült szövegek" (Ányos Pál *Versei,* kiad. Császár Elemér, Bp., Franklin, 1907, 207). Schiller megállapítja, hogy a versciklus a kora újkori emblémáskönyveket idézi, és azt feltételezi, hogy egy vagy több ilyen emblémagyűjtemény ismeretében, azok által inspirálva készült. A tanulmány szerzőjének azonban sajnos nem sikerült olyan emblémáskönyv nyomára bukkannia, amely Ányos forrásaként lenne azo-

nosítható, s olyan emblémát sem talált, amely megfeleltethető lenne a versciklus egyik vagy másik darabjának. Minthogy a versciklus egyes darabjai meglehetősen közhelyes képeket verselnek meg, az emblémáskönyvekben számos párhuzam található, továbbra is nyitott marad azonban a kérdés, milyen inspiráció alapján dolgozott Ányos.

Csehy Zoltán az *Alexis* című verset, Ányos egyetlen eklogáját teszi elemzés tárgyává. A szakirodalom eddigi ítéletével szemben amellett érvel, hogy nem elhibázott, esztétikailag értéktelen műről van szó, hanem olyan antikizáló karakterű eklogáról, mely nem a 18. század második felének német idillköltészete fényében, hanem Vergiliushoz, Faludihoz való viszonyában érthető meg. Érdekes – bár részletesen ki nem fejtett – megfigyelése a tanulmánynak, hogy Alexisnak a Vergilius második eklogájából vett alakja homoerotikus vonzalmak megjelenítésére is alkalmas lehetett. Polgár Anikó Ányos heroida-fordítását vizsgálva arra mutat rá, hogy Ányos Ovidius-átdolgozása átmenetként fogható fel Gyöngyösi és Dayka magyarítási eljárása között, amennyiben Gyöngyösinél nagyobb hűségre és könnyedebb verselésre törekszik. Némi csalódást kelt Csehy Zoltán és Polgár Anikó *Krisztus és Tritonia Pallas* című közös tanulmánya, amelynek bevezetése azt a reményt kelti az olvasóban, hogy új fénybe állítja az érzékeny költő és az egyházi szónok viszonyát. E célkitűzés azonban nem valósul meg, az írás nagyobb részét Ányos egy latin beszédének elemzése és a beszédhez fűzött filológiai kommentár teszi ki. Ányos (nem túl terjedelmes) szépprózai munkásságát a kötetben Brassai Zoltán tárgyalja, azt igyekezve bizonyítani, hogy az *Egy kisaszszonynak levele* beilleszthető a születő magyar nyelvű próza alakulásába, sőt fontos hozzájárulás ahhoz.

A kötetben szereplő írások nagyon különböző, de egymást jól kiegészítő nézőpontból veszik szemügyre Ányos műveit. Számos tanulmány az életmű kevéssé ismert szegmenseivel, eddig tüzetesebben nem elemzett művekkel foglalkozik, s a kötet írásai sok a költő életére és műveire vonatkozó új adatot és elemzési szempontot tartalmaznak. Az irodalomtörténet által eddig kevéssé méltatott műveknek az életmű értelmezésébe való bevonása, az elemzési szempontok bővítése és az új filológiai összefüggések feltárása egyaránt jelentős mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy Ányos Pált élesebb fényben lássuk s írói tevékenységét a maga komplexitásában ítélhessük meg.

Az *„Édes érzékenység”* összességében így alkalmas lehet arra, hogy Ányos munkásságának értelmezésébe olyan új szempontokat vezessen be, amelyek lehetővé teszik az ’érzékeny költő’ irodalomtörténetben meggyökeresedett sematikus portréjának újragondolását. Talán ezért is némi hiányérzetet kelthet, hogy a kötetben nem találni az érzékenységnek a kötet címében is szereplő fogalmára vonatkozó explicit reflexiót. Az érzékenység kétségtelenül az Ányos által talán legtöbbet használt, s rá legjellemzőbb fogalom, a kötetet olvasva azonban nem minden esetben válik világossá, az egyes írások hogyan kapcsolódnak az érzékenység problémájához. Tekintettel a témák sokszínűségére, ez nem feltétlenül elvárható, de talán mégis hasznos lett volna a címben is szereplő eszme- és irodalomtörténeti fogalom jelentését tisztázni az olvasó számára.

A kötetet felületesen olvasva úgy tűnhet, hogy az érzékenység fogalmának

értelmezésében teljes konszenzus jellemző az irodalomtörténet-írásra, s az egyes tanulmányok inkább az érzékeny Ányos Pálról kialakított képet árnyaló, kiegészítő eredményeket közölnek. Alaposabban szemügyre véve azonban némi terminológiai feszültség érezhető. Bíró Ferenc Bessenyei és Ányos érzékenységének lényegét a „világ (sőt, a »hívságok«) által nyújtott örömök iránt való fogékonyságként, a szenzualista ismeretelmélet antropológiai irányban való kiterjesztéseként" fogja fel, s elkülöníti az érzelmességtől mint irodalmi irányzattól (13). Pintér Márta Zsuzsanna viszont a Bíró által érzelmesnek nevezett regényeket – *Bácsmegyey*, *Siegwart* – nevezi érzékenynek, s ez a kettősség akár zavaró is lehet az olvasó számára. Talán nem lett volna haszontalan legalább a kötet bevezetőjében reflektálni az érzékenység fogalmának összetett voltára, az irodalomtörténet-írásban való alkalmazásának történetére, az utóbbi évtizedek irodalomtörténet-írásában megfogalmazódott különböző pozíciókra is.

A kötetben olvasható tanulmányok nem az irodalomtörténet-írás és az antológiák által leginkább favorizált verseket tárgyalják *(Egy boldogtalannak panaszai a halavány holdnál, Egy terhes álomtalan éjjelemkor, Kalapos király),* hanem inkább Ányos tájékozódásának és műveinek sokszínűségére irányítják a figyelmet. E sokszínűségre tekintettel felmerülhet a kérdés, vajon a sokféle érdeklődés hogyan kapcsolható össze az érzékeny költő alakjával? Vajon hogyan függ össze Ányos nemzetfogalma, egyházirodalmi tevékenysége, az antik irodalomhoz való kötődése az érzékenységgel? Jelen kötet sok érdekes új meglátást tartalmaz, s csak remélni lehet, hogy e részeredmények előbb-utóbb újabb szintézissé állnak össze.

Laczházi Gyula
(ELTE BTK)

Maczák Ibolya: Papírdarabok. Pilinszky János drámairói munkássága

Budapest, Balassi Kiadó, 2015, 236 l.

Az utóbbi év Pilinszky drámáival és színházi gondolkodásával kapcsolatos munkák tekintetében termékeny volt. Ez főképp azért szerencsés, mert eddig sem a színháztudomány, sem az irodalomtudomány nem foglalkozott alaposan ezzel a lírai hangvételű, bonyolult szöveghagyományú, színházi környezetben nehezen érvényesíthető és befogadható szeletével a Pilinszky-életműnek. Sepsi Enikő új kötetében (*Pilinszky János mozdulatlan színháza Mallarmé, Simone Weil és Robert Wilson műveinek tükrében,* Bp., L'Harmattan–KRE, 2015 [Károli Könyvek]) a költészet és a színpadi gondolkodás viszonyát elemzi. Végigvezeti az olvasót Pilinszky színházról való gondolkodásától indulva színpadi, drámai kísérletein, figyelembe véve az európai, főképp a francia és az amerikai színháztudomány legújabb kutatásait.

Maczák Ibolya hiánypótló kötete Pilinszky drámairói munkásságáról egy egészen más szemszögből beszél. Első változata szakdolgozatnak készült a Szín-

ház- és Filmművészeti Egyetemen, de már eredeti formájában is túlmutatott annak keretein, így a szerző témavezetőjének, Győrei Zsoltnak ösztönzésére kibővítette és könyvvé kerekítette írását. A szöveg a munka során tartalmilag is alakult, formálódott, ezt a kiérlelt változatot tarthatja most kezében az olvasó. Maczák Ibolya, akinek nevét és kiemelkedően alapos munkáit eddig is jól ismerték a régi magyar irodalom kutatói, új könyvében filológiai módszerekkel elemzi Pilinszky nyomtatásban is megjelent drámai műveit, bemutatva az író szerkesztői, kompiláló technikáit, stílusának alakulását. A bő szöveganyagot mozgató kötet elemzésein keresztül a szerző nem csupán azt a fontos kérdést veti fel, hogy Pilinszky drámái mennyire játszhatók, hanem az európai irodalom- és színháztörténet kontextusába helyezi azokat. Olyan inspiráló közegeket, előképeket mutat be a Pilinszky-szövegekkel párhuzamosan, mint a *nó*-színház, Wilson és Grotowsky színháza, Beckett, Claudel, Max Frisch, Garcia Lorca, Calderón vagy Örkény munkái.

A rövid fejezetekre osztott elemzések fontos kérdésein a szerző élvezetes stílusban kalauzolja végig az olvasót. A drámákat a műfaji besorolás, a keletkezéstörténet és a szerkezet részletezése, az előképek feltárása és rövid elemzés során mutatja be.

Pilinszky poetizált drámai életműve töredékessége ellenére is megrendítő és felkavaró. A *Nagyvárosi ikonok* kötetben megjelent, líraiként meghatározott, talán a mai napig legtöbbet játszott *KZ-oratórium,* az egy hét leforgása alatt írt *Gyerekek és katonák,* a Jutta Scherrert ábrázoló fénykép hatására született *Síremlék,* az *Urbi et orbi a testi szenvedésről* abszurd és fiktív párbeszéde, az *Élőképek* Csehovtól kölcsönzött motívumai, az énekesek nélküli operák *(Kopogtatások, Vacsora, Kiállítás)* terve mind kihívást jelentenek az elemző számára. Maczák Ibolya azonban elegánsan oldja meg a feladatot. A drámák kontextusukban való vizsgálata során a kötetre a tudományos és dramaturgiai elemzés összhangja jellemző. A filológiai alaposság a könyv minden lapját végigkíséri, egyben keretet ad egy a modern drámairodalom vizsgálatakor nem megszokott elemzési módszer kipróbálásához. Köztudott az, hogy Pilinszky sok esetben felhasznált más műveket és átvett részeket egyik munkájából a másikba, átdolgozott szavakat, mondatokat, egész jeleneteket. Maczák Ibolya a barokk hagyomány egyik segédkönyvének, Jeremias Drexel *Aurifodinájának* segítségével kategorizálja az átvételek típusát *(lemma, adversaria, historia),* s a szövegi példák bemutatása után arra is rávilágít, hogy míg a korai Pilinszky műveiben az átírás különböző eszközeivel élt, a kései munkákban már az „ötletkompiláció" lépett ezek helyére.

De mit is kapunk ettől a különleges módszertől? A szövegek filológia egybevetése olyan motívumokra, párhuzamokra, intertextuális kapcsolatokra, ezeken belül is a belső intertextualitásra és az újraírás különböző módjaira irányítja a figyelmet, melyek a drámák olvasása során könnyen elkerülhetnék még az elemző figyelmet is. A jól adagolt és látványos szövegpéldák nem hagynak kétséget afelől sem, hogy a szerző a tőle megszokott alapossággal járta körbe a Pilinszky-életmű egészét. A komparatív vizsgálat részeként a dramaturgiai szempontú elemzés során a szerző nem ódzkodik attól, hogy értelmezési segítséget is nyújtson, és megvalósítási lehetőségeket tárjon az olvasó elé. A Pilinszky által meg-

kívánt ruhák jelentése, a szakralitás értelmezési síkjai, a Biblia szövegének fontossága, a szerepekhez kapcsolódó mozgások, fények, a térábrázolás sajátosságai vagy az időszerkezet mind olyan részproblémák, melyek megértése nélkül képtelenség felfejteni a drámák szövegét.

Az is világossá válik az elemzésekből, hogy a számunkra megszokott dramaturgiától távolodó, hagyományos értelemben vett cselekményvezetés, karakterek, konfliktusok, dialógusok helyett egy monológokra és mozgásra építő, erősen lírai, a magány, a kommunikáció nehézségei, a szeretet, az emlékezés, a vallás és üdvözülés kérdéseit körbejáró drámaszövegeket látunk itt. Ha (Pályi András gondolatmenetét követve) Pilinszky nem tanult meg színházul, kénytelenek leszünk mi megtanulni pilinszkyül. Ehhez Maczák Ibolya gazdag szakirodalmat felvonultató kötete jó fogódzót kínál. Miközben átfogó és alapos áttekintését adja a Pilinszky-recepciónak, rávilágít arra is, hogy ezek a drámák nagyfokú tudatosságot mutatnak szerkesztettségükben, bonyolult, réteges szövegfelépítésük pedig az értelmezések sokszínűségét teszi lehetővé. Mindenkinek figyelmébe ajánlom e kis kötetet, és a szerzővel együtt remélem, hogy az újrafelfedezés élménye és szakmai diskurzus felélénkülése kíséri majd a munkát.

Lovas Borbála
(junior kutató, MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport)

„Jól őrizd helyedet." Emlékezések Tarnai Andorra

Válogatta, szerkesztette Tüskés Gábor, munkatárs Bretz Annamária, a képeket válogatta Kecskeméti Gábor, Budapest, reciti, 2014, 123 l.

Borítóján elöl a Tarnai-díj bronzplakettjének fényképével, hátul Weöres Sándor címadó epigrammájának kéziratával, különös terjedelmű és főként műfajú kis könyvet vettem némi meglepetéssel a kezembe. A tudományos világban „közönségesen" szaktanulmányokkal szoktunk tisztelegni szeretett kollégáink, mestereink (vagy emlékük) előtt kerek évfordulókon: ez a *libellus* viszont, első látásra minden különösebb indok nélkül, éppen Tarnai Andor halálának 20. évfordulójára jelent meg. Kivételesen nem szakszövegeket, hanem születésnapi köszöntőket, a koporsó mellett elhangzott búcsúztatókat, visszaemlékezéseket tartalmaz: a szakmai arcélt – beleértve ebbe a tudományos teljesítményt és az emberi habitust – egy-egy alkalmi szöveg szubjektivitást, érzelemkifejezést is megengedő beszédmódjával mutatja meg.

Az anyagot két tömbbe szervezte a szerkesztő és munkatársa. Az első blokk születésnapi köszöntőket, búcsúztatókat és emlékbeszédeket tartalmaz, ebben a sorrendben. Érthető, hogy itt az ünnepelt vagy megidézett tudós alakja áll a középpontban: előbb mint érett pályaszakaszba érkezett, de még tervekkel tele 60 éves tudóst köszöntik őt barátai; majd a megrendültség hangján vetnek számot munkásságával és hagyatékával kopor-

sója mellett; végül néhány év távlatából tekintenek alakjára egykori munkatársai és tanítványai – immár a tárgyilagosság igényével, de a régi, változatlan tisztelettel és megbecsüléssel. A második tömb nyolc írást közöl: a Tarnai-díjasok emlékezéseit és/vagy a díj átvételekor mondott beszédeit gyűjti csokorba. Itt egyfajta „hatástörténettel" találkozunk, hiszen a díjazottak nemcsak a Tarnai Andorral való kapcsolatukról vallanak, hanem valamiképpen arról is, miként kapcsolódik szakmai útjuk a díj névadójához.

A kötet első írása Tolnai Gábor és Klaniczay Tibor köszöntője a tudós 60. születésnapjára. Érdekes, hogy már 1985-ben érvényesen meg tudták ragadni e pálya sajátosságai közül azokat, amelyeket az azóta lezárult életmű egészéről is elmondhatunk: a filológiai kérdések tisztázása iránti igény összekapcsolódását az eszmetörténeti tájékozódással, az interdiszciplináris nyitottságot – amely a tudományos átjárás mellett a tágas látásban és a kultúrák, nyelvek közötti tájékozódás képességében is megmutatkozott –, illetve az irodalomtörténeti kutatást évtizedekre meghatározó alapművek megírását. És meg tudták „jövendölni", hogy *„A magyar nyelvet írni kezdik"* át fogja rajzolni a középkori irodalomról és kultúráról alkotott képünket.

A következő szöveg Bíró Ferenc ItK-beli köszöntője, ugyanarra a születésnapra. Szinte az ünnepelt helyett mondja el azt a szakmaetikai premisszát, amit ő maga, szerénysége okán, sosem állított volna magáról: hogy egy-egy tanulmánya „a szóban forgó témakörről az adott pillanatban rendelkezésre álló teljes tényanyag figyelembe vételével" készült, s hogy ugyanakkor „olyan kutató is kevés van, aki számára olyan érdektelenek lennének a tények" (14) – vagyis hogy képes a feltáró és elemző munkát termékeny szintézisbe rendezni. Míg a Tolnai–Klaniczay szerzőpáros a kritikatörténeti monográfia maradandó erényeit, addig Bíró az *Extra Hungariam non est vitá*t méltatja mint „a tömörségnek és távlatosságnak ritka szintézisét megvalósító tanulmányt" (15).

Bár Tarnai Andor neve nem jelenik meg a szövegben, akár őt köszöntő születésnapi írás is lehetne Kovács Sándor Iván Vigilia-beli cikke, ugyancsak 1985-ből *(„Halotti beszéd"-kutatások).* Ez főként a tudományszervezőre irányítja a figyelmet, hiszen Tarnai kezdeményezte, tanítványok és kollégák bevonásával, a halotti prédikációk azóta fontos kutatási iránnyá vált módszeres feltárását. A szintén Kovács Sándor Iván által jegyzett *Két magyar zászlósúr* pedig (éppen Tarnai kollégák és tanítványok körében ünnepelt születésnapjáról készült beszámolója ürügyén) nemcsak az alkalmi archaizálás játékos-komikus lehetőségeit mutatja meg, hanem az efféle játékban rejlő „jellemzetes" nyelvi erőt is.

A búcsúztató beszédek sorát Németh G. Béláé nyitja, aki főként a 18. század kutatóját – no meg a *jó* kollégát – méltatja, összességében azonban a tudós széles spektrumú életművének minden területét érinti. Bodnár György temetési beszédének nagyon jellemző, az elhunyt lényét találóan kifejező szintagmája: „szótlan kedvesség" (26). Egyúttal ez az írás a „kívülről érkezettek" tárgyilagosságával és átfogó látásával értékeli az immár lezárult életmű emberi és szakmai sarokpontjait, néven nevezi annak legmaradandóbb teljesítményeit. Kovács Sándor Iván búcsúbeszédének érdekessége, hogy mesterei, szakmabeli kortársai életművének sorában, velük viszonyba állítva összeg-

zi, amit Tarnai különleges adottságának tart. Záró mondatán pedig minden oktatónak, kutatónak érdemes időnként elgondolkodnia: „Méltók voltunk-e, méltók leszünk-e Hozzád?" (32.)

Taxner-Tóth Ernőnek a tudós halálát követően majdnem egy hónappal megjelent nekrológja korszakos jelentőségű tudósnak nevezi Tarnait, mégis visszafogottságát, szerénységét említi első helyen, és azt, hogy „ízlése nem engedte a marxizálással érvényesülők közé tolakodni" (33). A folytatás pedig már a kádári kultúrpolitika értékszelekciós szempontjainak kemény bírálata, Tarnai személyes sorsán keresztül: „nem is üldözött vagy látványosan mellőzött tudósról van szó: »mindössze« nem tartozott a szerző a párt futtatott kegyeltjei közé" (34). Mégis ő volt az, akinek sikerült a szívós kutatómunka révén megmentenie az ideológiai okok miatt kitagadott századok kultúráját az irodalomtörténet számára.

Ezt követően Vizkelety András akadémiai emlékbeszédét olvashatjuk. Ez a méltatás a kötet legterjedelmesebb írása, s talán a leginformatívabb is: a korhangulatot plasztikusan érzékeltető – mert kortörténetbe ágyazott – életrajzzal indít, amely végül értékelő pályaképpé alakul. Visszafogottságában is egyértelműen megmutatja, hogyan tudott Tarnai a szükségből is erényt kovácsolni, amikor a könyvtári „kényszerpálya" okán eljutott a rendkívül elmélyült forrásismeret fontosságának felismeréséhez.

Korompay H. János *Emlékbeszéd*e jóval későbbi: a halál 15. évfordulóján, 2009-ben hangzott el a lovasi temetőben, Tarnai Andor sírjánál. Az alkalom természetéből adódóan több téma ismétlődik itt a korábban elmondottakból, kevésszavúsága, szellemi eleganciája, van azonban egy fontos új gondolat: a tanítványok és fiatalabb munkatársak iránti empátia, „a csendes várakozás és a szükséges biztatás mindig jó arányú váltogatásának" (48) felemlegetése.

Hargittay Emil négyrészes, személyességében is objektív visszaemlékezése 2013-ból való. Az ismeretségükre visszautaló első rész néhány korábban már felbukkant motívumon túl a párttagságot nem vállaló tudós belső tartását és kizárólag szakmaisága miatti tekintélyét emeli ki. A tanárra emlékező második rész (50) olyan részleteket árul el, amelyek bizonyos értelemben illúziórombolónak is tűnhetnek, valójában azonban ugyanannak a szerény, igényes, empatikus személyiségnek mutatják egy másik megközelítésben, akiről a korábbi írásokban már többször olvashattunk. A tudósra emlékező harmadik rész (51–53) ráerősít a korábbiakra: az igen alapos forrásismerettel rendelkező, szintézisalkotó kutatót mutatja be néhány epizód felvillantásával. Az embert felidéző záró rész, a korábbiakhoz hasonlóan, újra csak a zárkózott, de rendkívül segítőkész tudóst aposztrofálja személyes történetek segítségével.

Szelestei Nagy László kéziratokhoz kapcsolódó személyes találkozásokat idéz fel 2013-as visszaemlékezésében, s ennek kapcsán a szisztematikus gondolkodó és forrásolvasó tudós kettős portréjához kapunk újabb vonásokat.

R. Várkonyi Ágnes írása, bár témája szerint Tarnairól szól, valójában az oktatás- és tudományügy 2014-es aktualitásait sorjázza: a humántudományok háttérbe szorításának, az utánpótlás elapadásának veszélyeiről, de a módszertani kirekesztés zsákutcájáról is szót ejt, s innen nézve mutat rá Tarnai Andor értelmiségi felelősségtudatának örök időszerűségére.

Szörényi László sziporkázóan ironikus írása, miközben elbeszéli saját felvételének körülményeit az MTA Irodalomtudományi Intézetébe, egyúttal a kádári rendszer egyik-másik bölcsész kiszolgálójáról is megfogalmazza kritikáját, hogy aztán hozzájuk képest villanthassa fel Tarnainak nemcsak a tudását, igazát, de éleslátását is.

A következő emlékezés Tarnai bécsi tanítványától, Seidler Andreától való. Személyes kapcsolatuk felidézésének, Tarnai diákokat messzemenően tiszteletben tartó oktatói habitusa jellemzésének egyik kulcsmondata ez lehetne: „Tanítani akart, nem szelektálni" (67). És persze előkerülnek újból a korábbi témák: az európai kontextus fontossága a nemzeti ügyek vizsgálatában, vagy az imperatívusz: „nem kell mindig a fősodorral haladni, hanem olyan kutatási területekre érdemes összpontosítani, amelyek még feldolgozásra várnak" (69), illetve hogy nem szégyen bevallani: a szakmát lehet hivatásként művelni, szenvedélyesen szeretni.

Pintér Márta Zsuzsanna írásának címe *Tanítványnak lenni,* és ennek megfelelően az egyetemi hallgató szempontjából elevenít fel „régimagyaros" élményeket; a kurzusleírás a korszak mai oktatójának is lelkiismeretvizsgálati szempontokat ad. A másik drámakutató, Czibula Katalin is arról a szakmai és emberi örökségről vall, amit Tarnaitól kapott.

A Tarnai-díjasok között először az első díjazott, Dávidházi Péter 2007-es írását olvashatjuk, amelyben a jól ismert motívumok mellett egy empatikus-kritikus szólam is van a néha talán túlzottan is elővigyázatos, szkeptikus tudósról: „[…] a vérébe ivódott óvatosság sok mindenben korlátozta ugyan, s ezt olykor nyilván tudományszakunk ügyei is megsínylették, de önkorlátozása végül olyan életművet eredményezett, mely akkoriban nem jöhetett volna létre folytonos, nagyrészt meddő csatározások közepette" (85).

A 2008-as díjazott, Bartók István szerényen nem meri magát „hivatalosan" Tarnai-tanítványnak nevezni, hiszen nem vizsgázott nála (87). Miközben előszámlálja a kritikatörténeti munkálatok során kialakult együttműködésük részleteit, a fő hangsúlyt a tudósi szerénységre helyezi. Legrokonszenvesebb emberi vonásaként azt emeli ki, hogy „a versengés, az erőszakos törtetés, a mindenáron való előtérbe tolakodás merőben idegen volt" tőle (88). Ezek után teljesen helyénvaló az oximoronszerű közhely használata: „neki volt mire szerénynek lennie" (89).

Kecskeméti Gábor 2009-ben, a rá olyannyira jellemző módon, viszonylag kevés személyes mozzanatot említ, helyette inkább a kritikatörténeti vállalkozás mibenlétéről és távlatairól szól. Írásán azonban – és ehhez persze a szubjektív adalékok is hozzájárulnak – így is átsüt nemcsak a Mester iránti tisztelet, hanem az életmű máig tartó hatásának evidenciája.

Korompay H. János 2010-ben lett Tarnai-díjas. Egyik felidézett emléke ugyancsak Tarnai szerénységéhez kapcsolódik (93), és, a kötetecske több más szerzőjével egyetértve, mint Horváth János méltó folytatóját aposztrofálja Tarnait. Ugyanakkor a mestertől érkező bizalom természetéről is szól: „fölemelt magához, egyenrangúvá tett, feltétlen bizalmat előlegezett, amellyel nem lehetett visszaélni, amelyet állandóan meg kellett szolgálni" (94).

Szabó G. Zoltán távolról indító írása talán egyetlen, de annál lényegesebb és frappánsabb anekdota kedvéért született: hogy elmesélhesse a nyelvújítás előtti magyar nyelv erejére és a nyelvújításhoz

kapcsolódó előítéletek problematikusságára rávilágító tapasztalatát. Tarnai egy idézett mondat hallatán „csettintett rá, mint egy komoly borszakértő, amikor nagyon a kedvére való évjáratra lel, s azt felelte: »Hát igen, ez más magyar nyelv, ez még a nyelvújítás előttről való«" (97).

Debreczeni Attila, a 2012-es díjazott, nem tartozik azok közé, akik Tarnaival személyes kapcsolatban lettek volna, ő a „virtuális tanítványok" sorát gyarapítja, ha lehet ilyent mondani. Saját kutatói arcéle, érdeklődése viszont, mint a cikk is beszámol róla, sokat köszönhet Tarnai kritikatörténeti, szövegkiadói, tudományos közösségépítői tevékenységének, szemléletének: e területeket érinti röviden, programszerűen, a fájó és baljóslatú aktualitásokra is utalva.

Tüskés Gábor szintén 2012-es emlékezésében a meglepetés, megindultság elemei érezhetők, miközben maga is az emlékezés fontosságára hívja fel a figyelmet egy „emlékezetkieséses kor" kísértését hárítva el magától (100). Egyúttal, sokadjára, ő is szóba hozza a szellem erejét, a kicsiszolt elme felvértezettségét, „amellyel a bölcs ember képes ellenállni a rontásnak, rombolásnak" (100–101).

Imre Mihály beszéde a toposzkutatás felől értékel: mint írja, a *Querela Hungariae* kutatása sokat köszönhet Tarnai ihletésének, ebbe írásait éppúgy beleértve, mint a vele folytatott személyes beszélgetéseket. Aztán itt is előkerül „a tudományelméleti, antropológiai tágasság és a filológiai szigorral, megbízhatósággal feltárt szöveg korrelációjának rendkívül szerves, összetett értelmezése" (104) mint Tarnai életművének legtanulságosabb sajátossága, ahogy tapintatos, szerény személyiségének felidézése is.

A kötetben olvasható írásokról összefoglalóan megállapítható, hogy tárgyuk szerint egytől egyig Tarnairól szólnak, ugyanakkor legalább ennyire megmutatják szerzőik értékrendjét, egyéniségét is. Némely karakterjegyre keserűen és lemondóan akár legyinthetnénk is: azok manapság éppen hogy „korszerűtlenné" teszik őt. De pontosan ezért megkerülhetetlen, elérnivaló ideál, amit Tarnai Andor képvisel: az egyik az alaposság, szerénység, tömörség („atticus" stílus, vö. Kovács Sándor Iván, 30); a másik a belső szabadság, amely jókora távolságtartást ad neki a divatok, a kedvezések vagy éppen azok hiányának vonatkozásában. Ugyanakkor visszatérő motívum a szakmai erkölcs egyik-másik eleme: a következetesség, alaposság, az elkezdett munka befejezése. Azt hiszem, amikor ebben a tekintetben Tarnai mint példakép állítódik az olvasó elé, ebben szemernyi túlzás vagy idealizálás sincs.

A szerkesztői jegyzet a kötet végén összefoglalja azt, ami magukon a szövegeken és az érzékeny képválogatáson is átragyog: mű és élet szerves egységét, a szakmai és emberi megbízhatóság, hitelesség „mára szinte teljesen kiveszett kutatói habitusát" (106). S azt is, hogy „a kutatásban soha nem érdemes a kisebb ellenállás, a könnyebb megoldások irányába elmozdulni, az igazi eredmények mindig a rögösebb úton járva érhetők el" (108). Ezek a jellemvonások pedig – állapítom meg, előző bekezdésbeli rezignációmnak némileg ellentmondva – éppen annyira aktuálisak ma, mint a szorosan vett szakmai örökség.

Gábor Csilla
(BBTE)

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban! (Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.
Honlapunk címe:

http://itk.iti.mta.hu

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

http://epa.oszk.hu/00000/00001

Új könyvek

Arany János, *Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok 1.*, sajtó alá rendezte Hász-Fehér Katalin, Bp., Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, 2016, 1424 o.
(A könyv az *Arany János Munkái* sorozatban jelent meg, sorozatszerkesztő: Korompay H. János)

Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800),* Bp., Universitas Kiadó, 2016, 447 o.
(A könyv az *Irodalomtudomány és Kritika* sorozatban jelent meg, sorozatszerkesztő: Szörényi László, Tverdota György)

Haász Gabriella, *Babits Mihály és a San Remo-díj,* Bp., Universitas Kiadó, 2016, 314 o.
(A könyv a *Babits Kiskönyvtár* sorozatban jelent meg, sorozatszerkesztő: Sipos Lajos)

Lőrincz Anita, *A klasszikus eszmény regénye. Asbóth János:* Álmok álmodója, Bp., EditioPrinceps Könyvkiadó, 2016, 127 o.

„Naponként árvább": Szendrey Júlia naplója, sajtó alá rendezte Ajkay Alinka, Szentes Éva, 2., átdolgozott kiadás, Bp., EditioPrinceps Könyvkiadó, 2016, 263 o.
(A könyv a *Női tükörben: nők – naplók – vallomások* sorozatban jelent meg, sorozatszerkesztő: Ajkay Alinka, Szentes Éva)

A fenti könyvek kedvezményesen megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója
A kiadásban közreműködött az EditioPrinceps Kiadó
Tördelte Szilágyi N. Zsuzsa
Budapest, 2016

Borítóterv: Szentes Éva
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft